

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Π.Μ.Σ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΓΓΕΛΑΚΗΣ

ΟΙ «ΙΝΔΟΙ» ΣΤΑ ΔΕΚΕΜΒΡΙΑΝΑ (1944)

ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΟΠΛΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ

Σύμβουλος σπουδών : Νίκος Κοταρίδης

AM 1113M052

Αθήνα 2017

Περιεχόμενα

Πρόλογος	σελ.7
 Μέρος Α' : Ο στρατός της Βρετανικής Ινδίας, οι Γκούρκας και η χρησιμοποίηση αποικιακών στρατευμάτων στην Ευρώπη	
1.01 Εισαγωγικά: περί οριενταλισμού	14
1.02 Ο στρατός της βρετανικής Ινδίας	16
1.03 Η θεωρία των πολεμικών φυλών.....	20
1.04 Οι Γκούρκας	24
1.05 Η χρησιμοποίηση αποικιακών στρατευμάτων στην Ευρώπη κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο	27
1.06 Η συμμετοχή Ινδικών στρατευμάτων στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.....	32
1.07 Μετά το τέλος του πολέμου: η κατάληψη της Ρηνανίας	36
1.08 Προσλήψεις του ζητήματος από την αριστερά και ιδίως την Τρίτη Διεθνή.....	39
1.09 Δύο παρεκβάσεις.....	42
 Μέρος Β' : Προσλήψεις της εικόνας των Ινδών και των μη Ευρωπαίων στον ελλαδικό χώρο	
2.01 Αναφορές σε Γκούρκας και Ινδούς στον ελληνικό τύπο κατά τον Α' Παγκόσμιο.....	46
2.02 Η Ινδία στα έντυπα του εργατικού κινήματος του μεσοπολέμου	48
2.03 Όψεις της εικόνας των μη Ευρωπαίων στα πεδία του λαϊκού και του λόγιου πολιτισμού	51
2.04 Ο Αιγυπτιακός στρατός του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο το 1825.....	63
2.05 Αποικιακά στρατεύματα της Αντάντ («Σενεγαλέζου») στην Ελλάδα 1916-17...68	

Μέρος Γ : Οι εξελίξεις που οδήγησαν στα Δεκεμβριανά και οι μάχες στην Αθήνα

3.01 Τα προηγηθέντα και οι εξελίξεις που οδήγησαν στα Δεκεμβριανά.....	77
3.02 Η μάχη των Δεκεμβριανών στην Αθήνα : η κατάσταση που επικρατούσε στις 3 Δεκεμβρίου 1944.....	86
3.03 Οι πρώτες μέρες της μάχης (μάχες σε Μακρυγιάννη και Γουδί).....	91
3.04 Η κρίσιμη καμπή της μάχης : Οι μαζικές αποβιβάσεις βρετανικών ενισχύσεων και η εκδήλωση της βρετανικής αντεπίθεσης από την 18 Δεκεμβρίου.....	98
3.05 Οι μάχες σε Μεταξουργείο και Καισαριανή και το τέλος των επιχειρήσεων.....	103

Μέρος Δ' : Οι μάχες στον Πειραιά και η συμμετοχή της 5ης Ινδικής Ταξιαρχίας στις επιχειρήσεις

4.01 Εισαγωγικά: η 4 ^η Ινδική Μεραρχία	106
4.02 Τα Δεκεμβριανά στον Πειραιά : οι πρώτες μέρες.....	108
4.03 Η εκκαθάριση της Πειραιϊκής χερσονήσου από την 5 ^η Ινδική Ταξιαρχία.....	112
4.04 Η μάχη του Μοσχάτου - Ν. Φαλήρου και η κατάληψη της Καστέλας.....	115
4.05 Η επιχείρηση στην Δραπετσώνα.....	120
4.06 Τελική φάση των επιχειρήσεων : η επίθεση στην Ευγένεια.....	124
4.07 Η σημασία της μάχης του Πειραιά.....	128
4.08 Ινδικές μονάδες εκτός περιοχής Πειραιά.....	135
4.09 Συμπεράσματα ως προς την στρατιωτική πτυχή της μάχης σε Αθήνα και Πειραιά	141
4.10 Αποτιμώντας την στρατιωτική συνεισφορά των Ινδικών στρατευμάτων.....	147

Μέρος Ε': Προσλήψεις της παρουσίας των «Ινδών» από τις αντιμαχόμενες πλευρές

5.01 Βρετανικές και φιλοκυβερνητικές προσλήψεις της παρουσίας τους	154
5.02 Ο Εαμικός λόγος.....	159
5.03 Η φιγούρα του «ένοπλου δούλου»	166
5.04 Το αυτοκρατορικό πλαίσιο: οι άλλοι «Ινδοί»	169
5.05 Ιστοριοποιώντας τις στάσεις απέναντι στην ένοπλη ετερότητα.....	172
Επίλογος : Ο George Orwell για τους «Ινδούς» του Δεκέμβρη 1944.....	180
Υστερόγραφο για τους Γκούρκας μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο.....	184
Βιβλιογραφία.....	186

«Εξόν από τους βαλκάνιους και τους λογιής Φράγκους ήταν εκεί και Κινέζοι κακοσκαλισμένοι σε λερό μαλαγμένο κερί και Ιντιάνοι με τα κίτρινα τουρμπάνια κι αραπάδες με άσπρα στρογγυλά μάτια και ατροφικές γάμπες. Όλους αυτούς τους κουβάλησαν οι Ευρωπαίοι για να σκοτώσουν και να σκοτωθούν «υπέρ της ελευθερίας των λαών».

Μυριβήλης Στρατής, Ζωή εν τάφω,

«Ο ιμπεριαλισμός έχει φτάσει στο απόγειο της επιστημονικής του τελειότητας. Αρχικά χρησιμοποιούσε λευκούς προλετάριους για να υποδουλώσουν τους προλετάριους των αποικιών. Κατόπιν ξεσηκώνει τους προλετάριους της μιας αποικίας εναντίον των προλετάριων της άλλης. Τώρα βασίζεται στους προλετάριους των αποικιών για να ελέγχει λευκούς προλετάριους».

Χο Τσι Μινχ

«Ινδικά στρατεύματα είχαν σταλεί σαν μισθοφόροι στην Βιρμανία, την Κίνα, το Ιράν και σε διάφορες χώρες της Μέσης Ανατολής και της Αφρικής. Είχαν γίνει το σύμβολο του βρετανικού ιμπεριαλισμού σε όλες αυτές τις χώρες.... θυμάμαι την δηκτική παρατήρηση ενός Αιγύπτιου : "δεν χάσατε μόνο την δική σας ελευθερία, αλλά βοηθάτε τους Βρετανούς να υποδουλώσουν και άλλους"»

Νεχρού Παντίτ

«Μερικοί αντί να γράφουν ιστορία, γράφουν την ιστορία τους. Και άλλοι, στις ιστορικές αφηγήσεις τους μοιάζουν με κουφούς που δίνουν απαντήσεις σε ερωτήσεις που κανείς δεν τους έχει κάνει»

Τολστόι Λέων

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την συμμετοχή των Ινδικών αποικιακών στρατευμάτων των Βρετανών στην μάχη της Αθήνας τον Δεκέμβριο του 1944 και τις προσλήψεις της παρουσίας τους στην στρατιωτική και την προπαγανδιστική αναμέτρηση. Η συμμετοχή των αποικιακών στρατευμάτων της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας στο πεδίο των μαχών, κυρίως στην περιοχή του Πειραιά, συνιστά μια πτυχή των Δεκεμβριανών που δεν έχει γίνει αντικείμενο έρευνας. Ο απόηχος της παρουσίας των «Ινδών», όπως συμπεριληπτικά καταγράφηκαν, έχει επιβιώσει στην συλλογική μνήμη περισσότερο μέσα από τα τραγούδια των μαχητών του ΕΛΑΣ, όπως τα περίφημα «Γιούπι για» και «Μας πήραν την Αθήνα».

Η μελέτη της συμμετοχής αποικιακών στρατευμάτων στην ιδιόμορφη μάχη των Δεκεμβριανών - μοναδική που λαμβάνει χώρα μεταξύ συμμάχων εν μέσω του Β' Παγκοσμίου Πολέμου - και των προσλήψεων της από τις αντιμαχόμενες πλευρές, απαιτεί την συνδυαστική προσέγγιση ενός ευρέος φάσματος παραμέτρων, η εξαντλητική διερεύνηση των οποίων είναι ασφαλώς εξαιρετικά δύσκολη στο πλαίσιο μιας διπλωματικής εργασίας. Επιγραμματικά, για να καταστεί στοιχειωδώς επαρκής η πραγμάτευση του αντικειμένου της έρευνας, θα πρέπει να γίνουν περισσότερο ή λιγότερο εκτενείς αναφορές σε μια σειρά από επιμέρους ζητήματα : στην ιστορία της αποικιοκρατίας, της Βρετανικής Αυτοκρατορίας και του ιμπεριαλισμού, καθώς και στις αντιλήψεις περί των μη ευρωπαϊκών λαών, και τις προσλήψεις της «Φυλής» («race», με την έννοια του «χρώματος», που σχηματοποιήθηκε τον 20^ο αιώνα, όπως το θέτει ο Das¹) και της «ετερότητας». Επιπλέον, σκόπιμη κρίνεται η σκιαγράφηση της εικόνας του μη ευρωπαίου - και ειδικότερα του ένοπλου - στον λαϊκό λόγο και το λαϊκό φαντασιακό στον ελλαδικό χώρο. Επίσης αναγκαία είναι η πραγμάτευση των χαρακτηριστικών του Εαμικού λόγου – και επομένως γενικότερα της φύσης του Λαϊκού Μετώπου (με δεδομένο το ΕΑΜ αποτέλεσε πρότυπο λαικομετωπικού σχήματος).

Όλες αυτές οι παράμετροι συνδέονται τελικά με την διερεύνηση του χαρακτήρα των Δεκεμβριανών ως ένοπλης σύγκρουσης. Ως προς τα «αίτια» και τα διακυβεύματα της ιδιαίτερης αυτής μάχης και τους στόχους των αντιμαχόμενων

¹ Santanu Das, «Introduction», in Santanu Das (ed), *Race, empire and First world war writing*, Cambridge, Cambridge University press, 2011, σελ. 8

παρατάξεων, έχουν προταθεί διάφορα ερμηνευτικά σχήματα : εμφύλια ή ελληνοαγγλική σύγκρουση, εθνικοαπελευθερωτική συνέχεια της αντίστασης με περισσότερο ή λιγότερο έντονα ταξικά χαρακτηριστικά ή απόπειρα κατάληψης της εξουσίας από το ΕΑΜ, ως προς την «ένοπλη διαμαρτυρία» του ΕΛΑΣ, επέμβαση υπέρ της νόμιμης κυβέρνησης ή αποικιοκρατικού τύπου αστυνομική επιχείρηση επιβολής νόμου και τάξης, ως προς την επέμβαση των Βρετανών. Οι προσλήψεις της συμμετοχής αποικιακών στρατευμάτων στην μάχη θα ρίξουν φως σε ορισμένες από αυτές τις πτυχές και θα αναδείξει χαρακτηριστικά τους – κάποιες άλλες είναι πλέον απαντημένες ιστοριογραφικά, όπως το ότι τα Δεκεμβριανά δεν υπήρξαν ο προμελετημένος «δεύτερος γύρος» μιας κομμουνιστικής εξέγερσης.

Κατά συνέπεια, ιδανικά μια ολοκληρωμένη πραγμάτευση του ζητήματος θα ήταν διεπιστημονική, με την προσφυγή σε θεωρητικά εργαλεία από την ιστορία, την κοινωνιολογία και την κοινωνική ανθρωπολογία. Για παράδειγμα, ασφαλώς η οπτική της κριτικής του Οριενταλισμού, όπως την ανέπτυξε ο Edward Said στο ομώνυμο έργο του, περιέχει γόνιμα στοιχεία που βοηθούν στην κατανόηση της «μεγάλης εικόνας» του αντικειμένου της μελέτης. Στο μέτρο του δυνατού πάντως, θα επιχειρηθεί μια ψηλάφηση όλων των παραπάνω συναφών πτυχών.

Επομένως, πριν πραγματευτούμε το κυρίως αντικείμενο της έρευνας, κρίνεται απολύτως απαραίτητο σε ένα πρώτο μέρος, να σκιαγραφηθεί η ιστορία των αποικιακών στρατευμάτων και δη αυτών της Βρετανικής Ινδίας. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονταν και οι Γκούρκας από το Νεπάλ, παρ' όλο που το βασίλειο αυτό δεν αποτελούσε τμήμα της Βρετανικής Ινδίας. Η έμφαση θα αποδοθεί στους Γκούρκας λόγω της φήμης που ακόμα και σήμερα απολαμβάνουν παγκοσμίως, αλλά και του ρόλου τους στα Δεκεμβριανά, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την κατάληψη της Καστέλας. Ως προς τους Γκούρκας, έργο αναφοράς είναι η δουλειά του ανθρωπολόγου Lionel Caplan, ο οποίος αναδεικνύει τις οριενταλιστικές και αποικιοκρατικές κατασκευές της εικόνας τους από τους Βρετανούς.

Στην συνέχεια, στο δεύτερο μέρος, θα μετατοπιστούμε στον ελλαδικό χώρο, για να ψηλαφήσουμε όψεις και προσλήψεις της παρουσίας των «εξωευρωπαίων». Με δεδομένο ότι από την Εαμική πλευρά, οι αποικιακοί στρατιώτες θα αναφέρονται ως επί το πλείστον ως «αραπάδες», με έναν ευρύτατα χρησιμοποιούμενο τότε όρο που

δεν είχε φυλετικές διαστάσεις, όπως έχει σήμερα, εν έτει 2017 (και για αυτό αποτελεί «πεδίο δόξης λαμπρό» στον διαδικτυακό κόσμο για εξαπόλυση επιθέσεων από ακροδεξιούς ανώνυμους ή και επώνυμους χρήστες του κατά του ΕΑΜ), είναι αναγκαίο να έχουμε μια εικόνα ως προς την χρήση του τότε, το εύρος της και τις συνδηλώσεις της. Στο τρίτο μέρος της μελέτης θα γίνει εκτενής αναφορά στα Δεκεμβριανά και στην μάχη της Αθήνας, μετά από μια κατ' ανάγκην συνοπτική αναδρομή στις εξελίξεις που οδήγησαν στην σύγκρουση. Στο τέταρτο μέρος θα επικεντρωθούμε στην - μάλλον υποτιμημένη ιστοριογραφικά - μάχη του Πειραιά και την εκεί συμμετοχή της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας και την στρατιωτική συνεισφορά των δύο Ινδικών Ταγμάτων Γκούρκας και Baluchis στις επιχειρήσεις. Τέλος, στο πέμπτο μέρος θα ανιχνευτούν οι προσλήψεις της παρουσίας τους από τις εμπλεκόμενες πλευρές.

Κρίνεται σκόπιμο να προταχθεί η ανίχνευση του υπό έρευνα πεδίου με την σειρά αυτή, προκειμένου να υπάρχει μια στοιχειώδης εικόνα ως προς τις «υποδοχές» που θα συναντήσει η επαφή με την ένοπλη ετερότητα στην μάχη των Δεκεμβριανών, όχι μόνο από την αντίθετη πλευρά των οδοφραγμάτων (το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ), αλλά και από φιλοκυβερνητικές πηγές, καθώς και από τους ίδιους τους Βρετανούς. Μόνο με αυτόν τον τρόπο, θα φωτιστούν πτυχές των προσλήψεων που έχουν βάθος πίσω στον χρόνο και εδράζονται σε νοοτροπίες του Ευρωπαϊκού κατά βάση κόσμου, ο απόηχος των οποίων φτάνει και στον ελλαδικό χώρο. Ειδάλλως, είναι αδύνατο να αποκωδικοποιηθούν τα ευρήματα της παρούσας εργασίας.

Η διερεύνηση του ζητήματος της εμπλοκής με ένοπλα αποικιακά στρατιωτικά σώματα στο πλαίσιο μιας σκληρής μάχης, μας φέρνει αντιμέτωπους με μια σειρά από προβλήματα: Καταρχήν ελλοχεύει ο κίνδυνος της «εξωτικοποίησης», της πραγμάτευσης του ζητήματος με όρους εξωτισμού, καθώς μάλιστα το υπό μελέτη θέμα, συνιστά πρόσφορο έδαφος για μια επιφανειακή, διαδικτυακή συνήθως, παρα-ιστορία. Επιπλέον προβλήματα παράγονται από την μελέτη ενός θέματος που άπτεται ιστορίας «μεγάλης κλίμακας» όπως είναι η αποικιοκρατία, όπου επαπειλείται η εξαφάνιση του υποκειμένου. Έχει, συνεπώς τα όρια της πραγμάτευσης ζητημάτων σχετικά μακράς διάρκειας.

Ακόμα σημαντικότερο, απουσιάζει η φωνή των ίδιων των αποικιακών στρατιωτών, με δεδομένο ότι πρόκειται για υποκείμενα που μέχρι πρόσφατα είχαν μείνει στην σκιά της ευρωκεντρικής ιστοριογραφίας.² Εξαρχής συνεπώς, πρέπει να επισημανθεί η αδυναμία να ανιχνευτεί η φωνή των αποικιακών υποκειμένων: τί σήμαινε για αυτούς να πολεμούν για την βρετανική αυτοκρατορία στην Αθήνα τον Δεκέμβρη του 1944 ;

Οι δυσκολίες του ζητήματος εντείνονται και μεγιστοποιούνται λόγω της πολεμικής συνθήκης : η επαφή με την ένοπλη ετερότητα – και άρα και οι προσλήψεις της – γίνεται εν μέσω σφοδρού πυρός, δηλαδή μέσα στο πλαίσιο της ένοπλης σύγκρουσης. Κατά συνέπεια, είναι επισφαλής η εξαγωγή - με αξιώσεις γενίκευσης - συμπερασμάτων βασισμένων στην μελέτη αρχειακού υλικού που συνίσταται σε πολεμικά ανακοινωθέντα τα οποία εκδίδονται σε μια φλεγόμενη πόλη εν μέσω αιματηρών μαχών.

Η περίπτωση των Ινδικών στρατευμάτων που συμμετείχαν στα Δεκεμβριανά είναι επιπλέον φορτισμένη εξαιτίας και των παρακάτω ειδικότερων παραμέτρων: Οι από μέρους του ΕΑΜ καταγγελίες για από μέρους τους βιαιότητες, καταγγελίες που, - όπως σε ανάλογες περιπτώσεις - με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την «πτωματολογία» των Δεκεμβριανών - είναι εξαιρετικά δύσκολο να εξακριβωθούν, και μάλιστα μετά την παρέλευση τόσων δεκαετιών. Αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο για τους βιασμούς, λόγω της φύσης της πράξης και της δυσκολίας καταγγελίας της από τα θύματα, αλλά και της σύνδεσής τους με την βία που εκλύεται κατά την εμπόλεμη σύρραξη.

Το ζήτημα ενέχει μεγάλο βαθμό «επικινδυνότητας» για παραναγνώσεις και λαθροχειρίες, εδρασμένες σε κίνητρα που έχουν να κάνουν με διακυβεύματα του παρόντος. Απόντος του επιστημονικού λόγου, έχει αναπτυχθεί μια σχετική προπαγανδιστική παραφιλολογία, με καταβολές και στοχεύσεις ακροδεξιού χαρακτήρα που παραπέμπει στον μετεμφυλιακό αντικομμουνιστικό λόγο. Μια απλή περιήγηση στο διαδίκτυο δείχνει - αποκαλυπτικά για τις παραμορφωτικές διαστάσεις

² Μόλις πρόσφατα, το 2014 εκδόθηκε το βιβλίο του Gajendra Singh βασισμένο σε αρχειακό υλικό που συνίσταται σε γράμματά τους από τα μέτωπα κατά τους δύο Παγκοσμίους πολέμους, το οποίο όμως δεν περιλαμβάνει αναφορές στην Ελλάδα, βλ. Singh Gajendra, *The testimonies of Indian soldiers and the two world wars*, London, Bloomsbury, 2014

που λαμβάνει η (κατά)χρηση της (παρα)ιστορίας στον διαδικτυακό κόσμο - την ευρεία διάδοση μιας αφίσας του ΕΑΜ, που απεικονίζει έναν αποικιακό στρατιώτη με χαρακτηριστικά Αφρικανού να επιτίθεται σε μια γυναίκα.

Κατά συνέπεια, το πρωταρχικό διακύβευμα στην πραγμάτευση του θέματος αφορά την αποφυγή αναγνώσεων και προσέγγισης του ζητήματος με δόσεις αναχρονισμού – τον πρωταρχικό, ίσως, κίνδυνο για κάθε ιστορική εργασία με αξιώσεις επιστημονικής εγκυρότητας. Στην προκειμένη περίπτωση όμως, ο κίνδυνος είναι επιπλέον εντεινόμενος λόγω της εμπλοκής του ζητήματος του παράγοντα «φυλή/χρώμα». Το δύσκολο, συνεπώς, έγκειται στο να «βυθιστούμε» στην εποχή και στην ελληνική (ακριβέστερα την αθηναϊκή/πειραϊκή) κοινωνία της δεκαετίας του 1940 και να προσπαθήσουμε – με βάση φυσικά το αρχειακό υλικό – να σκιαγραφήσουμε την εντύπωση που θα προκαλούσε δύο μόλις μήνες μετά την αποχώρηση των Γερμανών, η αποβίβαση μελαψών ενόπλων στο πλευρό των Βρετανών, που στρέφονταν κατά ενός λαϊκού στρατού μιας αντιστασιακής οργάνωσης με τον οποίο οι Βρετανοί ήταν έως πρότινος σύμμαχοι κατά των Ναζί - και όλα αυτά, ενώ ο Παγκόσμιος Πόλεμος συνεχίζεται. Ισχύει, επομένως, και για το αντικείμενο της παρούσας έρευνας αυτό που γράφει ο Mazower στην ελληνική έκδοση του έργου του «Στην Ελλάδα του Χίτλερ», αναφερόμενος γενικά στην Κατοχή : *«δεν αποφασίζει κανείς ελαφρά τη καρδιά να προσεγγίσει την ιστορία ενός τόσο βίαιου και διαμφισβητούμενου θέματος»*.³ Σε κάθε περίπτωση, στην κατανόηση των Δεκεμβριανών γενικά και των προσλήψεων της έλευσης αποικιακών στρατευμάτων στο πλευρό των Βρετανών ειδικότερα, συμβάλει η διατήρηση ανά πάσα στιγμή της αίσθησης ότι «το παρελθόν ήταν κάποτε κι αυτό μέλλον».⁴

Το πεδίο της έρευνας επί του ζητήματος είναι αχαρτογράφητο, ως απόρροια προφανώς μιας γενικότερης - όχι μόνο στην Ελλάδα βέβαια - ευρωκεντρικής ιστοριογραφίας. Ειδικότερα, χαρακτηριστική είναι η έλλειψη ακόμα και δευτερογενών πηγών για τους αποικιακούς στρατιώτες στην Ελλάδα και στην ελληνική ιστοριογραφία. Δεν έχει εκπονηθεί πανεπιστημιακή εργασία, ούτε καν άρθρο για τους αποικιακούς στρατιώτες, παρά μόνο κείμενα δημοσιογραφικά με

³ Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, μτφ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1994, σελ. 11

⁴ Σφήκας Θανάσης, *Το «χωλό άλογο», Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης 1941-1949*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2007, σελ. 84

κυρίαρχο τον «εξωτικό» τόνο. Εξαίρεση αποτελεί η ανακοίνωση της Έφης Γαζή σε συνέδριο τον Ιανουάριο 2014, σχετικά με τις προσλήψεις των Σενεγαλέζων της Αντάντ στην Μακεδονία του 1916-1917.⁵

Ως προς τις πρωτογενείς πηγές, στο πλαίσιο της έρευνας, μελετήθηκε μέρος των αρχείων στα ΑΣΚΙ (Συλλογή προκηρύξεων, Αρχείο ΚΚΕ), που περιλαμβάνουν ανακοινωθέντα και δελτία πληροφοριών του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, τα οποία έχουν αναδημοσιευτεί και σε απομνημονεύματα αξιωματικών του ΕΛΑΣ που πήραν μέρος στην μάχη. Πολύτιμη πηγή ως προς την στρατιωτική πτυχή της αναμέτρησης συνιστά το έργο του G. R. Stevens για την ιστορία της 4^{ης} Ινδικής μεραρχίας, που προσφέρει πλούσιο υλικό για τις επιχειρήσεις των Δεκεμβριανών, στις οποίες μετείχαν οι μονάδες της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας. Τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής των Κοινοτήτων επίσης προσφέρουν ένα αξιοποιήσιμο πεδίο έρευνας. Έρευνα πραγματοποιήθηκε και στο Συμμαχικό νεκροταφείο του Φαλήρου, που συνιστά ενδιαφέρον τεκμήριο υπό την έννοια ότι στους τάφους αναγράφονται σημαντικά στοιχεία, όπως οι μονάδες στις οποίες ανήκαν οι θανόντες Ινδοί και Νεπαλέζοι στρατιώτες, καθώς και η ημερομηνία θανάτου τους.

Επίσης, καταβλήθηκε κάθε δυνατή προσπάθεια να μελετηθούν εξαντλητικά αυτοβιογραφίες, απομνημονεύματα και ο τύπος (εφημερίδες που εκδίδονταν μέσα στα Δεκεμβριανά, κυρίως ο Εαμικός τύπος αλλά και το φιλοκυβερνητικό έντυπο «Ελλάς»). Εξαρχής πρέπει να επισημανθεί ότι οι ίδιες οι πηγές (τύπος, στρατιωτικά ανακοινωθέντα, μαρτυρίες μαχητών) είναι επισφαλείς και συνιστούν εξαιρετικά ολισθηρό έδαφος, ειδικά εν μέσω σφοδρού πυρός σφαιρών. Ειδικά ως προς τον τύπο, έχει έδαφος και στην μελέτη των Δεκεμβριανών, η επισήμανση του Mazower σχετικά με τους κινδύνους που ελλοχεύουν στην προσπάθεια εξαγωγής γενικότερων συμπερασμάτων από τον αντιστασιακό τύπο, λόγω της προπαγανδιστικής φύσης του⁶ - κάτι που ασφαλώς ισχύει και για το φιλοκυβερνητικό έντυπο «Ελλάς», το οποίο εκδίδεται μέσα στην «Σκομπία» κατά την διάρκεια της μάχης. Ένα επιπλέον πρόβλημα αποτέλεσε η απουσία μαρτυριών από τον Πειραιά, στην ευρύτερη περιοχή

⁵ Γαζή Έφη «Άγγλοι, Γάλλοι και Σενεγαλέζοι: Αντιλήψεις για τη φυλή, το έθνος και την αυτοκρατορία στην Ελλάδα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο», ανακοίνωση στο Συνέδριο που διοργάνωσαν τα Ιστορικά, το Τμήμα ιστορίας και Αρχαιολογίας του πανεπιστημίου Κρήτης και το Μουσείο Μπενάκη «Προσλήψεις και χρήσεις των φυλετικών θεωριών στην Ελλάδα (19ος-20ος αιώνας)», Αθήνα, 17-18/1/2014

⁶ Mazower Mark, όπ.π, σελ. 451

του οποίου έδρασαν κυρίως οι μονάδες αυτές. Ιδανικά τέλος, η μελέτη του ζητήματος θα περιείχε αναλυτικότερες απαντήσεις, οι οποίες δεν είναι ευχερείς εν προκειμένω, σε πραγματολογικά στοιχεία, όπως τον ακριβή αριθμό των βρετανών και των αποικιακών στρατιωτών που μεταφέρθηκαν σε Αθήνα και Πειραιά και έλαβαν μέρος στην μάχη.

Ως προς την έρευνα σε δευτερογενές υλικό, καταβλήθηκε κάθε δυνατή προσπάθεια να διερευνηθεί εξαντλητικά η περί των Δεκεμβριανών βιβλιογραφία και οι σχετικές αναφορές στους «Ινδούς». Από την πλούσια βρετανική βιβλιογραφία, μελετήθηκαν βιβλία και άρθρα σχετικά με την ιστορία των αποικιακών στρατευμάτων, του στρατού της βρετανικής Ινδίας και την θεωρία των πολεμικών φυλών, καθώς και βιβλία στρατιωτικής ιστορίας σχετικά με τους Γκούρκας ειδικότερα. Η μελέτη τους κατέστη δυνατή, χάρη στην ανά περιόδους διαμονή μου στο Λονδίνο, στην βιβλιοθήκη του Institute of Historical Research του University of London. Η έρευνα στο δεύτερο μέρος της εργασίας, βασίστηκε σε ποικίλες πηγές, τόσο σε μορφές του λαϊκού πολιτισμού, όσο και στην λόγια κουλτούρα. Στο πλαίσιο αυτό, έγινε «δειγματοληπτική» μελέτη στο πλαίσιο πάντα του δυνατού, του τύπου του Α' Παγκοσμίου και εντύπων του εργατικού κινήματος του Μεσοπολέμου.

Ευχαριστίες οφείλω στους φίλους Π. Μανιάτη, Χ. Φιλιππίδη και Γ. Φλώρο για τις σημαντικές παρατηρήσεις τους στο πέμπτο μέρος της εργασίας, στους Τ. Κωστόπουλο και Κ. Κατσούδα για τα θετικά σχόλιά τους όταν αυτό παρουσιάστηκε σε συνέδριο, καθώς και στην Α. Κυλικά για τις βόλτες στα βιβλιοπωλεία της Russell Square και γενικότερα για τις μέρες του Λονδίνου. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στα μέλη της εξεταστικής επιτροπής Νίκο Κοταρίδη, Νίκο Θεοτοκά (στο σεμινάριο των οποίων η εργασία αυτή παρουσιάστηκε δύο φορές) και την Ελένη Ανδριάκαινα.

Μέρος Α' : Ο στρατός της Βρετανικής Ινδίας, οι Γκούρκας και η χρησιμοποίηση αποικιακών στρατευμάτων στην Ευρώπη

1.01 Εισαγωγικά: Περί Οριενταλισμού

Η δυτική ιστοριογραφία έθεσε έναν «κανόνα» ιστοριογραφίας, που βασίζεται σε μια ιεράρχηση λαών και πολιτισμών, που διέπεται από αποκλεισμούς και διακρίσεις. Με την Αποικιοκρατία *«το δυτικοευρωπαϊκό παρελθόν γίνεται βίαια και καταναγκαστικά το παρελθόν όλου του κόσμου. Επιβάλλεται ένας κανόνας ιστορίας – όχι μόνο στο πώς γράφεται και τι περιλαμβάνει η ιστορία κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, αλλά ορίζει και αξιολογικά πρότυπα. Οι τοπικές κοινωνίες κρίνονται ως προς την απόκλισή τους από το κανονιστικό πρότυπο»*⁷ - και εδώ έγκειται το σημείο για το οποίο οι «θεωρίες εκσυγχρονισμού» έχουν γνωρίσει δριμεία (και εύλογη) κριτική.

Το 1978 ο Edward Said δημοσιεύει τον «Οριενταλισμό», προϊόν όσμωσης της ιστορίας με την θεωρία και κριτική της λογοτεχνίας. Ο Said επεκτείνει την παρατήρηση του Vico ότι *«οι ίδιοι οι άνθρωποι φτιάχνουν την ιστορία τους»*, στην γεωγραφία, επισημαίνοντας ότι «Ανατολή» και «Δύση» είναι ανθρώπινα δημιουργήματα. Ο Οριενταλισμός είναι καταρχήν ο τρόπος πρόσληψης της Ανατολής από τους Ευρωπαίους ως του γειτονικού Άλλου - με δεδομένο ότι η Ανατολή είναι ο τόπος των μεγαλύτερων και παλαιότερων αποικιών της Ευρώπης, η πηγή των πολιτισμών και των γλωσσών της, ο πολιτισμικός της ανταγωνιστής. Επιπλέον, η *Ανατολή* έχει συμβάλει στον προσδιορισμό της Ευρώπης (και της Δύσης) ως αντιθετικής της εικόνας, καθώς η Δύση συγκροτεί την ταυτότητά της μέσω ενός αντιθετικού ειδώλου : *Αυτοί* [οι Ανατολίτες] είναι ανορθολογικοί, καθυστερημένοι και στατικοί, *εμείς* είμαστε ορθολογικοί, ανεπτυγμένοι και δυναμικοί. Στην έννοια «Ανατολή» υπάγονται οι χώρες της Βίβλου και της ανατολικής Μεσογείου, και η Ινδία - όχι όμως η Κίνα και η Ιαπωνία (Άπω Ανατολή). Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα ο οριενταλισμός συγκροτεί έναν Λόγο (discourse) περί Ανατολής, που την αναπαριστά, την περιγράφει, την αποικίζει και την διοικεί. Ο λόγος αυτός επομένως, είναι παράλληλα ένας τρόπος για την κυριάρχηση και την άσκηση εξουσίας επί της

⁷ Λιάκος Αντώνης, *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, 2007, σελ. 105-106

Ανατολής.⁸ Πρόκειται κυρίως για ένα βρετανικό και γαλλικό πολιτισμικό εγχείρημα, που πηγάζει από την κυριαρχία των δύο αποικιοκρατικών δυνάμεων στην Ινδία και τις χώρες της Βίβλου, έως τον Β' Παγκόσμιο.

Επιπλέον, ο οριενταλισμός συνδέεται με την «ιδέα της Ευρώπης», μια έννοια που ορίζει τους Ευρωπαίους σε αντιδιαστολή προς όλους τους μη Ευρωπαίους. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι το μείζον συστατικό της ευρωπαϊκής κουλτούρας είναι ακριβώς αυτό που την καθιστά ηγεμονική εντός και εκτός Ευρώπης - η ιδέα της ευρωπαϊκής ταυτότητας ως ανώτερης σε σύγκριση με όλους τους άλλους μη ευρωπαϊκούς λαούς και κουλτούρες. Αυτή η ιδέα, όπως και η ιδέα της αυτοκρατορίας, είχε διαποτίσει την σκέψη ακόμα και των φιλελεύθερων συγγραφέων του 19^{ου} αιώνα. Εντελώς ενδεικτικά, ο Τζον Στιούαρτ Μίλλ που διατέλεσε επί μακρόν αξιωματούχος στην Ινδία, τόνιζε ότι οι ιδέες του δεν μπορούν να εφαρμοστούν στην Ινδία, γιατί οι Ινδοί ήταν πολιτισμικά, αν όχι και φυλετικά, κατώτεροι.⁹ Εξάλλου, στο περίφημο «Περί ελευθερίας» διακήρυττε προγραμματικά ότι η έννοια της ελευθερίας δεν θα μπορούσε να συμπεριλαμβάνει *«εκείνες τις καθυστερημένες καταστάσεις της κοινωνίας στις οποίες η φυλή μπορεί να θεωρηθεί ανήλικη»*.¹⁰

Ο οριενταλισμός είναι μια αποικιοκρατική ιδεολογία, ένα σύνολο επιστημονικών, λογοτεχνικών, καλλιτεχνικών αναπαραστάσεων της Ανατολής μέσα στην δυτική κουλτούρα ως συνειδητό όπλο προς άμεση πολιτική χρήση : Η αποικιοκρατία δεν υπήρξε απλά ένα εγχείρημα βίαιης επιβολής, αλλά επενδύθηκε με μια ορισμένη ρητορεία, ένα νομιμοποιητικό επιχείρημα που συνίστατο στο ότι η παρουσία τους στις αποικίες δεν είχε ως σκοπό το ίδιο όφελος, αλλά τον «εκπολιτισμό» των αυτοχθόνων, που δεν ήταν σε θέση να αυτοκυβερνηθούν – βασικά λόγω της εγγενούς τους κατωτερότητας. Η ανάγκη της ιδεολογικής νομιμοποίησης της αποικιοκρατίας εκπορευόταν από το γεγονός ότι *«Σε αντίθεση με τις αυτοκρατορίες του παρελθόντος, η Γαλλική και η Βρετανική δεν λεηλατούσαν απλώς*

⁸ Said Edward, *Οριενταλισμός*, μτφ Φώτης Τερζάκης, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1996, σελ. 11-15

⁹ Said Edward, *όπ.π.*, σελ. 17-18 και 26

¹⁰ Traverso Enzo, «Ο μαρξισμός και η Δύση», μτφρ Ν. Κούρκουλος, σε *Πανοπτικόν*, τ. 21, Σεπτέμβριος 2016, σελ. 32

*μια περιοχή αλλά αποτελούσαν μακρόπνοα, ορθολογικά σχεδιασμένες επιχειρήσεις που επένδυναν και επανεπένδυναν...».*¹¹

Ως χαρακτηριστικά στερεότυπα της Ανατολής μέσα από τον λόγο που παράγεται υπό το πρίσμα της ανωτερότητας του δυτικού πολιτισμού (και ταυτόχρονα του ρομαντισμού) αναδεικνύονται ο πρωτογονισμός, η υπανάπτυξη και οπισθοδρόμηση, ο ανορθολογισμός ως υπερτροφία φαντασίας και πάθους, η στατικότητα και η αδιαφοροποίητη φύση της, η μοιρολατρία, ο δεσποτισμός και η ωμότητα, αλλά και ο αισθησιασμός, η λαγνεία, η σεξουαλική ελευθεριότητα.¹² Η *Θηλυκότητα* της Ανατολής είναι δεδομένη, καθώς ο οριενταλισμός είναι μια πρακτική ομοειδής προς την πατριαρχία, την ανδρική κυριαρχία στις μητροπολιτικές κοινωνίες : η Ανατολή είχε ανέκαθεν θηλυκή εικόνα, τα εδάφη της χαρακτηρίζονταν γόνιμα και σύμβολά της ήταν η αισθησιακή γυναίκα, το χαρέμι και ο δεσποτικός -αλλά περιέργως και ελκυστικός - εξουσιαστής. Επιπλέον, οι Ανατολίτες, σαν τις νοικοκυρές, ήταν περιορισμένοι στην σιωπή και στην ακατάπαυστη παραγωγή πλούτου.¹³

Πάντως έχει ασκηθεί σοβαρή επιστημολογική κριτική που επισημαίνει την γενίκευση που επιφυλάσσει ο Said στη «Δύση», υπολαμβάνοντας ότι η στάση των Αγγλογάλλων αντιπροσωπεύει όλον τον υπόλοιπο δυτικό κόσμο. Επίσης, όπως σημειώνει η Todorova, ο Said γενικεύει όταν κάνει λόγο για μια «δυτική» Ανατολή που περιλαμβάνει τόσο διαφορετικούς εκπροσώπους της «Δύσης», από τον Αισχύλο έως τον Μαρξ. Επομένως, αναδύεται ένα καθολικό σχήμα, που συνεπάγεται τον κίνδυνο αντικατάστασης ενός δόγματος από ένα άλλο.¹⁴

1.02 Ο στρατός της Βρετανικής Ινδίας

Η ένταξη αποικιακών στρατευμάτων στους στρατούς των αποικιοκρατικών δυνάμεων συνδέεται αναπόσπαστα με την ιστορία της αποικιοκρατίας – κυρίως της

¹¹ Τερζάκης Φώτης, *Ανορθολογισμός, φονταμενταλισμός και θρησκευτική αναβίωση*, Αθήνα, εκδ. των συναδέλφων, 2013, σελ. 49-50

¹² Said Edward, όπ.π, σελ. 14, 54-56

¹³ Said Edward, «Επανεξέταση του Οριενταλισμού», σε Said Edward, *Αναστοχασμοί για την εξορία*, μτφ Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα, εκδ. Scripta, 2006, σελ. 337

¹⁴ Todorova Maria, *Βαλκάνια, η Δυτική φαντασίωση*, μτφ Ι. Κολοβού, Θεσσαλονίκη, εκδ. Επίκεντρο, 2005, σελ. 39-44

Βρετανικής και της Γαλλικής. Με δεδομένο ότι οι δύο αυτές μητροπολιτικές δυνάμεις είχαν θέσει υπό την κυριαρχία τους μια σειρά από περιοχές, χώρες και λαούς σε Ασία και Αφρική που κάλυπταν μια τεράστια γεωγραφική έκταση, η κάλυψη των αναγκών τους σε ένοπλο ανθρώπινο δυναμικό, με στόχο την διατήρηση της τάξης, την αστυνόμευση και φυσικά την εμπλοκή σε στρατιωτικές αναμετρήσεις και συγκρούσεις σε μακρινές περιοχές, καθίστατο αδύνατη χωρίς την στρατολόγηση και ντόπιων πληθυσμών.

Το αντικείμενο της παρούσας εργασίας επιβάλλει την, καταρχήν, εστίαση στην περίπτωση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Σε σχέση με άλλες αυτοκρατορίες, η αναλογία μεταξύ γεωγραφικού μεγέθους της μητρόπολης (η Μεγάλη Βρετανία είναι μικρότερη από την Μαδαγασκάρη) και στην έκταση της αυτοκρατορίας ήταν μοναδική: στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η Βρετανική αυτοκρατορία είχε έκταση που ισοδυναμούσε με 125 φορές το μέγεθος του νησιού. Κατά συνέπεια, καθίστατο απαραίτητη η στρατολόγηση και εκπαίδευση αυτοχθόνων μαχητών. Στο αποκορύφωμα της αυτοκρατορικής ισχύος της, το 1850, το ανθρώπινο δυναμικό του Βρετανικού στρατού που προερχόταν από την μητρόπολη ήταν μικρό σε σχέση με τον στρατό της Γαλλίας, της Ρωσίας ή και της Πρωσίας.¹⁵

Ο J.A Hobson, ο γνωστός φιλελεύθερος Βρετανός οικονομολόγος που έγραψε την πρώτη επιστημονική πραγματεία για τον ιμπεριαλισμό το 1902, τόνιζε ότι, σε τελική ανάλυση, η στρατολόγηση ιθαγενών δεν αποτελούσε ένα νέο φαινόμενο: η κινητοποίηση στρατιωτικών δυνάμεων αποτελούμενων από ιθαγενείς, εξοπλισμένων με «πολιτισμένα» όπλα, εκπαιδευμένων με «πολιτισμένες» μεθόδους και κάτω από τις διαταγές «πολιτισμένων» αξιωματικών ήταν ένα από τα αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά των παλαιών ανατολικών αυτοκρατοριών, ακόμα και πριν από την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Ο ίδιος αναρωτιόταν σαρκαστικά για ποιόν λόγο οι Άγγλοι να πολεμούν σε επιθετικούς ή αμυντικούς πολέμους της Αυτοκρατορίας, την στιγμή που υπήρχε φθηνότερο, πολυπληθέστερο και καλύτερα προσαρμοζόμενο στις κλιματικές και μορφολογικές συνθήκες έμψυχο πολεμικό υλικό, που μπορούσε να αναπτυχθεί στον εκάστοτε τόπο ή να μεταφερθεί από την

¹⁵ Colley Linda, «Τι είναι αυτοκρατορική ιστορία σήμερα;», σε Cannadine David, (επιμ), *Τι είναι ιστορία σήμερα*, μτφ. Κ. Αθανασίου, Αθήνα, εκδ. Νήσος, 2007, σελ. 262-263

μια τροπική κτήση στην άλλη.¹⁶ Η λογική αυτή αποτυπωνόταν ακόμα και σε αγγλικά τραγούδια του Music hall :

«δεν θέλουμε να πολεμήσουμε/ Αλλά, ολαλά, αν συμβεί κάτι τέτοιο

*Θα κάψουμε σπίτια μας να τραγουδάμε/Και θα στείλουμε τους πράους τους Ινδούς».*¹⁷

Ειδικότερα η Ινδία αποτέλεσε την αρχετυπική, εμβληματική αποικία της Μεγάλης Βρετανίας, το διαμάντι στο στέμμα της Βρετανικής αυτοκρατορίας. Από το 1600, οπότε ιδρύεται η περίφημη Βρετανική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών, οι Βρετανοί διεισδύουν στην τεράστια Ινδική υποήπειρο, και διαγκωνίζονται για τον έλεγχό της με τις άλλες μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις (Γαλλία, Πορτογαλία, Ολλανδία). Το 1757 η νικηφόρα για τους Βρετανούς μάχη του Πλάσευ θα σηματοδοτήσει την απαρχή της κυριαρχίας τους στην Βεγγάλη (μια μεγάλη σε έκταση περιοχή στα ανατολικά, σήμερα μοιρασμένη μεταξύ Ινδίας και Μπαγκλαντές) και τελικά στο μεγαλύτερο τμήμα της υποηπείρου. Οι Βρετανοί – ακριβέστερα, τα στρατεύματα της Εταιρείας - θα εμπλακούν σε μια σειρά από πολέμους, προκειμένου να επεκτείνουν την κυριαρχία τους στην ευρύτερη περιοχή : μεταξύ άλλων, ο πόλεμος με το Νεπάλ (1814-1816) που έληξε με την υπογραφή ευνοϊκής για τους Βρετανούς συνθήκης, ο πρώτος Βιρμανικός πόλεμος (1824-1826) που κατέληξε στην προσάρτηση της επαρχίας Ασσάμ που συνορεύει με την Βεγγάλη στα ανατολικά της υποηπείρου, και η κατάληψη του Σιντ (σήμερα ανήκει στο Πακιστάν) το 1843 στα σύνορα με το Αφγανιστάν, αφού καταπνίγηκαν στο αίμα οι εξεγέρσεις των ιθαγενών φυλών, καθώς και εκείνων του γειτονικού Βαλουχιστάν. Αποκορύφωμα της επιτυχούς βρετανικής επέκτασης αποτέλεσαν οι δύο πόλεμοι με τους Σιχ (1845-1846 και 1848) που κατέληξαν στην προσάρτηση του Punjab (περιοχή στην βορειοδυτική Βρετανική Ινδία, που σήμερα μοιράζεται μεταξύ Ινδίας και Πακιστάν).

Μετά την αποκαλούμενη από τους Βρετανούς «Ανταρσία» του 1857, στην οποία θα γίνει εκτενέστερα λόγος παρακάτω, η Ινδία τίθεται υπό τον έλεγχο απευθείας του βασιλικού θρόνου και το 1877 η βασίλισσα Βικτώρια ανακηρύσσεται Αυτοκράτειρα της Ινδίας. Η Βρετανική Ινδία θα περιλαμβάνει μια τεράστια έκταση που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της υποηπείρου και τα εδάφη της αντιστοιχούν σε

¹⁶ Hobson J.A, *Ιμπεριαλισμός : Μια μελέτη*, μτφ Θ. Νουτσόπουλος, Αθήνα, εκδ ΚΨΜ, 2013, σελ. 136

¹⁷ Colley Linda, *όπ.π.*, σελ. 256

αυτό που σήμερα είναι η Ινδία, το Πακιστάν, το Μπανγκλαντές και η Κεϋλάνη (Σρι Λάνκα). Η Ινδία θα αποκτήσει μια τεράστια σημασία, τόσο οικονομική όσο και συμβολική, για την Βρετανική Αυτοκρατορία, αφού θα συνιστά το επιστέγασμα και το έμβλημα της ισχύος της. Ο Μαρξ, γράφοντας το 1853, ως τέκνο της εποχής του, και του κυρίαρχου τότε θετικισμού, έβλεπε στην Βρετανική κυριαρχία στην Ινδία μια θετική και προοδευτική εξέλιξη, χαρακτηρίζοντάς την ως την μοναδική κοινωνική επανάσταση που συντελέστηκε ποτέ στην Ασία και τονίζοντας ότι *«όποια κι αν είναι τα εγκλήματα της Αγγλίας, αυτή ήταν το ασυνείδητο όργανο της ιστορίας για να επέλθει η εν λόγω επανάσταση»*.¹⁸ Μ' ένα περίφημο απόφθεγμα θα το συνοψίσει ως εξής : *«Η Αγγλία έχει να εκπληρώσει διπλή αποστολή στην Ινδία. Η μία είναι καταστροφική, η άλλη αναγεννητική – να εκμηδενίσει την παλιά ασιατική κοινωνία και να θέσει τις υλικές βάσεις της δυτικής κοινωνίας στην Ασία»*.¹⁹ Η γνωστή αυτή θέση του έχει δώσει τροφή σε ατέρμονες συζητήσεις και άσκηση κριτικής από τον Said και άλλους περί ενός Μαρξικού «οριενταλισμού». Επ' αυτού, ο Τραβέρσο εύστοχα παραπέμπει στην παρατήρηση του Ασκάρ ότι ο οριενταλισμός του Μαρξ δεν ήταν υπεροχικός (supremacist) αλλά επιστημικός, με δεδομένο ότι ο ευρωκεντρισμός συνιστούσε τον διανοητικό ορίζοντα της εποχής του.²⁰

Η στρατολόγηση και ένταξη ντόπιων πληθυσμών της Ινδικής υποηπείρου στα στρατεύματα, αρχικά της εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών, και στην συνέχεια του Βρετανικού στρατού ανάγεται ήδη στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Από τον 19^ο αιώνα, Ινδοί θα αποτελούν την πλειοψηφία του στρατού της Βρετανικής Ινδίας, ενώ θα χρησιμοποιηθούν και για την καταστολή της Εξέγερσης του 1857. Το γεγονός αυτό θα επικαλεστεί ο Seely στο γνωστό του έργο *«The expansion of England»* το 1883, ως επιχείρημα για να υποστηρίξει ότι πρακτικά η Ινδία δεν αποτελούσε κατακτημένη χώρα.²¹ Από την άλλη πλευρά, η σύνθεση του στρατού της Βρετανικής Ινδίας δεν θα διαφύγει της προσοχής του Γερμανού επαναστάτη και μετέπειτα ηγέτη των Σπαρτακιστών Καρλ Λήμπνεχτ, ο οποίος το 1907 στο περίφημο έργο του

¹⁸ Μαρξ Καρλ, «Η βρετανική κυριαρχία στην Ινδία», σε Μαρξ Καρλ-Ένγκελς Φρίντριχ, *Η αποικιοκρατία στην Ασία*, μτφρ. Σάββας Μιχαήλ, Αθήνα, εκδ. Άγρα, 2003, σελ. 37-38

¹⁹ Μαρξ Καρλ, «Οι μελλοντικές συνέπειες της βρετανικής κυριαρχίας στην Ινδία», σε Μαρξ Καρλ – Ένγκελς Φρίντριχ, οπ.π., σελ. 52

²⁰ Traverso Enzo, οπ.π., σελ. 33

²¹ Παρατίθεται στο Young Robert, *Μεταποικιακή θεωρία, μια ιστορική εισαγωγή*, μτφρ. Γ. Δεμερτζίδης, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2007, σελ. 77

«Μιλιταρισμός και αντιμιλιταρισμός» θα σημειώσει για την Ινδία ότι ένας στρατός της τάξης των 230.000 στρατιωτών αποτελείται κατά τα 2/3 από ντόπιους.²²

1.03 Η θεωρία των πολεμικών φυλών

Κατά τον Χομπσμπάουμ, η πραγματική καινοτομία του 19^{ου} αιώνα ήταν η γενίκευση της κυρίαρχης αντίληψης περί ανωτερότητας των Ευρωπαίων. Στο πλαίσιο αυτό, οι μόνοι μη Ευρωπαίοι που γίνονταν αποδεκτοί ήταν οι πολεμιστές, κατά προτίμηση όσοι μπορούσαν να στρατολογηθούν στα αποικιακά στρατεύματα. Κορυφαία παραδείγματα αποτελούσαν οι Ινδοί Σιχ, οι Γκούρκας από το Νεπάλ και οι Αφγανοί που στρατολογήθηκαν από τους Βρετανούς στην Ασία, όπως και οι Βέρβεροι και οι βεδουίνοι που στρατολογήθηκαν από τους Γάλλους στην βόρεια Αφρική. Σιχ, Ινδοί Rajput (από την Βορειοδυτική Ινδία) και Γκούρκας θα συμμετέχουν μάλιστα και σε στρατιωτικές παρελάσεις, βασιλικές στέψεις ή κηδείες, συμβάλλοντας στην εδραίωση της εικόνας ενός κόσμου βαρβάρων που τίθεται στην υπηρεσία του πολιτισμού.²³

Το 1857 η μεγάλη εξέγερση («Ανταρσία»/Mutiny για τους Βρετανούς) των μονάδων του στρατού της Βεγγάλης στην βορειοανατολική Ινδία θα αποτελέσει ένα κομβικό σημείο για την ιστορία της Ινδίας, και παράλληλα θα σηματοδοτήσει σημαντικές αλλαγές στην σύνθεση του στρατού της Βρετανικής Ινδίας. Η εξέγερση θα κατασταλεί με την συνδρομή όχι μόνο Βρετανικών στρατευμάτων, αλλά κυρίως στρατιωτικών σωμάτων από άλλες περιοχές της Ινδικής υποηπείρου και συγκεκριμένα από την βορειοδυτική Βρετανική Ινδία (Βορειοδυτικό Σύνορο, Παντζάμπ, Βαλουχιστάν) και το Νεπάλ. Ιδιαίτερα σημαντικός θα είναι ο ρόλος των Γκούρκας από το Νεπάλ και των Σιχ του Παντζάμπ (που δεν ήταν εθνοτική ομάδα αλλά θρησκευτική).²⁴ Ο Seely και πάλι, θα σημειώσει ότι η ίδια η ανταρσία, σε

²² Λήμπνεχτ Καρλ, *Μιλιταρισμός και αντιμιλιταρισμός*, μτφρ. Β. Καραπλή, Αθήνα, εκδ. Παρουσία, 1983, σελ. 45

²³ Hobsbawm Eric, *Η εποχή των αυτοκρατοριών*, μτφ. Κ. Σκλαβενίτη, Αθήνα, εκδ. ΜΙΕΤ, 2007, σελ. 130, 116

²⁴ Η μονοθεϊστική θρησκεία των Σιχ είναι διακριτή από τις δύο βασικότερες θρησκευτικές παραδόσεις στην Βρετανική Ινδία, τον ινδουισμό και τον μουσουλμανισμό, και ανάγεται πίσω στον 16^ο αιώνα.

μεγάλο βαθμό, καταπνίγηκε από τους Βρετανούς με το να στρέψουν τις φυλές της Ινδίας, την μια εναντίον της άλλης.²⁵

Ο Μαρξ, σε σειρά άρθρων του στην εφημερίδα New York Daily Tribune σχετικά με την εξέγερση, θα μνημονεύσει την συμμετοχή Γκούρκας και Σιχ στο πλευρό των Βρετανών.²⁶ Παράλληλα, θα υποστηρίξει ενθουσιωδώς την εξέγερση, επισημαίνοντας διαλεκτικά ότι οι ίδιοι οι εξεγερμένοι Ινδοί στρατιώτες ήταν προϊόν της Βρετανικής αποικιοκρατίας: *«υπάρχει κάτι σαν νέμεση στην ανθρώπινη ιστορία και είναι κανόνας της ιστορικής ανταπόδοσης ότι το εργαλείο της σφυρηλατείται όχι από τον θιγόμενο, αλλά από τον ίδιο τον θύτη»*. Επιπλέον, αντιδιαστέλλοντας την εξέγερση με την ύφεση που παρουσίαζε τότε το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα, θα σημειώσει ότι *«η Ινδία είναι πλέον ο καλύτερος σύμμαχός μας»*.²⁷

Μετά την Εξέγερση, η στρατολόγηση στον στρατό της βρετανικής Ινδίας θα βασιστεί σε μια τυπικά βικτωριανή ταξινόμηση των Ινδικών φυλών που έμεινε γνωστή ως θεωρία των πολεμικών φυλών (*«martial races»*). Οι Βρετανοί θα προβούν σε μια διάκριση ανάμεσα στις φυλές που είχαν τις απαιτούμενες φυσικές-βιολογικές ιδιότητες για να διακριθούν στον πόλεμο και σε εκείνες που δεν κρίνονταν αξιόμαχες για λόγους βιολογικούς ή περιβαλλοντικούς (εξαιτίας γεωγραφικών και κλιματολογικών συνθηκών). Την διάκριση αυτή θα υιοθετήσουν και οι Γάλλοι σε σχέση με τις δικές τους αποικίες στην δυτική Αφρική.²⁸

Η θεωρία των πολεμικών φυλών δεν εντάσσεται απλά στο πλαίσιο της βικτωριανής εμμονής για ταξινόμηση και κωδικοποίηση, αλλά αποτελεί μια οριενταλιστική επινόηση. Όπως επεσήμαινε ο Βρετανός ταγματάρχης McMunn το 1911: *«Σε αντίθεση με την Ευρώπη στην οποία κάθε άνδρας, με τροφή και όπλα, είναι*

²⁵ Young Robert, οπ.π, σελ. 77

²⁶ Avinery Shlomo (ed), *Karl Marx on colonialism and modernization*, New York, Anchor books, 1969, p. 241, 245, 255, 291

²⁷ Άντερσον Κέβιν, «Όχι μόνο κεφάλαιο και τάξη: Ο Μαρξ για τις μη δυτικές κοινωνίες, τον εθνικισμό και την εθνικότητα», *Μαρξιστική σκέψη*, τ. 19, Ιανουάριος-Μάρτιος 2016, εκδ. Τόπος, σελ. 171-172

²⁸ Santanu Das, οπ.π, σελ. 12, και Lunn Joe, «“Les races guerrieres”: racial preconceptions in the French military about West African soldiers during the First WW», *Journal of Contemporary history* 34 (1999), σελ. 522, 524, όπου και σχετικοί πίνακες από πηγές του 1916

σε θέση να πολεμήσει, στην Ανατολή, και σίγουρα στην Ινδία, μόνο συγκεκριμένες φυλές και τάξεις έχουν την φυσική ικανότητα να πολεμούν».²⁹

Σε μεγάλο βαθμό πάντως, κριτήριο της παραπάνω διάκρισης και της ένταξης μιας φυλής στις «πολεμικές φυλές» ήταν η αφοσίωσή της στους Βρετανούς και η συμβολή της στην καταστολή της «Ανταρσίας». Κατά συνέπεια, στρατεύσιμοι από την περιοχή της Βεγγάλης, όπως και φυλές που είχαν εξεγερθεί (Biharis, Marathas), έπαψαν να θεωρούνται αξιόμαχοι και να στρατολογούνται στις τάξεις των Βρετανών.³⁰ Αντίθετα, στις «πολεμικές φυλές» κατατάχθηκαν, μεταξύ άλλων, οι Rajputs, οι Pathans, οι Γκούρκας από το Νεπάλ, οι Σιχ του Παντζάμπ, και οι Baluchis³¹ (το Βαλουχιστάν είναι μεγάλη περιφέρεια του σημερινού δυτικού Πακιστάν, ενώ ένα μικρότερο μέρος της περιοχής ανήκει στο Ιράν και το Αφγανιστάν). Επιπλέον, αφενός η αναλογία Ινδών και Βρετανών στρατιωτών μειώθηκε (αν και οι Ινδοί βέβαια παρέμεναν η πλειοψηφία του στρατού της βρετανικής Ινδίας), και αφετέρου πρόσβαση στο πυροβολικό θα είχαν, εφεξής, αποκλειστικά και μόνο Βρετανοί στρατιώτες. Το κυριότερο, σε κάθε σύνταγμα Ινδών, οι στρατιώτες πλέον «αναμιγνύονταν»: τα συντάγματα περιλάμβαναν στρατιώτες από μακρινές μεταξύ τους περιοχές της Ινδίας, ιδανικά στρατιώτες που μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες ή ανήκαν σε διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες ή και κάστες. Μάλιστα η ίδια η θεωρία των πολεμικών φυλών επεκτάθηκε και στις κάστες, με αποτέλεσμα να αναπτυχθεί ένας λόγος περί πολεμικών και μη πολεμικών καστών. Στις τελευταίες ανήκαν για ευνόητους λόγους, ως πρωτοστατούντες στην εξέγερση, οι βραχμάνοι της Βεγγάλης και της Μαχαράστρα.³²

Υπό ένα άλλο πρίσμα, η θεωρία των πολεμικών φυλών μπορεί να θεωρηθεί και ως μια έκφανση της πολιτικής του περίφημου «διαίρει και βασίλευε» : η επιλεκτική στρατολόγηση ήταν μια προέκταση μιας ήδη υφιστάμενης αποικιοκρατικής στρατηγικής, στο πλαίσιο ενός μηχανισμού αυτοάμυνας του ιμπεριαλισμού. Στο πλαίσιο αυτό, ένας Βρετανός αξιωματούχος τόνιζε ότι το παλιό

²⁹ MacMunn George, *The armies of India*, Bristol, Crecy books, 1984, (ανατύπωση έκδοσης 1911), σελ. 129

³⁰ Wolpert Stanley, *A new history of India*, New York, Oxford University Press, 2004, σελ. 239

³¹ Ομώνυμα τάγματα της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας (Γκούρκας, Σιχ, Βαλούχικς) θα σταλούν στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση από τους Γερμανούς, όπως θα δούμε

³² Wolpert Stanley, οπ.π, σελ. 239-240

ρωμαϊκό αξίωμα «divide et impera» έπρεπε να το ακολουθήσουν και οι Βρετανοί.³³ Ο νεαρός Τσόρτσιλ, ο οποίος υπηρέτησε στην Ινδία, συμμεριζόταν τον ενθουσιασμό όλων των Βρετανών αξιωματούχων για το έμφυτο θάρρος που διέκρινε τις πολεμικές φυλές όπως οι Σιχ και οι Γκούρκας. Μάλιστα, σε λόγο του το 1901 στην Βουλή των Κοινοτήτων επεσήμαινε ότι οι πολεμικές φυλές της Ινδίας, όπως και οι Ασκάρις του Σουδάν στην Αφρική, σέβονταν και θαύμαζαν τους Βρετανούς αξιωματούχους τους.³⁴

Μια άλλη διάσταση της θεωρίας αυτής ήταν ότι υπερτόνιζε τον ρόλο του κλίματος: ένας Βρετανός στρατηγός επεσήμαινε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ότι στις ζεστές επίπεδες περιοχές της Ινδίας, που δεν έχουν βαρύ χειμώνα, βρίσκονται φυλές που δεν είναι αξιόμαχες, αλλά δειλές, εξαιτίας τόσο της θρησκείας όσο και της συνήθειας. Ακόμα όμως και σε περιοχές με πιο ψυχρό κλίμα και βαρύ χειμώνα, οι ντόπιοι στρατιώτες δεν ήταν σε καμία περίπτωση ισάξιοι σε πολεμική αρετή με τους Ευρωπαίους ή τους Ιάπωνες.³⁵

Σε κάθε περίπτωση, η διάκριση σε πολεμικές και μη φυλές επαναλαμβανόταν σε όλα τα Εγχειρίδια για τον Στρατό της Βρετανικής Ινδίας και, το σημαντικότερο, στην πράξη η στρατολόγηση βασιζόταν σε αυτήν - μέχρι να αμβλυνθεί στον Α' Παγκόσμιο, και κυρίως στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, λόγω των τεράστιων αναγκών σε ανθρώπινο δυναμικό. Αυτό προκαλούσε την αγχώδη αντίδραση του Τσόρτσιλ που ζητούσε από τον αρχηγό του σώματος στην Ινδία «να βασίζεται όσο γίνεται περισσότερο στις πολεμικές φυλές».

Ως προς το ότι οι «πολεμικές φυλές» ήταν μια επινόηση, αρκεί να επισημανθεί ότι οι Σιχ δεν ήταν καν «φυλή» αλλά θρησκευτική ομάδα. Επιπλέον, τα σώματα των περίφημων Highlanders, που προέρχονταν από τα ορεινά της Σκωτίας - και που επίσης κατατάσσονταν στην κατηγορία των πολεμικών φυλών - περιλάμβαναν στις τάξεις τους και άνδρες από την πεδινή νότια Σκωτία και την Ιρλανδία.³⁶ Στην βρετανική φαντασία μάλιστα, η Σκωτία και το Παντζάμπ είχαν πολλά κοινά : από άποψη μορφολογίας του εδάφους ήταν ορεινές, τραχιές και

³³ Omissi David, «Martial races: ethnicity and security in colonial India 1858-1939», σε *War and society*, τ. 1, τομ. 9, (1991), σελ. 8-9

³⁴ Lawrence James, *Churchill and Empire: portrait of an imperialist*, London, Phoenix, 2014, σελ. 30

³⁵ Cohen Stephen, «The untouchable soldier: caste, politics and the Indian Army», *The journal of Asian studies*, vol. 28, no3, (1969), σελ. 457

³⁶ Bourke Joanna, «Gender roles in killing zones», in Winter Jay (ed), *The Cambridge history of the first World War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, σελ. 165

δύσβατες περιοχές, οι κάτοικοι των οποίων είχαν πολεμήσει γενναία κατά των Βρετανών και εξ αυτού εξασφάλισαν μια προνομιακή θέση στον βρετανικό στρατό και τέλος, είχαν διακριτά ενδυματολογικά χαρακτηριστικά (κιλτ οι μεν, τουρμπάνι και γενειάδα οι δε).³⁷

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα όμως, επινόησης πολεμικής φυλής, είναι οι Γκούρκας :

1.04 Οι Γκούρκας

Η εμβληματική «πολεμική φυλή» των Γκούρκας (Gurkhas) από το Νεπάλ έως σήμερα απολαμβάνει διεθνώς της φήμης γενναίων και σκληροτράχηλων πολεμιστών. Μάλιστα και μετά την ανεξαρτητοποίηση της Ινδίας (1947), ένα μέρος των ταγμάτων τους υπάχθηκε στον Ινδικό στρατό, ενώ ένα άλλο παρέμεινε στον Βρετανικό στρατό. Έτσι οι Γκούρκας εξακολούθησαν να πολεμούν με τους Βρετανούς, μεταξύ άλλων στην Μαλαισία (1948-1960), στα νησιά Φώκλαντ (1982), στην επέμβαση του NATO στο Κόσσοβο (1999), και στους πολέμους σε Αφγανιστάν (2001) και Ιράκ (2003), ενώ έχουν τιμηθεί με αρκετούς Σταυρούς της Βικτωρίας.

Οι επονομαζόμενοι Γκούρκας προέρχονται από περιοχές του Νεπάλ, έχοντας πάρει το όνομά τους από μια μικρή πόλη (Γκόρκα), που βρίσκεται 80 χλμ από την πρωτεύουσα Κατμαντού. Το Νεπάλ δεν αποτέλεσε τυπικά τμήμα της Βρετανικής Ινδίας. Κατά τον πόλεμο του Νεπάλ (1814-1816), τα στρατεύματα της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών, αντιμετώπισαν σφοδρή αντίσταση από τους τοπικούς πληθυσμούς. Τελικά, όντας υπέρτερα σε μέγεθος έμψυχου δυναμικού αλλά και εφόδια, κατάφεραν να κάμψουν την αντίσταση των αυτοχθόνων. Το 1816 το Νεπάλ υποχρεώθηκε να υπογράψει την συνθήκη του Sugauli με την βρετανική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών, στον έλεγχο της οποίας πέρασαν εδάφη που της εξασφάλιζαν πρόσβαση στο Θιβέτ και, κατ' επέκταση, μια σειρά από έμμεσα οικονομικά οφέλη. Η συνθήκη ουσιαστικά μετέτρεπε το Νεπάλ σε βρετανικό προτεκτοράτο – τυπικά όμως παρέμεινε ανεξάρτητο βασίλειο, και ως τέτοιο διατηρούσε διπλωματικές σχέσεις με την Κίνα και το Θιβέτ, ενώ ο Βρετανός αρμοστής δεν είχε δικαιοδοσία στις

³⁷ Metcalf Thomas, *Imperial connections, India in the Indian Ocean arena, 1860-1920*, Berkeley, University of California Press, 2008, σελ 73

εσωτερικές του υποθέσεις.³⁸ Αμέσως μετά τον πόλεμο, Νεπαλέζοι στρατολογούνται από την Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών, προκειμένου να υπηρετήσουν ως έμμισθοι ένοπλοι στρατιώτες.

Στην πραγματικότητα η «φυλή» των Γκούρκας συνιστά μια κατασκευή: στο Νεπάλ δεν υπήρξε ποτέ καμία πληθυσμιακή ομάδα, εθνοτική, θρησκευτική ή άλλη, που να αυτοπροσδιορίστηκε με αυτό το όνομα ή να αναφερόταν από τους λοιπούς Νεπαλέζους ως Γκούρκας. Ο ανθρωπολόγος Lionel Caplan έχει ασχοληθεί εκτενώς με το ζήτημα και καρπός της πολυετούς έρευνάς του είναι το έργο με τον χαρακτηριστικό τίτλο *«Ευγενείς πολεμιστές» : οι “Γκούρκας” [εντός εισαγωγικών στο πρωτότυπο] στην δυτική φαντασία*. Μελετώντας ενδελεχώς την βιβλιογραφική παραγωγή για τους Γκούρκας και τα βρετανικά στρατιωτικά εγχειρίδια, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο λόγος που έχει παραχθεί - στην πραγματικότητα, αποκλειστικά από τους Βρετανούς - για τους Γκούρκας είναι ένας οριενταλιστικός, ουσιοκρατικός λόγος, στενά συνδεδεμένος με την ιμπεριαλιστική φυλετική ρητορική του 19^{ου} αιώνα. Η φιλολογία περί των Γκούρκας είναι σχεδόν εξολοκλήρου προϊόν των Βρετανών αξιωματικών που διατέλεσαν επικεφαλής τους : είναι χαρακτηριστικό ότι ολόκληρη η σχετική βιβλιογραφία είναι απολύτως εξυμνητική για τους Γκούρκας - σε κραυγαλέα αντίθεση με την φιλολογία για την συντριπτική πλειοψηφία των εξωευρωπαϊκών λαών. Εκτός της ίδιας της απόδοσης του όρου «Γκούρκας» σε ένα σύνολο πληθυσμών εντελώς ετερογενών μεταξύ τους, η απόδοση στους «Γκούρκας» της έμφυτης ιδιότητας των αρρενωπών «ανδρών των βουνών» («men of the hills») σε αντιδιαστολή με τις θηλυπρεπείς φυλές του νότου των Ινδιών και των πεδιάδων («plainsmen»), καθιστά τον ουσιοκρατικό αυτό λόγο απολύτως συμβατό με τις βικτωριανές φυλετικές θεωρίες.³⁹

Ένας ευρέως διαδεδομένος μύθος - εν πολλοίς κατασκευασμένος από τους Βρετανούς στο πλαίσιο της αποικιοκρατικής τους φαντασίωσης περί αρρενωπότητας (masculinity) - αφορούσε το περίφημο κούκρι (kukri) : πρόκειται για το κυρτό μαχαίρι μεγάλου μεγέθους, που πάντα έφεραν πάνω τους, αναπόσπαστο όπλο ποικίλλων χρήσεων, αλλά και έμβλημά τους. Σύμφωνα με την φιλολογία που

³⁸ Σακελλαρόπουλος Σπύρος, *Νεπάλ, εθνότητες, κάστες, τάξεις στην κορυφή του κόσμου*, Αθήνα, εκδ. Τόπος, 2012, σελ. 23-24

³⁹ Caplan Lionel, *Warrior Gentlemen, “Gurkhas” in the western imagination*, Providence -Oxford, Berghahn books, 1995, σελ. 10-13, 103-107

αναπτύχθηκε, εάν ο Γκούρκα έβγαζε το κούκρι από την θήκη, έπρεπε αυτό οπωσδήποτε να στάξει αίμα - και εάν δεν επρόκειτο, για οποιοδήποτε λόγο, για το αίμα αντιπάλου, έπρεπε ο Γκούρκα να αυτοτραυματιστεί, ώστε να ικανοποιηθεί η δίψα της λεπίδας του για αίμα.⁴⁰

Επιπλέον, αυτό που διαφοροποιούσε τους Γκούρκας από τις υπόλοιπες «πολεμικές φυλές» (Σιχ, Pathans κλπ) είναι η αναπαράστασή τους από τους Βρετανούς ως ειδώλων των βικτωριανών νεαρών μαθητών – αναπαράσταση στην οποία ενδεχομένως συνέβαλε και το ότι ήταν μικρόσωμοι ως προς το ύψος (για το οποίο, όπως θα δούμε, θα αποκαλούνται από τους Ελασίτες «νάνοι»). Πέραν των πολεμικών αρετών, τους αποδίδονται επιπλέον ιδιότητες όπως το χιούμορ, η ειλικρίνεια κλπ, που σκιαγραφούν τελικά μια εικόνα νεαρού ευγενούς (gentleman). Ο συνδυασμός αυτός του μαχητή και ταυτόχρονα gentleman είναι, κατά τον Caplan, που τους καθιστά μοναδικούς στην στρατιωτική ιστορία της Βρετανίας μέχρι σήμερα.⁴¹ Πρόκειται, ασφαλώς, για έναν απόηχο της ιδέας του ευγενούς - άγριου. Επομένως, παρά το γεγονός ότι το Νεπάλ τυπικά δεν υπήρξε βρετανική αποικία αλλά μάλλον ημιαποικιακό κράτος, οι Γκούρκας υπήρξαν σε κάθε περίπτωση προϊόν της συνάντησης της «Ανατολής» με την αποικιοκρατία.

Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος (στον οποίο συμμετείχαν 55.000 Νεπαλέζοι) έπαιξε σημαντικό ρόλο στην δημιουργία της εικόνας του άγριου, ανελέητου Γκούρκα που έχει διατηρηθεί μέχρι σήμερα, αποτυπωμένη σε πλήθος τεκμηρίων : από τα επίκαιρα της εποχής και τις παιδικές φιγούρες στρατιωτών, έως μια μεγάλη βιβλιογραφία (παρα)στρατιωτικής ιστορίας. Στην πραγματικότητα, ούτε ο αριθμός τους ήταν τόσο μεγάλος, συγκρινόμενος με άλλες «πολεμικές φυλές» (προηγούνται ως πολυπληθέστεροι οι μουσουλμάνοι του Παντζάμπ και οι Σιχ) – ούτε, κυρίως, πρέπει να παραγνωρίζονται οι συνθήκες κάτω από τις οποίες στρατολογούνταν οι Γκούρκας: οι προύχοντες των χωριών έστελναν προς κατάταξη τους πιο φτωχούς ή καταχρεωμένους χωρικούς, ενώ ο Ράνα (Πρωθυπουργός) του Νεπάλ έστελνε και φυλακισμένους.⁴²

⁴⁰ Bellamy Chris, *The Gurkhas Special force*, London, John Murray, 2011, σελ. xxvi

⁴¹ Caplan Lionel, ό.π., σελ. 97-111

⁴² Singh Gajendra, «Gurkha», in *1914-1918-online International encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer And Bill

Στο ετήσιο εγχειρίδιο της Βρετανικής αυτοκρατορίας για παιδιά («Empire annual for boys») του 1917, στο σχετικό άρθρο «Ποιοί είναι οι Γκούρκας», τα βασικά χαρακτηριστικά του βρετανικού λόγου περί αυτών στο αυτοκρατορικό πλαίσιο θα συνοψιστούν ως εξής: *«Είναι γενναίοι σε βαθμό που αψηφούν τον κίνδυνο.... πιστοί στους αξιωματικούς τους.... φοβεροί μικρόσωμοι μαχητές με το εθνικό τους όπλο το κούκρι που σκορπά τον φόβο. Οι Νεπαλέζοι είναι περήφανοι και ανεξάρτητοι διατηρώντας την πολιτική τους ανεξαρτησία επί αιώνες.... ενώ πολεμούν σκληρά δείχνουν το πιο γενναιόδωρο πνεύμα ευγένειας, αντάξιο ενός πεφωτισμένου λαού... περιφρονούν τους ιθαγενείς της Ινδίας αλλά τρέφουν μεγάλο θαυμασμό για τους Βρετανούς... τους διακρίνει αφοσίωση, αγάπη για το χιούμορ και τα σπορ».*⁴³

1.05 Η χρησιμοποίηση αποικιακών στρατευμάτων στην Ευρώπη κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Στα Ινδικά αποικιακά στρατεύματα, σύμφωνα με τον στρατιωτικό σχεδιασμό των Βρετανών, θα επαφίεται η υπεράσπιση της Βρετανικής αυτοκρατορίας, συνήθως εναντίον άλλων εξεγερμένων αποικιακών πληθυσμών σε Ασία και Αφρική: σε όλο το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα θα σταλούν σε διάφορες περιοχές για να συμβάλουν σε καταστολή εξεγέρσεων, μεταξύ άλλων στην Αφρική (Σομαλία) και στην Κίνα κατά την εξέγερση των Μπόξερ.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος θα σημάνει την μεταφορά Ινδικών και γενικότερα αποικιακών στρατευμάτων τόσο των Βρετανών όσο και των Γάλλων στα ευρωπαϊκά μέτωπα, προκειμένου να καλύψουν τις πολεμικές ανάγκες ενάντια στους Γερμανούς. Το γεγονός θα προκαλέσει έντονες αντιδράσεις, όχι μόνο στην Γερμανία (όπου θεωρήθηκε προσβολή του ευρωπαϊκού πολιτισμού), αλλά και στην ίδια την Γαλλία, όπου είχε ήδη προπολεμικά διατυπωθεί αντίλογος, στο πλαίσιο ενός οριενταλιστικού λόγου περί λαών εκτός πολιτισμού, απείθαρχων και σεξουαλικά ανεξέλεγκτων.

Nasson, issued by Freie Universitat Berlin, Berlin 2014-10-08, σε <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/gurkha>

⁴³ Caplan Lionel, οπ.π, σελ. 7

Από Βρετανικής πλευράς, πριν από τον Μεγάλο Πόλεμο, αποικιακά στρατεύματα είχαν χρησιμοποιηθεί κατά κόρον από τους Βρετανούς για την υπεράσπιση της Αυτοκρατορίας, αλλά όχι στην Ευρώπη, και ούτε καν κατά άλλων «λευκών». Έτσι, δεν επιτράπηκε κατ' ουσίαν στον Στρατό της Βρετανικής Ινδίας να συμμετάσχει στο πεδίο των μαχών στον Πόλεμο των Μπόερς στη Νότια Αφρική (1899-1902). Μικρός αριθμός Ινδών στρατιωτών στάλθηκε στη Νότια Αφρική, αλλά δεν βρέθηκε ποτέ σε εμπόλεμη ζώνη, στην γραμμή του πυρός, παρά μόνο χρησιμοποιήθηκαν ως βοηθητικό προσωπικό. Ήταν μια συνειδητή απόφαση από μέρους των Βρετανών, καθώς επρόκειτο για έναν πόλεμο μεταξύ λευκών: οι Ινδοί δεν θα επιστρατεύονταν εναντίον των «ανώτερων» λευκών Μπόερς/Αφρικάνερς - όπως ακριβώς δεν θα στρατολογούνταν και δεν θα εξοπλίζονταν από τους Βρετανούς και οι μαύροι πληθυσμοί της Νότιας Αφρικής.

Επομένως, η ιδέα της διάκρισης των φυλών σε ανώτερες και κατώτερες, δεν τίθετο υπό αμφισβήτηση από τους Βρετανούς, οι οποίοι, εξάλλου, δεν ήταν καθόλου αμέτοχοι στην επικράτησή της. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ ο πόλεμος στην Νότια Αφρική ήταν σε εξέλιξη, οι Βρετανοί δεν είχαν παρόμοιους ενδοιασμούς να στείλουν Ινδικά στρατεύματα εναντίον των εξεγερμένων μουσουλμάνων στην Σομαλία και, κυρίως, εναντίον των εξεγερμένων στην Κίνα στην περίφημη εξέγερση των Μπόξερ - που αποτέλεσε και την πιο μαζική αποστολή Ινδικών στρατευμάτων εκτός της Ινδικής υποηπείρου. Πάντως, η μη χρησιμοποίησή τους εναντίον λευκών, δεν εντασσόταν μόνο στο ευρύτερο πλαίσιο της φυλετικής θεωρίας : υπήρχε και ένας πρακτικός λόγος, ο φόβος ότι η ένοπλη αντιπαράθεση ενός έγχρωμου ενάντια σε έναν λευκό, εγκυμονούσε τον κίνδυνο να στραφεί στο μέλλον και κατά του «δικού του» αποικιοκράτη.⁴⁴

Στην ίδια την Ινδία πάντως, η μη συμμετοχή στον πόλεμο των Μπόερς θεωρήθηκε από κύκλους της μορφωμένης ελίτ τραυματικό γεγονός, ως μια αποτυχημένη «αυτοκρατορική δοκιμασία», στην πορεία της Ινδίας προς την

⁴⁴ Εν μέσω του Β' Παγκοσμίου πολέμου πια, ο Σεφέρης σχολιάζει ως εξής σχετικές δηλώσεις του Στρατάρχη Smuts : «Ο στρατηγός Smuts δήλωσε χθες στην βουλή ότι για την ώρα δεν έχει σκοπό να δώσει πυροβόλα όπλα στους ιθαγενείς (οι επιστρατευμένοι ιθαγενείς φορούν ωραίες σύγχρονες στολές αλλά δεν έχουν το δικαίωμα να κρατούν πυροβόλα όπλα και φυλάγουν τους στρατώνες τους με την αρχαία λόγχη), όμως προτού οι Ιάπωνες πατήσουν την πατρίδα μας, συνέχισε ο πρωθυπουργός, θα φροντίσω να οπλιστεί κάθε "χρωματιστός" και κάθε ιθαγενής [...] Φόβος του Ιάπωνα, φόβος του νέγρου», σε Σεφέρης Γιώργος, *Μέρες Δ', 1 Γενάρη 1941 - 31 Δεκέμβρη 1944*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 1986, σελ. 195 -196

κατάκτηση περισσότερων πολιτικών ελευθεριών και κυρίως την συμμετοχή με πιο ισότιμους όρους στην «δόξα» της Αυτοκρατορίας.⁴⁵ Ο Γκάντι, που τότε ζούσε στη Νότια Αφρική, έλαβε ο ίδιος μέρος στον πόλεμο ως τραυματιοφορέας, παροτρύνοντας και άλλους Ινδούς της Νότιας Αφρικής να κάνουν το ίδιο, προκειμένου να αποδείξουν έμπρακτα ότι είναι νομιμόφρονες πολίτες της Αυτοκρατορίας και, κατά συνέπεια, να διεκδικήσουν το δικαίωμα να απολαμβάνουν ίσης μεταχείρισης με τους υπόλοιπους Νοτιοαφρικανούς.⁴⁶

Με το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου, συνεπώς, δεν υπήρχε αρχικά σκέψη από μέρους των Βρετανών για χρήση Ινδικών στρατευμάτων στην Ευρώπη - σε αντίθεση με την Γαλλία. Ωστόσο, οι βαριές απώλειες που προκλήθηκαν στις τάξεις της βρετανικής εκστρατευτικής δύναμης ήδη στον πρώτο μήνα του πολέμου (Αύγουστος 1914) οδήγησαν στην απόφαση να σταλούν δύο Ινδικές μεραρχίες στην Γαλλία.⁴⁷ Βέβαια, η βρετανική κυβέρνηση εξακολουθούσε να είναι αντίθετη στην χρησιμοποίηση «έγχρωμων» στρατευμάτων από τις Κτήσεις (dominions) – τον Καναδά, την Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία. Παρ' όλα αυτά, στις τάξεις των στρατών των τελευταίων συμπεριλήφθηκαν και μικροί αριθμοί από έγχρωμους (4.000 Καναδοί Αβορίγινες και 500 περίπου Αυστραλοί Αβορίγινες). Πάντως, όπως διευκρινίζει ο Das, η εμπειρία του αποικιοκρατούμενου Ινδού ή Βιετναμέζου ήταν ουσιωδώς διαφορετική από αυτήν των υποδεέστερων «φυλών» εντός μιας Κτήσης, όπως οι Αβορίγινες της Αυστραλίας, ή ενός ανεξάρτητου κράτους, όπως οι Αφροαμερικάνοι των ΗΠΑ.⁴⁸ Σε κάθε περίπτωση, στον Βρετανικό Στρατό κυριαρχούσε ένας θεσμικός, συστημικός ρατσισμός, με πιο θεμελιώδη γνωρίσματα την απαγόρευση προαγωγής των αποικιακών στρατιωτών από ένα βαθμό αξιωματικού και πάνω, καθώς και την πολιτική του φυλετικού διαχωρισμού (ιδίως στο νοσοκομείο που νοσηλεύονταν οι Ινδοί στρατιώτες στο Brighton, κοντά στο Λονδίνο).⁴⁹

Περνώντας στο παράδειγμα της Γαλλίας, ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, έμμισθοι αποικιακοί στρατιώτες (Tirailleurs), κυρίως από την βόρεια Αφρική

⁴⁵ Metcalf Thomas, οπ.π, σελ. 85, 88, 211

⁴⁶ Young Robert, οπ.π, σελ. 456

⁴⁷ Santanu Das, οπ.π, σελ. 10

⁴⁸ Santanu Das, όπ.π, σελ. 13

⁴⁹ Santanu Das, όπ.π, σελ. 8

(Αλγερία, Μαρόκο), υπηρετούσαν στον Γαλλικό στρατό συνήθως ως υποστηρικτικές δυνάμεις στα μητροπολιτικά στρατεύματα. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μετείχαν σε συγκρούσεις και έξω από την Αφρική και συγκεκριμένα στον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856) και στον Πόλεμο του Μεξικού (1862-1867).⁵⁰

Κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, περισσότεροι από 440.000 αποικιακοί στρατιώτες πολέμησαν στις τάξεις του Γαλλικού στρατού. Στα γαλλικά αποικιακά στρατεύματα συμπεριλαμβάνονταν Αλγερινοί («Spahis ή Turcos»), Τυνήσιοι, Μαροκινοί, καθώς επίσης στρατιώτες από την Μαδαγασκάρη και την Σομαλία και, κυρίως, από την Δυτική Αφρική (επονομαζόμενοι γενικώς «Σενεγαλέζοι», «Tirailleurs Senegalais»). Ειδικά ως προς τους «Σενεγαλέζους», 140.000 αποικιακοί στρατιώτες από την Δυτική Αφρική πολέμησαν στις τάξεις του Γαλλικού στρατού στο Δυτικό Μέτωπο. Ήδη πριν τον Μεγάλο Πόλεμο, είχε θεωρηθεί αναγκαία, λόγω της δημογραφικής ανισορροπίας με την Γερμανία, η στρατολόγηση ανδρών και από την Υποσαχάρια Αφρική. Το 1910, ο διοικητής του Στρατού της Γαλλικής δυτικής Αφρικής και μετέπειτα στρατηγός Mangin, με το γνωστό του έργο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «La force noire», είχε δώσει μάχη για να πείσει τους συμπατριώτες του ότι η στρατολόγηση Αφρικανών και η δημιουργία ενός εφεδρικού αφρικανικού στρατού που θα μαχόταν στο ευρωπαϊκό έδαφος, συνιστούσε την μακροπρόθεσμη απάντηση στο δημογραφικό πρόβλημα που θα αντιμετώπιζε η Γαλλία σε περίπτωση πολέμου με την Γερμανία. Βασισμένος σε φυλετικές θεωρίες και στον βιολογικό ντετερμινισμό του Σπένσερ, επεσήμαινε ότι τα «πολεμικά ένστικτα» παρέμεναν εξαιρετικά ισχυρά στις πρωτόγονες φυλές, στις οποίες απέδιδε ιδιότητες, όπως μεγαλύτερη αντοχή στον πόνο.

Ακολούθησε ένας σφοδρός δημόσιος διάλογος στον οποίο μετείχαν ένθερμα και οι δύο πλευρές, υποστηρίζοντας αντίθετες θέσεις. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της χρησιμοποίησής τους, οι «Πολεμικές φυλές» ήταν γενναίες, φιλοπόλεμες, άγριες και για αυτό αξιόμαχες και άκρως κατάλληλες για να χρησιμοποιηθούν στο πεδίο των μαχών. Η χρησιμοποίησή τους ως «shock troops» - των οποίων και μόνο η άφιξη στο

⁵⁰ βλ. την εξαιρετική ανακοίνωση της Έφης Γαζή «Άγγλοι, Γάλλοι και Σενεγαλέζοι: Αντιλήψεις για τη φυλή, το έθνος και την αυτοκρατορία στην Ελλάδα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο» στο Συνέδριο «Προσλήψεις και χρήσεις των φυλετικών θεωριών στην Ελλάδα 19ος-20ος αιώνας», Αθήνα, 17-18/1/2014, στην ιστοσελίδα <http://www.blod.gr/lectures/Pages/viewlecture.aspx?LectureID=1203>

πεδίο της μάχης θα είχε σημαντικές συνέπειες στο πλαίσιο ενός ψυχολογικού πολέμου κατά των Γερμανών ⁵¹ - θα αποδείκνυε στους Γερμανούς ότι τους τοποθετούν πιο κάτω και από τις αποικίες τους. Οι πολέμιοι της χρησιμοποίησης αποικιακών στρατευμάτων διατύπωναν αντιρρήσεις στην στρατολόγησή τους, αντιστρέφοντας τις παραπάνω, αποδιδόμενες στους αποικιακούς στρατιώτες, ιδιότητες και αξιολογώντας τις αρνητικά : τους θεωρούσαν απείθαρχους και σεξουαλικά ανεξέλεγκτους, καθώς μάλιστα μπορούσαν να μεταδώσουν και λοιμώδη νοσήματα.

Τελικά το 1912 με νομοθετικό διάταγμα επιτράπηκε η βίαιη στρατολόγηση ανδρών στην Γαλλική Δυτική Αφρική και η χρησιμοποίησή τους και εκτός των αποικιών. Κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου, ο Κλεμανσό δήλωσε στην Γαλλική γερουσία ότι *«θα προσφέρουμε τον πολιτισμό στους μαύρους..και αυτοί θα πρέπει να καταβάλουν το τίμημα.. θα προτιμούσα να σκοτώνονται δέκα μαύροι παρά ένας Γάλλος»*. Γενικότερα μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα – παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς τους αριθμούς και τις αναλογίες των απωλειών μεταξύ αποικιακών και Ευρωπαίων στρατιωτών – ότι υπήρχε τουλάχιστον η πρόθεση τα αποικιακά στρατεύματα να χρησιμοποιούνται σε ιδιαίτερες επικίνδυνες επιχειρήσεις υψηλού ρίσκου ως shock troops.

Στην Βρετανία από το 1916 αναπτύχθηκε από αξιωματικούς και πολιτικούς με αποικιακό παρελθόν, συμπεριλαμβανομένου του Τσόρτσιλ, μια εκστρατεία για τον σχηματισμό ενός «στρατού ενός εκατομμυρίου μαύρων», ακολουθώντας το γαλλικό παράδειγμα. Ωστόσο η προσπάθεια αυτή δεν ευοδώθηκε, ως αποτέλεσμα προβλημάτων διαχείρισης οικονομικών μεγεθών και ανθρώπινου δυναμικού, σε συνδυασμό με τις κυρίαρχες ρατσιστικές προκαταλήψεις.

Από την άλλη, οι Γερμανοί χρησιμοποίησαν δικά τους αποικιακά στρατεύματα, αλλά όχι στο ευρωπαϊκό έδαφος – κάτι που ήταν εκτός των σχεδίων τους και σε κάθε περίπτωση μάλλον ακατόρθωτο να υλοποιηθεί πρακτικά, εξαιτίας των γεωγραφικών αποστάσεων και οικονομικών παραμέτρων. Οι αντιδράσεις των Γερμανών απέναντι στην χρησιμοποίηση αποικιακών στρατευμάτων από την Αντάντ

⁵¹ Lunn Joe, «“Les races guerrieres”: racial preconceptions in the French military about West African soldiers during the First WW», *Journal of Contemporary history* 34 (1999), σελ. 521

ήταν εξαιρετικά σφοδρές : Το 1915 το Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών εξέδωσε φυλλάδιο με τον εύγλωττο τίτλο *«Η αντίθετη προς το διεθνές δίκαιο στρατολόγηση εγχρώμων στρατευμάτων στο ευρωπαϊκό θέατρο του πολέμου από Αγγλία και Γαλλία»*, το οποίο απέδιδε στα αποικιακά στρατεύματα την διάπραξη βιαιοτήτων, όπως η εξόρυξη ματιών και το κόψιμο αυτιών, μυτών και κεφαλών τραυματισμένων Γερμανών στρατιωτών.⁵² Η Γερμανία αξίωνε την μη χρησιμοποίηση έγχρωμων στρατιωτών στο ευρωπαϊκό έδαφος «προς το συμφέρον της ανθρωπότητας και του πολιτισμού», καθώς τα αγγλογαλλικά στρατεύματα, έχοντας στις τάξεις τους έγχρωμους και κανίβαλους, ήταν «εξαγριωμένα». Ο κανιβαλισμός αναγορευόταν σε έμφυτη ιδιότητα των αποικιακών στρατευμάτων.⁵³ Σε τελική ανάλυση, από την σκοπιά των Γερμανών, οι Γάλλοι έθεταν σε κίνδυνο τον ίδιο τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, φέρνοντας την πρωτόγονη Αφρική στην Ευρώπη. Ακόμα και ο Max Weber έγραφε ότι *«ένας στρατός από νέγρους, Γκούρκας και όλους τους βάρβαρους του κόσμου»* ήταν προ των συνόρων της Γερμανίας.⁵⁴

1.06 Η συμμετοχή Ινδικών στρατευμάτων στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο

Στην ίδια την Ινδία, η υποστήριξη προς την συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο ήταν ομόθυμη, από τις δύο βασικές πολιτικές παρατάξεις, το Κογκρέσο και την Μουσουλμανική Λίγκα, αλλά και διανοούμενους όπως ο Ταγκόρ, που έδινε προς δημοσίευση ποιήματα στους Times. Ο Γκάντι επίσης κήρυττε την άνευ όρων

⁵² Koller Christian, Colonial military participation in Europe (Africa), in 1914-1918-online International encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer And Bill Nasson, issued by Freie Universitat Berlin, Berlin 2014-10-08 https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/colonial_military_participation_in_europe_africa

⁵³ Traverso Enzo, *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας*, μτφ. Ν. Κούρκουλος, Αθήνα, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, 2013, σελ. 122-123, 131

⁵⁴ Koller Christian, οπ.π. Βέβαια ο Βέμπερ στο έργο του «Οικονομία και κοινωνία» τοποθετεί την λέξη «φυλή» σε εισαγωγικά, αμφισβητώντας με τον τρόπο αυτό κάθε επιστημονική εγκυρότητα του όρου και μιλάει για την διαφορετική αντιμετώπιση Νέγρων (για τους οποίους ίσχυε απόλυτος κοινωνικός αποκλεισμός) και Ινδιάνων στην Αμερική βλ. Παπαδημητρίου Ζήσης, *Ο ευρωπαϊκός ρατσισμός*, Αθήνα, εκδ. ελληνικά γράμματα, 2000, σελ. 31

συνεργασία με την βρετανική κυβέρνηση, γιατί θεωρούσε ότι η μη παροχή βοήθειας προς την αυτοκρατορία θα ήταν εθνική αυτοκτονία.⁵⁵

Ως προς την παροχή κινήτρων για κατάταξη στους Ινδούς και γενικά την στρατολόγησή τους από βρετανικής πλευράς, ένα σημαντικό τεκμήριο προκύπτει από τα ψηφιοποιημένα αρχεία του Imperial War Museum στο Λονδίνο. Στην σχετική αφίσα, η πρόσκληση προς κατάταξη επικεντρώνεται όχι μόνο στις υλικές απολαβές που θα εξασφάλιζαν οι στρατεύσιμοι, αλλά και στην διεκδίκηση «σεβασμού»/τιμής (respect): *«Κίνητρα οι ρούπιες, τα ρούχα και η δωρεάν τροφή/Κατατάξου και κέρδισε ρουπίες και σεβασμό!!!»*. Προβλέπονταν ωστόσο, ορισμένες προϋποθέσεις που έπρεπε να πληροί το έμπυχο δυναμικό των υποψηφίων προς κατάταξη: μπορούσαν να καταταχθούν στο πεζικό μόνο συγκεκριμένες φυλές, οι οποίες προσδιορίζονται ρητά και παρατίθενται στην αφίσα. Στο πυροβολικό μπορούσαν να καταταχθούν όλοι, με εξαίρεση τους «Ανέγγιχτους» («Νταλίτ»), που ήταν στην κατώτατη βαθμίδα της κοινωνικής κλίμακας, εκτός του συστήματος της κάστας. Η ακριβής διατύπωση ήταν ότι μπορούσε να καταταχτεί *«οποιοσδήποτε, από τα χέρια του οποίου ένας Ινδουιστής θα δεχόταν νερό»*.⁵⁶

Επίσης, καρτ-ποστάλ στην οποία απεικονίζονται στρατιώτες Σιχ στην Γαλλία, συνοδεύεται από λεζάντα στην οποία αναγράφεται *«Ινδοί τζέντλεμεν αναχωρούν για να κυνηγήσουν τους Γερμανούς χούλιγκαν»*.⁵⁷ Η λεζάντα θα μπορούσε να συνοψιστεί ως «ευγενείς άγριοι» εναντίον «εξαγριωμένων» λευκών/Ευρωπαίων. Άλλωστε, εκτός από την, γνωστή και ήδη τότε διαδεδομένη, προσωινμία «Ούννοι» - που είχε αποδοθεί στους Γερμανούς εξαιτίας σχετικών δηλώσεων του Κάιζερ το 1900 κατά την εξέγερση των Μπόξερ στην Κίνα - οι Γερμανοί είχαν χαρακτηριστεί και «Ζουλού της Ευρώπης».

Αναδύεται βεβαίως το θεμελιώδες ερώτημα γιατί πολέμους στον Α' παγκόσμιο οι αποικιακοί υπήκοοι στο πλευρό των αποικιοκρατών. Η απάντηση στο ερώτημα είναι σύνθετη, και θα μπορούσε να κωδικοποιηθεί στα εξής : Οι Ινδοί, όπως

⁵⁵ Santanu Das, «India and the First World War», in *A part of history, aspects of the British experience of the first World War*, London, Continuum, 2008, σελ. 66

⁵⁶ Η αφίσα είναι διαθέσιμη στην ψηφιακή συλλογή του Imperial War Museum (IWM) <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/31131>

⁵⁷ Η καρτ ποστάλ είναι διαθέσιμη στην ψηφιακή συλλογή του National Army Museum (NAM) <https://collection.nam.ac.uk/detail.php?acc=1983-10-275-1>

εξάλλου και οι άνδρες από την Καραϊβική, ακόμα και οι Ιρλανδοί, καταρχήν θεωρούσαν ότι οι θυσίες τους θα τους απέδιδαν ως ανταμοιβή, μεγαλύτερη πολιτική ελευθερία και αναγνώριση περισσότερων δικαιωμάτων, που ίσως έφτανε ως και την παραχώρηση αυτονομίας. Εκτός από το καθαρά πολιτικό ελατήριο, επιπλέον κίνητρο αποτελούσε η αποτίναξη του αισθήματος κατωτερότητας που τους είχε εμφυσηθεί από τους λευκούς αποικιοκράτες : οι αποικιακοί στρατιώτες πολεμώντας, θα αποδείκνυαν έμπρακτα ότι δεν είναι κατώτεροι από αυτούς. Το διακύβευμα αυτό, για τους Ινδούς ειδικά είχε ένα επιπλέον φορτίο, καθώς βάραινε ακόμα το υποτιθέμενο «όνειδος» της επονομαζόμενης από τους Βρετανούς «Ανταρσίας» του 1857. Συνεπώς, υπό το πρίσμα αυτό, ήταν η ευκαιρία τους να αποτινάξουν το βάρος και να αποδείξουν την γενναιότητα, την αφοσίωση, και τελικά την αρρενωπότητα και την τιμή τους (πρόκειται για την ινδική λέξη «izzat» που, σε ελεύθερη μετάφραση, παραπέμπει στην τιμή/honor).⁵⁸ Σύμφωνα με ένα τυπικό βιβλίο στρατιωτικής ιστορίας που είχε γράψει Βρετανός αξιωματικός, με αντικείμενο την ιστορία του σώματος που διοικούσε, οι Ινδοί στρατιώτες φέρονται να απάντησαν ως εξής στην γερμανική προπαγάνδα που απευθυνόταν προς αυτούς: *«Δεν θα σταματήσουμε ποτέ να πολεμάμε για τον Αυτοκράτορα, έως ο δαιμονοποιός Κάιζερ των Γερμανών κυλιστεί στην λάσπη, σαν τον δαίμονα με τα δέκα κεφάλια»*.⁵⁹ Πρόκειται επομένως, για μια δήλωση αφοσίωσης, με διατύπωση ενός λόγου που συνίσταται σε μετάφραση της μάχης με τον αντίπαλο στο δικό τους πολιτισμικό ιδίωμα.

Τέλος, δεν είναι καθόλου αμελητέος βεβαίως και ο καθαρά οικονομικός παράγοντας, η επιβίωση : *«πήγα εκεί [στον πόλεμο] για να φάω, αυτό ήταν όλο»* είπε μια γυναίκα από το Μαλάουι, που υπηρέτησε ως μέλος του βοηθητικού προσωπικού των στρατευμάτων.⁶⁰

Σε κάθε περίπτωση, ο Μεγάλος πόλεμος ανέδειξε την εξάρτηση της Βρετανίας και της Γαλλίας από τις αποικίες τους, ενώ με τον τρόπο που διεξήχθη, ως πόλεμος χαρακωμάτων σε μεγάλο βαθμό, με αποτέλεσμα εκατόμβες θυμάτων που γνώριζαν έναν εντελώς αντιηρωικό θάνατο, συνέβαλε σε μια κρίση του δυτικού πολιτισμού. Στο πλαίσιο αυτό, κατέστη κοινή η συνειδητοποίηση ότι οι Ευρωπαίοι

⁵⁸ Santanu Das, «India and the First World War», οπ.π, σελ. 66-67

⁵⁹ Hennell Reginald, A famous Indian regiment, London, John Murray, 1927, σελ. 190-191

⁶⁰ Santanu Das, οπ.π, σελ. 71

πολεμούσαν «σαν τους πρωτόγονους λαούς» και, κατά συνέπεια υπονομεύτηκε η πίστη στην ανωτερότητά τους έναντι όλων των άλλων λαών.⁶¹ Από πλευράς των αποικιακών υποκειμένων, σε ψυχολογικό επίπεδο, η συνειδητοποίηση ότι η Βρετανία είχε ανάγκη από την συνδρομή της Ινδίας, συνέβαλε στην ανάδυση ενός αισθήματος υπερηφάνειας (pride) των Ινδών και στην τόνωση της αυτοεκτίμησής τους. Επιπλέον, η εσωτερίκευση της κατωτερότητας που τους είχε εμφυσηθεί ήταν για υπό αμφισβήτηση, καθώς ήταν πλέον δύσκολο να διατηρήσουν μια εξιδανικευμένη εικόνα του λευκού ανθρώπου, μετά από όσα συγκλονιστικά βίωσαν στα πολεμικά μέτωπα και ιδίως στα χαρακώματα. Γενικότερα, στον μη δυτικό κόσμο, κατ' αυτόν τον τρόπο, η συμμετοχή των αποικιακών στρατευμάτων στον Μεγάλο πόλεμο ενίσχυσε έναν «αντιιμπεριαλιστικό εθνικισμό».⁶² Στο Νεπάλ, οι Γκούρκας που επέστρεψαν από τα ευρωπαϊκά μέτωπα, έφεραν τις φιλελεύθερες ιδέες της Δύσης στην πατρίδα τους.⁶³

Γενικώς στα Ινδικά αποικιακά στρατεύματα που πολέμησαν για πρώτη φορά στα εδάφη της ευρωπαϊκής ηπείρου στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, θα συμμετάσχουν εθελοντικά πάνω από ένα εκατομμύριο Ινδοί – με την προσδοκία, μεταξύ άλλων, της ισότιμης μεταχείρισής τους ως πολιτών της Βρετανικής Αυτοκρατορίας και τελικά της ανεξαρτησίας από τους Βρετανούς. Οι ευσεβείς τους πόθοι θα διαψευστούν δραματικά μετά το τέλος του πολέμου, με αποκορύφωμα μια εμβληματική στιγμή της βρετανικής αποικιοκρατίας, την περιβόητη σφαγή των Σιχ στην ιερή τους πόλη Αρμυτάρ του Παντζάμπ το 1919. Σε αυτή την αιματοχυσία, Γκούρκας και Βαλούχισ θα είναι αυτοί που θα διαταχτούν από τους Βρετανούς ανωτέρους τους να ανοίξουν πυρ σε βάρος αμάχων, προκαλώντας εκατόμβη θυμάτων.⁶⁴ Πάντως, υπάρχουν αναφορές ότι η σοβιετική προπαγάνδα, στο πλαίσιο μιας έκκλησης για επαναστατική ενότητα, διέδιδε ότι οι Γκούρκας στασίασαν και ότι οι Σιχ αρνήθηκαν να πυροβολήσουν μουσουλμάνους Ινδούς.⁶⁵

⁶¹ Adas Michael, *Ανδρών μέτρον μηχανή: επιστήμη, τεχνολογία και ιδεολογίες της δυτικής κυριαρχίας*, μτφ Γ. Σκαρπέλος, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 2003, σελ. 410, 382, 386

⁶² Mayer Arno, «Post war nationalisms 1918-1919», *Past and present*, vol. 34, (1966), σελ. 124-125

⁶³ Σακελλαρόπουλος Σπύρος, οπ.π, σελ. 52

⁶⁴ Wolpert Stanley, οπ.π, σελ. 299

⁶⁵ Lawrence James, οπ.π, σελ. 139-140

1.07 Μετά το τέλος του πολέμου: η κατάληψη της Ρηνανίας

Αμέσως μετά το τέλος του πολέμου, αποικιακές μονάδες κυρίως των Γάλλων, υπηρέτησαν ως δυνάμεις κατοχής στη Ρηνανία (1919-1930), στην νοτιανατολική Ουγγαρία (1919-1929), όπου συμμετείχαν και στην καταστολή της υπό τον Μπέλα Κουν εξέγερσης, ενώ έλαβαν μέρος και στην επέμβαση των συμμάχων στην Σοβιετική Ρωσία (1918-1920).

Η παρουσία τους σε περιοχές της Γερμανίας ως τμήμα των στρατιωτικών δυνάμεων κατοχής, θα προκαλέσει αντιδράσεις και θα αναχθεί σε διεθνές ζήτημα, κυρίως εξαιτίας των συνεχιζόμενων καταγγελιών για βιαιότητες και ιδίως βιασμούς γυναικών – καταγγελίες οι οποίες οφείλονταν περισσότερο σε φήμες και υπερβολές, παρά σε γεγονότα. Στο πλαίσιο των προβλέψεων της συνθήκης των Βερσαλλιών, περιοχές που ανήκαν ως τότε στην Γερμανία, επιτηρούνταν στρατιωτικά από τις δυνάμεις των νικητών του πολέμου και συγκεκριμένα της Γαλλίας. Τον Απρίλιο του 1920 η Γαλλία, με αφορμή παραβιάσεις της συνθήκης από τους Γερμανούς, θα προχωρήσει σε ανάπτυξη στρατιωτικών δυνάμεων στην περιοχή της Ρηνανίας, αποτελούμενων και από αποικιακούς στρατιώτες από την δυτική Αφρική και το Μαγκρέμπ. Μάλιστα Μαροκινοί στρατιώτες θα ανοίξουν πυρ εναντίον πλήθους που διαδήλωνε στην Φραγκφούρτη και το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις από καιρό εντεινόμενες φήμες για βιαιότητες και κυρίως βιασμούς από πλευράς των «Σενεγαλέζων», θα πυροδοτήσει έντονες αντιδράσεις – και όχι μόνο στην Γερμανία. Στην Βρετανία, ένα σημαντικό στέλεχος του κόμματος των Εργατικών (Labour Party), ο E.D Morel, θα γράψει στην εφημερίδα Daily Herald, προσκείμενη επίσης στους Εργατικούς, ότι *«η Γαλλία εξαπολύει τους μαύρους αγρίους της στην καρδιά της Γερμανίας.. οι πρωτόγονοι Αφρικανοί βάρβαροι ... έχουν την πιο ανεπτυγμένη σεξουαλικότητα από κάθε άλλη φυλή»*. Ο Morel θα διερωτηθεί : *«αν ο ανδρισμός [manhood] των φυλών αυτών, «όχι τόσο ανεπτυγμένος σε συνθήκες πολιτισμού όπως ο δικός μας» είναι να χρησιμοποιηθεί ενάντια στους Γερμανούς, γιατί να μην χρησιμοποιηθεί και ενάντια στους εργάτες εδώ ή οπουδήποτε αλλού;»*⁶⁶

Ακόμα και μέσα στην βρετανική βουλή των Κοινοτήτων, τον Απρίλιο του 1920, το ζήτημα θα προκαλέσει συζητήσεις. Ο Βουλευτής των Εργατικών Wedgwood

⁶⁶ Reinders Robert, "Racialism on the left, E.D Morel and the "black horror on the Rhine", *International review of social history*, vol. 13 no. 1 (1968), σελ. 2

θα επισημάνει ότι δεν θεωρεί τους Σενεγαλέζους στρατιώτες κατάλληλους για να επιτηρούν ως δυνάμεις κατοχής Γερμανικές πόλεις και διερωτήθηκε αν τα έγχρωμα στρατεύματα έχουν αποσυρθεί από την Γερμανία, για να λάβει την απάντηση ότι αυτό είναι ζήτημα αποκλειστικής αρμοδιότητας της Γαλλικής κυβέρνησης. Άλλος βουλευτής των Εργατικών θα καταθέσει στην βουλή την εξής πρόταση προς ψήφιση: «η χρήση έγχρωμων στρατευμάτων από τους συμμάχους για να ελέγχουν την Γερμανία είναι κατακριτέα και πρέπει να σταματήσει».⁶⁷ Σε επόμενη συνεδρίαση, άλλος βουλευτής των Εργατικών, ο William Lunn, θα απευθύνει ερώτηση στον πρωθυπουργό αν σκοπεύει να θέσει ενώπιον της Κοινωνίας των Εθνών πρόταση για συμφωνία απαγόρευσης της χρήσης των έγχρωμων στρατευμάτων [*black troops*] στην Ευρώπη. Η ερώτησή του όχι μόνο λαμβάνει αρνητική απάντηση, αλλά και προκαλεί την παρέμβαση άλλου βουλευτή, που θα του επιτεθεί, διερωτώμενος προς τί η απεύθυνση της μομφής αυτής απέναντι σε «γενναίους στρατιώτες που είναι Βρετανοί υπήκοοι και πολέμησαν για την Μεγάλη Βρετανία». Ο Lunn θα επανέλθει, ρωτώντας συγκεκριμένα αν ο πρωθυπουργός έχει υποβάλει κάποιο διάβημα προς την Γαλλική κυβέρνηση ή πρόκειται να προβεί σε σχετικές ενέργειες εναντίον της χρήσης έγχρωμων στρατευμάτων στην Ευρώπη και ειδικότερα στις υπό Γαλλική κατοχή περιοχές της Γερμανίας. Ο βουλευτής των Εργατικών Wedgwood θα συνηγορήσει, ρωτώντας αν υπάρχει πιθανότητα να διαμαρτυρηθεί η βρετανική κυβέρνηση «ενάντια σε αυτό το αίσχος».⁶⁸

Με την σειρά του, ο E.D Morel θα εκδώσει τον Αύγουστο του 1920 ένα σχετικό φυλλάδιο με τίτλο «Horror on the Rhine» που θα γνωρίσει μεγάλη επιτυχία και θα κυκλοφορήσει ευρέως σε αλληπάλληλες επανεκδόσεις. Σε αυτό θα επικεντρώνεται σε μεγάλο βαθμό στις αναφορές για την υπεραναπτυγμένη σεξουαλικότητα των μαύρων και σε περιστατικά βιασμών Γερμανίδων. Ο Μακέυ, ένας ριζοσπάστης ποιητής από τις δυτικές Ινδίες που τότε ζούσε στο Λονδίνο, θα απαντήσει ευθέως στον E.D Morel, διερωτώμενος τι θέση έχει αυτό το «αισχρό ξέσπασμα» περί της σεξουαλικής ζωτικότητας των μαύρων σε μια προλεταριακή εφημερίδα: «Ο βιασμός είναι βιασμός και το χρώμα του δέρματος δεν τον κάνει

⁶⁷ Συνεδρίαση 22-4-1920, Hansard Parliamentary Debates, House of Commons, 5th Series, Vol. 127, London, 1920, στήλη 542

⁶⁸ Συνεδρίαση 22-4-1920, Hansard Parliamentary Debates, House of Commons, 5th Series, Vol. 128, London, 1920, στήλη 543

διαφορετικό. Οι νέγροι δεν είναι πιο υπερ-σεξουαλικοί σε σχέση με τους Καυκάσιους». Μια άλλη εξέχουσα προσωπικότητα της βρετανικής αριστεράς, ο Τζορτζ Μπέναρντ Σω όταν κλήθηκε να σχολιάσει την χρήση Αφρικανών στρατιωτών, απάντησε ότι *όλοι οι στρατιώτες πρέπει να γυρίσουν σπίτια τους.* Κατ' αυτόν, ο κίνδυνος ήταν η μετατροπή των στρατευμάτων αυτών στο μέλλον σε «μαύρους σταυροφόρους» που θα προσπαθούσαν να σώσουν την Ευρώπη από τα χέρια των «σύγχρονων Σαρακηνών» που ήταν ο ιμπεριαλισμός, ο ορθολογισμός και η λατρεία του Μαμωνά. Εξοπλίζοντας και εκπαιδεύοντας έγχρωμους στρατιώτες, Γάλλοι και Βρετανοί δεν είχαν καν την λογική που διέθεταν οι Ρωμαίοι μονομάχοι, οι οποίοι ποτέ δεν εκπαίδευαν τους μαθητευόμενούς τους, χωρίς να κρατούν για τον εαυτό τους ένα τέχνασμα για να τους σκοτώνουν σε περίπτωση που στρέφονταν εναντίον τους στην αρένα.⁶⁹

Στην Γαλλία, οι αντιδράσεις στο στρατόπεδο των σοσιαλιστών ήταν πιο μετριοπαθείς και ήπιες σε σχέση με την θέση του Morel. Κατά τον Reinders αυτό οφειλόταν ενδεχομένως στην ιδιοσυγκρασία τους (ως «λατίνοι») καθώς και στο ότι, όντας πιο συνεπείς μαρξιστές, θεωρούσαν την τάξη πιο σημαντική από την φυλή. Για τους Γάλλους σοσιαλιστές, τα έγχρωμα στρατεύματα ήταν η λογική απόρροια των αρπακτικών πολέμων και των σφαγών στην Αφρική. Αυτό που τους απασχολούσε περισσότερο, ήταν ο κίνδυνος να χρησιμοποιηθούν ως όργανα της γαλλικής άρχουσας τάξης, προκειμένου να καταστείλουν την εργατική τάξη.⁷⁰

Αλλά και στην ίδια την Γερμανία, μέσα στην αριστερά υπήρξαν φωνές που εναντιώθηκαν στον κυρίαρχο λόγο περί Αφρικανών. Μάλιστα μέσα στο Ράιχσταγκ μια βουλευτής τόνισε ότι το γεγονός ότι οι μαύροι έχουν μείνει πίσω στον πολιτισμό οφείλεται στις καπιταλιστικές κυβερνήσεις και επίσης, ότι η ιστορία της γερμανικής αποικιοκρατίας είναι γεμάτη αγριότητες –αναφορές που είχαν ως αποτέλεσμα να την διακόψουν με αποδοκimasίες άλλοι βουλευτές. Η εφημερίδα του Κομμουνιστικού Κόμματος απέδωσε τον «μαύρο τρόπο» σε κήρυκες του σωβινισμού που έκαναν τα στραβά μάτια μπροστά σε πολύ χειρότερες θηριωδίες των Γερμανών κατά την διάρκεια του πολέμου.⁷¹

⁶⁹ Reinders Robert, οπ.π, σελ. 16-18

⁷⁰ Reinders Robert, οπ.π, σελ. 12-13

⁷¹ Reinders Robert, οπ.π, σελ. 19-20

Στην διάσταση του ζητήματος που αφορά στην συμμετοχή αποικιακών στην κατάπνιξη εργατικών εξεγέρσεων θα σταθεί ο Ευγένιος Λεβινέ, ένας από τους ηγέτες της Σοβιετικής δημοκρατίας της Βαυαρίας του 1919. Στην απολογία του θα αναφερθεί στο γεγονός ότι για την καταστολή της εξέγερσης στάλθηκαν εναντίον τους από την σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση του Έμπερτ στρατεύματα από την βόρεια Βαυαρία, που περιλάμβαναν παραπλανημένους προλετάριους μαζί με μονάδες αξιωματικών και νέγρων – αναφορά που προκάλεσε αναστάτωση και οδήγησε τον πρόεδρο του δικαστηρίου στο να διακόψει την απολογία του.⁷²

1.08 Προσλήψεις του ζητήματος από την αριστερά και ιδίως την Τρίτη Διεθνή

Τον Σεπτέμβριο του 1920 θα πραγματοποιηθεί στο Μπακού του Αζερμπαϊτζάν το Συνέδριο των λαών της Ανατολής, στο οποίο θα συμμετέχουν 1900 αντιπρόσωποι από διάφορες χώρες (από την Ινδία πάντως θα είναι μικρός ο αριθμός τους). Ο Γάλλος εκπρόσωπος θα αναδείξει μια σημαντική πτυχή που συνδέεται με τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο : παρά τις πομπώδεις εξαγγελίες για απελευθέρωση των καταπιεσμένων εθνών μετά την συντριβή της «βάρβαρης Γερμανίας», η Γαλλία συνεχίζει να καταδυναστεύει μια σειρά από αποικίες όπως το Μαρόκο, την Τυνησία, την Αλγερία – όπως άλλωστε και η Βρετανία αντίστοιχα την Ινδία, την Ιρλανδία κλπ. Οι υποσχέσεις για περισσότερες ελευθερίες, που οι Γάλλοι έδωσαν σε εκατοντάδες χιλιάδες Μαροκινούς, Τυνησίους, Αλγερινούς, όταν ήταν να επιστρατευθούν για να αντιμετωπίσουν τους Γερμανούς στο πεδίο των μαχών, δεν τηρήθηκαν ούτε στο ελάχιστο. Αντίθετα μάλιστα, μια αντιπροσωπεία Τυνησίων που μετέβη στο Παρίσι επικαλούμενη, μεταξύ άλλων, τους 45.000 νεκρούς συμπατριώτες τους στα πεδία των μαχών, τελικά βρέθηκε η ίδια στην φυλακή.⁷³

Ο Ζινόβιεφ, προεδρεύων στο συνέδριο, θα αναφερθεί στον διακηρυγμένο στόχο της Τρίτης Κομμουνιστικής Διεθνούς, που συνίστατο στην απελευθέρωση όλων των λαών, και όλων των εργαζόμενων στον κόσμο, ανεξαρτήτως χρώματος του δέρματός τους, εάν δηλαδή είναι λευκοί, μαύροι ή κίτρινοι. Προς την κατεύθυνση αυτή, η ανοχή στην υποδούλωση των αποικιακών λαών και η διάκριση σε φυλές και

⁷² Τα τελευταία λόγια του Ευγένιου Λεβινέ, Αθήνα, εκδ. Ουαπίτι, 2016, σελ. 27-29

⁷³ Congress of the peoples of the East, Baku, September, 1920, Stenographic report, London, New park publications, 1977, σελ. 73

χρώματα, είναι ασύμβατες με τον πολιτικό λόγο, την πρακτική και την δράση του πραγματικού σοσιαλιστή. Επομένως, καθήκον του Βρετανού σοσιαλιστή είναι η υποστήριξη με όλα τα δυνατά μέσα των εξεγέρσεων σε Ιρλανδία, Αίγυπτο και Ινδία. Ως προς τον στόχο της Διεθνούς, που δεν είναι άλλος από την σφυρηλάτηση αδελφικών δεσμών με τους λαούς της Ανατολής, ο Ζινόβιεφ θα αναδείξει το γεγονός ότι το ευρωπαϊκό προλεταριάτο τώρα διαπιστώνει ότι η ιστορία το οδηγεί σε μία ένωση με τους εργάτες της Ανατολής : οι εργάτες στην Γερμανία αλλά και σε άλλες χώρες είδαν να χρησιμοποιούνται εναντίον τους έγχρωμα στρατεύματα, ενώ το ίδιο προαλειφόταν σε επίπεδο λεκτικής απειλής, και στην Ιταλία.⁷⁴

Ο Μπέλα Κουν, αφού αναφερθεί στην από μέρους των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων (Βρετανών και Γερμανών) επίτευξη της υποταγής των αποικιακών λαών, χάρη στην επιστράτευση εργατών από την Ευρώπη, θα επισημάνει μια - πρόσφατη κυρίως - αντίστροφη εξέλιξη : την χρησιμοποίηση αποικιακών στρατευμάτων που έχουν στρατολογήσει οι αποικιοκράτες στις τάξεις τους, προκειμένου να καταστείλουν εργατικά κινήματα στην Ευρώπη, εκμεταλλευόμενοι την έλλειψη συνειδητοποίησής τους. Μάλιστα, θα καταθέσει την δική του προσωπική μαρτυρία, από την εξέγερση του 1919 στην Ουγγαρία, της οποίας είχε ηγηθεί : μετά το ξέσπασμα της εξέγερσης, η γαλλική αστική τάξη επιστράτευσε εναντίον της αποικιακά στρατεύματα, προκειμένου να την καταπνίξει. Ωστόσο, παρά τις δυσκολίες στην επικοινωνία λόγω γλώσσας, οι εξεγερμένοι απευθύνθηκαν στους αποικιακούς στρατιώτες με επιτυχία, με αποτέλεσμα αυτοί να διστάσουν να χρησιμοποιήσουν τα όπλα τους.⁷⁵

Αλλά και εκτός του συνεδρίου του Μπακού, ο Χο Τσι Μινχ, αναφερόμενος στην παρουσία αποικιακών στρατευμάτων στην Ρηνανία θα συνοψίσει την παραπάνω αντίθεση ως εξής : *«Ο ιμπεριαλισμός έχει φτάσει στο απόγειο της επιστημονικής του τελειότητας. Αρχικά χρησιμοποιούσε λευκούς προλετάρους για να υποδουλώσουν τους προλετάρους των αποικιών. Κατόπιν ξεσήκωνε τους προλετάρους της μιας αποικίας*

⁷⁴ *Congress of the peoples of the East*, οπ.π., σελ. 27-28

⁷⁵ Οπ.π σελ. 121

εναντίον των προλετάριων της άλλης. Τώρα βασίζεται στους προλετάριους των αποικιών για να ελέγχει [rule] λευκούς προλετάριους». ⁷⁶

Αλλά και μερικά χρόνια αργότερα, το 1936, με αφορμή την αποστολή Σενεγαλέζων στην Συρία, όπου λάμβανε χώρα εξέγερση κατά των Γάλλων, ο Ριζοσπάστης θα αναδημοσιεύσει προκήρυξη του Κομμουνιστικού Κόμματος Συρίας προς τον λαό της Συρίας: *«ο γαλλικός ιμπεριαλισμός με τους χαφιέδες και τα Σενεγαλέζικα στρατεύματά του χύνει το αίμα των παιδιών σου στους δρόμους της Δαμασκού και του Χαλεπιού. Θέλει να πνίξει τη φωνή σου και να απαγορεύσει να απαιτήσεις τα νόμιμα δικαιώματά σου, την εθνική μας ενότητα και την πλήρη ανεξαρτησία»* ⁷⁷

Στην Ελλάδα, είχε προηγουμένως φτάσει ο απόηχος μιας άλλης πτυχής - θετικά αξιολογούμενης - της συμμετοχής αποικιακών στρατευμάτων στον Α' Παγκόσμιο στα ευρωπαϊκά μέτωπα : η συμβολή της στην χειραφέτηση και την αφύπνισή τους. Τον Μάιο του 1924, στο πρώτο πανελλήνιο συνέδριο των Παλαιών Πολεμιστών και θυμάτων στρατού, και μάλιστα στις ψηφισθείσες γενικές προγραμματικές θέσεις, θα αναδειχτεί το γεγονός ότι ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος αποτέλεσε την αιτία για το ξέσπασμα όχι μόνο της Οκτωβριανής επανάστασης στην Ρωσία, αλλά και ενός άλλου κινήματος, *«εξίσου επικίνδυνου για τους ιμπεριαλιστές και εξίσου ελπιδοφόρου για τους καταπιεζόμενους»*, του επαναστατικού κινήματος των αποικιακών λαών σε Ινδίες, Αφρική και Αμερική: *«όλες οι φυλές του κόσμου»* εξοπλίστηκαν από τα ιμπεριαλιστικά κράτη της Ευρώπης και μεταφέρθηκαν στο ευρωπαϊκό θέατρο των μαχών. *«Όπως οι άμαθοι χωριάτες που ο στρατός τους ζυπνάει, έτσι και στους σκλάβους των αποικιών ο πόλεμος, το ανακάτεμά τους με τους πολιτισμένους λαούς τους ξάνοιζε το πνεύμα, τους έμαθε ότι υπάρχει μια ανθρώπινη ζωή.... ζύπνησε μέσα τους το αίσθημα της ελευθερίας και τους δίδαξε να ζητούν μόνοι τους τα δίκια τους»*. Στην απόφαση του συνεδρίου θα τονιστεί ότι, με την επιστροφή των αποικιακών στρατιωτών στις χώρες τους μετά το τέλος του πολέμου - και καθώς συνεχιζόταν, με αυξανόμενη μάλιστα ένταση, η εκμετάλλευση που βίωναν από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις με το πρόσχημα του «πολιτισμού»- δεν άργησαν να

⁷⁶ Παρατίθεται σε Nelson Keith, «The “black horror on the Rhine”: Race as a factor in Post World War I diplomacy», *Journal of Modern History*, vol. 42, no 4, (1970), σελ. 625

⁷⁷ Ριζοσπάστης, «Ο ηρωικός αγώνας του λαού της Συρίας κατά του γαλλικού ιμπεριαλισμού», 4-3-1936

ξεσπάσουν αντιαποικιακές εξεγέρσεις. Οι «σκλάβοι των αποικιών» αποτελούν, επομένως, τον φυσικό αδελφό του επαναστατικού κινήματος των εκμεταλλευόμενων στις μητροπόλεις.⁷⁸

1.09 Δύο Παρεκβάσεις: α) Οι Αφροαμερικάνοι των ΗΠΑ

Μια διακριτή, βέβαια, περίπτωση σε σχέση με τους αποικιακούς λαούς αποτελούν οι μαύροι Αφροαμερικάνοι των ΗΠΑ. Η διαφορετική ιστορική τους διαδρομή πάντως παρουσιάζει ομόλογες πτυχές πάνω στο ίδιο ζήτημα, την στράτευση και ενεργό συμμετοχή τους σε ένοπλες συγκρούσεις και πολέμους στο πλευρό των κυριάρχων και υπό την αμερικάνικη σημαία. Οι διαβόητοι Νόμοι Τζιμ Κρόου (Jim Crow), με τους οποίους είχε κατοχυρωθεί νομοθετικά ο φυλετικός διαχωρισμός, αποτέλεσαν ένα εμβληματικό παράδειγμα θεσμικού ρατσισμού. Ως προς το ζήτημα που πραγματευόμαστε, σταθμός υπήρξε ήδη ο Αμερικάνικος Εμφύλιος (1861-1865) και η συμμετοχή, στο πλευρό των Βορείων, ενός ολόκληρου Συντάγματος αποτελούμενου από μαύρους (54^ο Σύνταγμα Μασαχουσέτης). Μάλιστα ο Μαρξ θα επικρίνει τον Πρόεδρο Λίνκολν για τον αρχικό δισταγμό του να επιτρέψει την συμμετοχή τους, ενώ σε επιστολή του στον Ένγκελς θα επισημάνει ότι «ένα μόνο σύνταγμα νέγρων θα έχει αξιοσημείωτη επίδραση στα νεύρα των Νοτίων».⁷⁹ Αργότερα, η συμμετοχή τους στον Ισπανοαμερικάνικο πόλεμο του 1898 τους έκανε να επιστρέψουν από το πεδίο της μάχης με την αίσθηση ότι είναι ίσοι με τους λευκούς στρατιώτες.

Κατά τον Α' Παγκόσμιο, μαζική θα είναι η συμμετοχή τους στα μέτωπα της Γαλλίας. Εκεί βέβαια, σύμφωνα με τον Τζον Ρηντ στην ομιλία του στο 2^ο συνέδριο της Τρίτης Διεθνούς τον Ιούλιο 1920, το Αμερικάνικο Γενικό Επιτελείο ζήτησε από την Γαλλική στρατιωτική διοίκηση να απαγορευτεί στους νέγρους να πηγαίνουν σε μέρη που χρησιμοποιούνται από λευκούς. Αλλά και μετά την επιστροφή τους στις ΗΠΑ, κάποιοι από αυτούς έπεσαν θύματα του νόμου του Λιντς, επειδή τόλμησαν να

⁷⁸ Πόλεμος κατά του πολέμου. Αποφάσεις του πρώτου πανελληνίου συνεδρίου παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού, Αθήνα, εκδ. Διεθνής βιβλιοθήκη, 1975, σελ. 36-37

⁷⁹ Άντερσον Κέβιν, όπ.π., σελ. 180,184

φορέσουν τις παρασημοφορημένες στολές τους στον δρόμο.⁸⁰ Πράγματι, το καλοκαίρι του 1919 στις ΗΠΑ, με αφορμή διαδηλώσεις μαύρων βετεράνων του Α' Παγκοσμίου κατά των φυλετικών διακρίσεων, ονομάστηκε κόκκινο καλοκαίρι («red summer») εξαιτίας του ξεσπάσματος κύματος βίας σε βάρος τους.⁸¹

Αλλά και οι Βρετανοί ανησυχούσαν για την ανάδυση ενός κινήματος χειραφέτησης στις Δυτικές Ινδίες, μέσα στο ευρύτερο περιβάλλον της ανάπτυξης των ρευμάτων του αφροαμερικάνικου εθνικισμού και του σοσιαλισμού. Τον Οκτώβριο του 1919 η βρετανική κυβέρνηση έστειλε στο αμερικάνικο Υπουργείο Εξωτερικών (State Department) μία αυστηρώς εμπιστευτική έκθεση με τίτλο *«Αναταραχή ανάμεσα στους νέγρους»*, στην οποία συνδέει την χειραφέτησή τους με την συμμετοχή τους στον Πόλεμο: *«Θα ήταν δύσκολο να περιμένουμε ότι τα έγχρωμα στρατεύματα θα συμμετείχαν στο πεδίο των μαχών στην Γαλλία χωρίς να αφυπνιστεί η φυλετική συνείδηση [race consciousness] ανάμεσα στους στρατιώτες που θα επέστρεφαν στις πατρίδες τους»*. Αφού γίνεται αναφορά στο σοσιαλιστικό κίνημα των νέγρων, θα ακολουθήσει ειδική μνεία στην οργάνωση «Λίγκα για την Δημοκρατία», που αποτελείται κυρίως από νέγρους αξιωματικούς και στρατιώτες που υπηρέτησαν στην Γαλλία. Το γεγονός ότι στο μέτωπο στην Γαλλία φέρεται να αναπτύχθηκε μια «ύπουλη» προπαγάνδα από λευκούς Αμερικάνους σε βάρος των εγχρώμων, έπαιξε σημαντικό ρόλο στο να ριζοσπαστικοποιηθεί η οργάνωση αυτή και να αφιερωθεί στον σκοπό του κινήματος των μαύρων.⁸²

Το 4^ο συνέδριο της Τρίτης Διεθνούς (Νοέμβριος 1922) θα ψηφίσει σχετική απόφαση για το ζήτημα των νέγρων, επισημαίνοντας ότι η Τρίτη Διεθνής αγωνίζεται εξίσου για τους καταπιεσμένους μη λευκούς λαούς του κόσμου, και αναγνωρίζοντας την σημασία της βοήθειας που μπορούν να δώσουν οι Ασιατικοί λαοί στην υπόθεση της προλεταριακής επανάστασης. Στην απόφαση θα γίνει πάντως και μια δηκτική αναφορά στην συμμετοχή τετρακοσίων χιλιάδων έγχρωμων προλετάρων οργανωμένων σε συντάγματα μαύρων στον Α' Παγκόσμιο : *«Οι μαύροι Αμερικάνοι*

⁸⁰ Ρηντ Τζον, «Η Αμερική και το ζήτημα των νέγρων», *Μαρξιστική σκέψη*, τ. 19, Ιανουάριος-Μάρτιος 2016, εκδ. Τόπος, σελ. 111

⁸¹ Παπαδημητρίου Ζήσης, ο.π.π,σελ. 180

⁸² Elkins W.F, «Unrest among the negroes: a British document of 1919», in *Science and Society*, vol. 32 no. 1 (1968), σελ. 68-69

απέκτησαν ίσα δικαιώματα με τους λευκούς..... για να σκοτώνουν και να πεθαίνουν για την “δημοκρατία”».⁸³

β) Οι Μαροκινοί στον Ισπανικό εμφύλιο 1936-1939

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο, συμμετοχή Μαροκινών αποικιακών στρατευμάτων σε εμπόλεμη σύρραξη - και μάλιστα εμφύλια - στο ευρωπαϊκό έδαφος, θα έχουμε και στην Ισπανία, η οποία είχε υπό την κυριαρχία της τμήμα του Μαρόκου (ενώ το μεγαλύτερο τμήμα του ήταν προτεκτοράτο της Γαλλίας). Το καλοκαίρι του 1936, ο Φράνκο – που είχε ήδη από το 1922 αποκτήσει περγαμηνές ως στρατιωτικός εξαιτίας του ρόλου του στην εκεί αποικιακή εμπλοκή του Ισπανικού στρατού - ξεκίνησε από το Μαρόκο το πραξικόπημά του εναντίον της δημοκρατικής κυβέρνησης του Λαϊκού Μετώπου, βασιζόμενος σε μεγάλο βαθμό σε Μαροκινά στρατεύματα, και συγκεκριμένα, στον Στρατό της Αφρικής που θα μεταφερθεί στο ισπανικό έδαφος με πλοία και αεροπορικώς. Για τους Μαροκινούς του Φράνκο θα διατυπωθούν πλήθος καταγγελιών για βιαιότητες.⁸⁴ Όπως το συνοψίζει ο Preston, ο τρόμος που συνόδευε την επέλαση των Μαροκινών και των Λεγεωνάριων ήταν ένα από τα σημαντικότερα όπλα τους στον δρόμο για την Μαδρίτη.⁸⁵

Ο Ισπανικός εμφύλιος είναι μια από τις σημαντικότερες στιγμές του ευρωπαϊκού εικοστού αιώνα και θα έχει σημαντικές διεθνείς διαστάσεις, καθώς τόσο η ναζιστική Γερμανία όσο και η φασιστική Ιταλία θα στηρίζουν έμπρακτα με αποστολή ανδρών, πολεμικού υλικού και αεροπλάνων το πραξικόπημα του Φράνκο. Από την άλλη, Βρετανία και Γαλλία θα τηρήσουν ουδέτερη κατ’ ουσία στάση, και τους δημοκρατικούς στην Ισπανία θα υποστηρίξει η Σοβιετική Ένωση, και θα τους συνδράμουν αντιφασίστες εθελοντές από όλη την Ευρώπη (και την Ελλάδα) που θα σχηματίσουν τις Διεθνείς Ταξιαρχίες. Καθώς όμως στις υπό την δημοκρατική κυβέρνηση περιοχές θα συντελούνται διεργασίες οιοσύνει επαναστατικές -κυρίως λόγω

⁸³ «Για το ζήτημα των νέγρων. Απόφαση του 4^ο συνέδριου της Κομμουνιστικής Διεθνούς», *Μαρξιστική σκέψη*, τ. 19, Ιανουάριος-Μάρτιος 2016, εκδ. Τόπος, σελ. 111

⁸⁴ Ήδη από το 1934 είχαν συμμετάσχει ως δύναμη καταστολής στην κατάπνιξη της εξέγερσης στην Αστουρία και είχαν αποκτήσει φήμη για την βία και την ωμότητά τους, βλ. Σφήκας Θανάσης, *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος*, Αθήνα, εκδ. Στάχυ, 2000, σελ. 56-57

⁸⁵ Preston Paul, *The Spanish civil war 1936-39*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1990, σελ. 60-61

της μεγάλης δύναμης που είχαν οι αναρχοσυνδικαλιστές της CNT/FAI και οι κομμουνιστές του POUM που θα ασκούν κριτική σε σοσιαλιστές και Κομμουνιστικό Κόμμα Ισπανίας - με αποτέλεσμα να λάβουν χώρα συγκρούσεις ένοπλες, ακόμα και εντός του αντιφρανκικού δημοκρατικού στρατοπέδου. Στο πλαίσιο της κριτικής στο Λαϊκό Μέτωπο που θα ασκηθεί από τα αριστερά, θα διατυπωθεί ένας λόγος που θα αφορά και το Μαρόκο και θα συνδέεται έτσι έμμεσα με τον στρατό της Αφρικής. Στην Ελλάδα, στην τροτσκιστική αριστερή αντιπολίτευση, η ανάλυση του Παντελή Πουλιόπουλου για την κατάσταση στην Ισπανία τον Μάρτιο του 1937 θα καταλήγει στην πρόταση να γενικευτούν τα συνθήματα *«Γη στους χωρικούς, εργατικός έλεγχος στα εργοστάσια»*, αλλά και *«ελευθερία και ανεξαρτησία στο Μαρόκο»*. Από την ίδια σκοπιά θα διατυπώνεται ρητά : *«όταν κατέβουν στον αγώνα οι μάζες που καθυστερούν ακόμα, όταν η εξουσία εργατών και χωρικών επικρατώντας εθνικοποιήσει τα εργοστάσια, μοιράσει τα τσιφλίκια και διακηρύξει την ανεξαρτησία του Μαρόκου, τότε και οι Μαροκινοί και οι μάζες που βρίσκονται στην Ισπανία του Φράνκο θα τραβήξουν τον δρόμο τους»*.⁸⁶

Από την άλλη, οι καταγγελίες για την βιαιότητα των Μαροκινών θα φτάσουν και στην βρετανική Βουλή των Κοινοτήτων - και μάλιστα σε συζήτηση σχετική με τον Ινδικό στρατό και κατά πόσο θα μπορεί ο γενικός κυβερνήτης της Ινδίας από μόνος του να αποφασίσει την αποστολή του σε περιοχές εκτός Ινδίας, είτε για την ασφάλεια της Ινδίας, είτε για την υπεράσπιση της αυτοκρατορίας. Ο βουλευτής Aneuryn Bevan – ηγετικό στέλεχος της αριστερής πτέρυγας των Εργατικών, ο οποίος αργότερα θα παρεμβαίνει με ομιλίες του και για τα Δεκεμβριανά - θα τονίσει ότι δεν θα πρέπει να στέλνεται Ινδικός στρατός έξω από τα σύνορα της χώρας χωρίς την συγκατάθεση των ίδιων των Ινδών, επειδή ενίοτε εμφανίζονται δυσκολίες: στην Ρηνανία υπήρξε μεγάλη δυσαρέσκεια εξαιτίας της χρήσης έγχρωμων στρατευμάτων από τους Γάλλους, όπως και στην Αστουρία της Ισπανίας, ως συνέπεια της επιστράτευσης Μαροκινών. Ο βουλευτής θα επισημαίνει τον κίνδυνο ο Ινδικός στρατός να χρησιμοποιείται ως πιόνι σε ένα αυτοκρατορικό παιχνίδι, το οποίο οι ίδιοι οι Ινδοί δεν έχουν καμία πιθανότητα να καθορίζουν.⁸⁷

⁸⁶ Πουλιόπουλος Παντελής, *Κείμενα για τον πόλεμο τη δικτατορία το νέο κόμμα*, Αθήνα, εκδ. Πρωτοποριακή βιβλιοθήκη, 1979, σελ. 129

⁸⁷ Συνεδρίαση 22-4-1938, Hansard Parliamentary Debates, House of Commons, 5th Series, Vol. 128, London, 1938, στήλη 1436-1437

Μέρος Β' : Προσλήψεις της εικόνας των Ινδών και των μη Ευρωπαίων στον ελλαδικό χώρο

2.01 Αναφορές σε Γκούρκας και Ινδούς στον ελληνικό τύπο κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο

Κατά τον Α' παγκόσμιο, στον ελληνικό τύπο θα δημοσιευτούν ανταποκρίσεις από το δυτικό μέτωπο, που κατά βάση θα αποτελούν αναδημοσιεύσεις από αγγλικές εφημερίδες. Ήδη την 21-9-1914 το Εμπρός αναδημοσιεύει από το πρακτορείο Ρόιτερ, την είδηση της απόβασης Ινδικών στρατευμάτων στην Μασσαλία, χαρακτηρίζοντάς την νέα σελίδα της ιστορίας : *«Ήταν έκλαμπρο το θέαμα όταν οι ηγεμόνες Σιχς, Γκούρχας, Πουνζάμπις και Βαλούχης, επιβαίνοντες ευγενών ίππων παρήλασαν ...τα παράθυρα, οι εξώστες, οι στέγες ήταν πλήρη θεατών. Το πλήθος τοποθετούσε τρίχρωμα άνθη στα αμπέχονα των Ινδών»*.⁸⁸

Τον επόμενο μήνα, περιγράφεται μάχη στην Λιλ, κατά την οποία τα ελαφρά σώματα των «Σιζ» [Σιχ] και Γκούρκας επιτέθηκαν με τις ξιφολόγχες εναντίον των γερμανικών χαρακωμάτων. Μέσα σε αυτά διεξήχθη σφοδρή μάχη σώμα με σώμα που κατέληξε σε πανωλεθρία για τους Γερμανούς και το ιππικό των Γκούρκας επέλασε καταδιώκοντάς τους.⁸⁹ Την ίδια μέρα σε άλλη εφημερίδα γίνεται αναφορά στην ίδια μάχη, με προφανές λάθος στην μετάφραση, καθώς φέρεται ο «αρχηγός πρίγκηψ Σίκελ Γκούρκας» με τα στρατεύματά του να επιτέθηκε μετά μεγάλης ορμής κατά των προελαυνόντων Γερμανών και να τους απώθησε με μεγάλες απώλειες.⁹⁰ Σε άλλο δημοσίευμα γίνεται λόγος για τα τεχνάσματα με τα οποία οι Γερμανοί προσπαθούν να ξεγελάσουν τους Ινδούς, οι οποίοι πολεμούν παρ' όλη την άγνοια της αγγλικής, γαλλικής και γερμανικής γλώσσας και κατά συνέπεια, πέφτουν επανειλημμένα θύματα παγίδων. Το δημοσίευμα καταλήγει ότι η στρατιωτική άσκηση και τα ένστικτά τους, τους έχουν συνηθίσει σε εντελώς διαφορετικές συνθήκες - για παράδειγμα, είναι εύκολο να διακρίνουν τους Γάλλους από τους Γερμανούς στρατιώτες στο φως της μέρας, όχι όμως και τη νύχτα..⁹¹

⁸⁸ Εμπρός, 21-9-1914, «Η απόβασις των Ινδών εις Μασσαλίας»

⁸⁹ Εμπρός, 16-10-1914, «Οι Ινδοί κατατρόπωσαν τους Γερμανούς εις Λίλλην»

⁹⁰ Σκριπ, 16-10-1914, «Πως μάχονται οι Ινδοί»

⁹¹ Εμπρός, 5-12-1914, «Οι Ινδοί» [στην στήλη νέα και περίεργα]

Τον επόμενο χρόνο συναντάται ένα ακόμα πιο ενδιαφέρον δημοσίευμα, γιατί αναπαράγει την οπτική των αντιπάλων. Σύμφωνα με πολεμικό ανακοινωθέν των Γερμανών : *«με τεράστιες σπατάλες πυρομαχικών, με 14-15 μεραρχίες, με Σκώτους, Ιρλανδούς, Γκούρκας, Σαίκς [Σιχ] και αποικιακά σώματα παντός χρώματος και πάσης απόχρωσης, με εκατοντάδες χιλιάδες κυβικά μέτρα ασφυξιογόνα αέρια επιχείρησαν οι Άγγλοι την επίθεση κατά του δυτικού μετώπου ...μια Ινδική ταξιαρχία κατεστράφη εντελώς...»*.⁹²

Στο Σκριπ της 4-10-1915, δημοσιεύεται η είδηση της αποβίβασης στην Θεσσαλονίκη στρατευμάτων της Αντάντ που περιλαμβάνουν και αποικιακούς στρατιώτες Μαροκινούς, Σενεγαλέζους, Ζουάβους. Στο ίδιο φύλλο – προφανώς όχι τυχαία – υπάρχει μεταφρασμένο διήγημα με τίτλο «Ο όρκος του Ινδού». Αφηγητής ένας Βρετανός στρατιωτικός που αναφέρεται στους Σιχ με απολύτως θετικούς χαρακτηρισμούς: αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος του Ινδικού στρατού, είναι θαυμάσιοι στρατιώτες και παρουσιάζουν το ιδιαίτερο γνώρισμα ότι μένουν πιστοί στον όρκο που δίνουν. Στο επίκεντρο της αφήγησής του είναι ένας Σιχ που, επειδή είχε ορκιστεί ενώπιον της οικογένειάς του ότι ποτέ δεν θα παραδοθεί στον εχθρό, στο μέτωπο παραβαίνει την διαταγή του ανωτέρου του για υποχώρηση από το χαράκωμα και μένει μόνος του πολυβολώντας τους Γερμανούς έως το τέλος, γνωρίζοντας έναν ένδοξο θάνατο.⁹³

Τέλος, στην εφημερίδα Μακεδονία του 1929 συναντούμε αφιέρωμα με τίτλο *«Ινδία, η γη του μυστηρίου και των μυθικών παραδόσεων»*, που βασίζεται στις εντυπώσεις ενός Γάλλου από το ταξίδι του εκεί. Ο αφηγητής ανατρέχει στην συμμετοχή των Ινδικών μεραρχιών στο βελγικό μέτωπο κατά τον Α' Παγκόσμιο: *«οι Μπαλουκτσι [Baluchis], Παθάνς [pathans], Σιγκς [Σιχ] οι Γκούρκας που αποθνήσκουν στον κάμπο της Φλάνδρας, θυσία στον πόλεμο, αυτήν την φοβερά θεά Κάλι των δυτικών»* και ιδίως θυμάται την δοκιμασία τους από το ψύχος στα πλημμυρισμένα χαρακώματα. Επιπλέον, τονίζει την ποικιλομορφία φυλών, θρησκευμάτων, πόλεων και κρατιδίων : *«Όταν λέμε οι Ινδοί πρέπει να εννοούμε οι Βεγγάλοι, οι Πουντζάμποι [Punjabees], Σιγκς [Σιχ], Παρσί [Parsi – οπαδοί του ζωροαστρισμού], Μαχρατ [Maratha], Μαλαμπάρ [Malabar]»*. Με έμφαση επισημαίνει ότι λίγα είναι τα μέρη

⁹² Εμπρός, 19-9-1915 «Γερμανική ανακοίνωσις»

⁹³ Σκριπ, 4-10-1915, «Ο όρκος του Ινδού»,

στον κόσμο που μπορούν να περικλείουν τόσο οξείες αντιθέσεις, από την ακραία φτώχεια και εξαθλίωση, ως τους μαχαραγιάδες με τα αμύθητα πλούτη. Παρά τις διανυγείς αυτές παρατηρήσεις πάντως, γενικά η περιγραφή του είναι χρωματισμένη – όπως εξάλλου, φαίνεται και από τον τίτλο - με άφθονο εξωτισμό αλλά και στερεοτυπικά σχόλια για την έλλειψη καθαριότητας και για τον πρωτογονισμό των θρησκειών τους.⁹⁴

2.02 Η Ινδία στα έντυπα του εργατικού κινήματος του μεσοπολέμου

Περνώντας στην αποτύπωση της εικόνας της Ινδίας σε έντυπα του μεσοπολεμικού εργατικού κινήματος, ο Ριζοσπάστης θα έχει συνεχείς αναφορές στις εξεγέρσεις στην Ινδία την περίοδο 1928-1931, κυρίως στην σχετική στήλη υπό τον τίτλο «Ο απελευθερωτικός αγώνας στις αποικίες», συχνά δίπλα σε ειδήσεις για την εξέγερση στην Κίνα. Η εφημερίδα απευθύνει έκκληση στους εργαζομένους σε όλο τον κόσμο να υποστηρίξουν τον ιστορικής σημασίας αγώνα της εργατικής τάξης στην Ινδία, η οποία καλείται να αντισταθεί όχι μόνο στην Ινδική αστυνομία αλλά και στο αγγλικό πυροβολικό.⁹⁵ Θα εξυμνούνται οι συνεχείς απεργιακές κινητοποιήσεις των Ινδών εργατών και, υπό τον τίτλο «σατανικότητα των ιμπεριαλιστών», θα επισημαίνεται ότι ο Βρετανικός ιμπεριαλισμός χρησιμοποιεί ενάντια στην εργατικό κίνημα την δοκιμασμένη μέθοδο της υποδαύλισης εθνικών και θρησκευτικών παθών. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται ότι στην Βομβάη χρησιμοποιήθηκαν μουσουλμάνοι ως απεργοσπάστες και αστυφύλακες και η οργή των Ινδών εργατών διοχετεύθηκε στα κανάλια του θρησκευτικού φανατισμού, με αφορμή την διάχυση μιας φήμης για την μουσουλμανική φυλή Pathans.⁹⁶

Τους πρώτους μήνες του 1930 θα σχολιάζεται ενθουσιωδώς ότι η εξέγερση είναι γενική και έχει ξεφύγει από τα χέρια του Γκάντι, καθώς και ότι στην περιοχή του Πεσαβάρ (στα σύνορα με το Αφγανιστάν) αστυνομία και στρατεύματα των Σιχ αρνούνται να πυροβολήσουν εναντίον των επαναστατών. Μάλιστα εκεί πρωτοστατεί επαναστατική επιτροπή αποτελούμενη από όλες τις θρησκευτικές ομάδες

⁹⁴ *Μακεδονία*, 28-6-1929, «Ινδία, η γη του μυστηρίου και των μυθικών παραδόσεων»

⁹⁵ Ριζοσπάστης, 7-6-1928, «Ο αγώνας της εργατικής τάξης στις Ινδίες»

⁹⁶ Ριζοσπάστης, 23-4-1929 «Το προλεταριάτο των Ινδιών ξυπνά»

«Μωαμεθανούς, Ινδούς και Σιχ (στρατιώτες Ινδοί)». Συνεπώς, οι Ινδουιστές ταυτίζονται με τους Ινδούς και τονίζεται ο πολεμικός χαρακτήρας των Σιχ, που είναι συνώνυμοι των στρατιωτών.⁹⁷

Σε άλλο φύλλο, η βρετανική καταστολή χαρακτηρίζεται τρομοκρατία και καταγράφεται σειρά κινητοποιήσεων στην ίδια την Βρετανία σε ένδειξη αλληλεγγύης προς το Ινδικό κίνημα, που οργανώνονται από το Κομμουνιστικό Κόμμα Αγγλίας – μάλιστα στο Κάρντιφ της Ουαλίας θα συμμετάσχουν πολλοί Ινδοί και μαύροι ναύτες.⁹⁸ Αλλού θα γίνεται αναφορά στις εξεγέρσεις των φυλών στις βορειοδυτικές επαρχίες και θα τονίζεται ότι μετά την, εν μέσω παγκοσμίου πολέμου, βρετανική διακήρυξη του 1917 περί προοδευτικής παραχώρησης ελευθεριών στην Ινδία, ο βρετανικός ιμπεριαλισμός μπόρεσε να διατηρήσει την κυριαρχία του στην χώρα μέσω της υποδαύλισης πολέμων μεταξύ Ινδουιστών και Μουσουλμάνων.

Έντονη θα είναι η κριτική του Ριζοσπάστη στον Γκάντι και την ινδική μπουρζουαζία⁹⁹ και στο κόμμα του Κογκρέσου (αναφέρεται ως «Ινδικό Συνέδριο»),¹⁰⁰ στο οποίο συμμετέχουν Ινδοί ιδιοκτήτες υφαντουργιών. Συγκεκριμένα, ασκείται δριμεία κριτική στην απόφαση του Κογκρέσου να μποϊκοτάρει τα αγγλικά προϊόντα υφαντουργίας και την πολιτική του στόχευση αποκλειστικά σε αυτό το μποϊκοτάζ, από το οποίο βασικά ωφελούνται οι ιμπεριαλιστές αντίπαλοι της Βρετανίας. Το σκεπτικό της κριτικής είναι ότι με την πολιτική του αυτή, το Κογκρέσο δεν στρέφεται κατά των ντόπιων τσιφλικάδων και, κατά συνέπεια, συμβάλει στον εκφυλισμό του κινήματος και στην απώλεια του ταξικού του χαρακτήρα.¹⁰¹

Αλλού θα αναδημοσιευτεί προκήρυξη της «Ευρωπαϊκής επιτροπής των χωρικών», που προβάλλει το αίτημα να υποστηριχθεί το ξεσήκωμα των αποικιακών σκλάβων, οι οποίοι από την παθητική αντίσταση του Γκάντι - που είναι αναποτελεσματική μπροστά στα μυδραλιοβόλα - περνούν στην ενεργητική αντίσταση. Καταλήγει με απεύθυνση έκκλησης στους Βρετανούς στρατιώτες:

⁹⁷ Ριζοσπάστης, 11-5-1930 «Η εξέγερση στις Ινδίες είναι γενική»

⁹⁸ Ριζοσπάστης, 21-5-1930 «Ο απελευθερωτικός αγώνας στις αποικίες»

⁹⁹ Ριζοσπάστης, 30-4-1930 «Στον δρόμο της προλεταριακής επανάστασης»

¹⁰⁰ Ριζοσπάστης, 9-1-1930, «Το εθνικό συνέδριο των Ινδιών όργανο της ντόπιας εθνικής μπουρζουαζίας»

¹⁰¹ Ριζοσπάστης, 22-6-1930, «Οι εθνικιστές αρχηγοί προσπαθούν να εκφυλίσουν το κίνημα», και Ριζοσπάστης, 29-6-1930, «Ποιά η πραγματική κατάσταση στις Ινδίες»

«Παιδιά των εργατών σε στρατό και στόλο μην ρίχνετε στους αδερφούς σας Ινδούς».¹⁰²

Σε φύλλο του 1934 θα υπάρχει και φωτογραφία απεργών υφαντουργών στην Βομβάη, ενώ η βρετανική πρόταση για παραχώρηση Συντάγματος, την οποία αποδέχτηκε καταρχήν το Κογκρέσο, καταγγέλλεται ότι διαιωνίζει τις θρησκευτικές διαμάχες μεταξύ Ινδών [Ινδουιστών], μουσουλμάνων και Σιχ και την διαίρεση του Ινδικού λαού σε φυλές.¹⁰³

Αλλά και ο Σπάρτακος, το έντυπο της τροτσκιστικής Αριστερής Αντιπολίτευσης στο ΚΚΕ, θα έχει επίσης αναφορές στην έκρυθμη κατάσταση στην Ινδία, την οποία χαρακτηρίζει ως επανάσταση και ξεσκήωμα των σκλάβων, ενώ ταυτόχρονα καταγγέλλει τα βάρβαρα μέτρα που εφάρμοσε ο αγγλικός ιμπεριαλισμός για την καταστολή των κινητοποιήσεων. Παράλληλα, θα ασκεί κριτική στην Τρίτη Διεθνή, επειδή έδειξε ολιγωρία στο να παροτρύνει τους Ινδούς εργαζόμενους σε ίδρυση προλεταριακού κόμματος.¹⁰⁴ Άλλο κείμενο ανατρέπει στην ιστορία, υποστηρίζοντας ότι από την ίδρυση κιόλας της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών οι Ινδοί μάχονται για την ανεξαρτησία τους, ενώ οι εξεγέρσεις πήραν συγκεκριμένο περιεχόμενο και απέκτησαν καθολικό χαρακτήρα μετά τον Παγκόσμιο Πόλεμο. Επισημαίνεται και εδώ η αγγλική πολιτική του «διαίρει και βασίλευε», με αιχμή του δόρατος την εκμετάλλευση των θρησκευτικών αντιθέσεων, κυρίως μεταξύ μωαμεθανών και βουδιστών [όπως αναφέρονται οι Ινδουιστές]. Επιπλέον, και υπό την οπτική της τροτσκιστικής Αριστερής Αντιπολίτευσης, ασκείται δριμεία κριτική στον Γκάντι, ο οποίος χαρακτηρίζεται «παθολογικός τύπος» και «πράκτορας του Αγγλικού ιμπεριαλισμού».¹⁰⁵

Συνεπώς, στο πλαίσιο του προλεταριακού διεθνισμού και του ανταποικιοκρατικού λόγου που διέπει το μεσοπολεμικό εργατικό κίνημα – τόσο το «ορθόδοξο/κομματικό, όσο και την τροτσκιστική Αριστερή Αντιπολίτευση - η Ινδία γίνεται αντικείμενο εύλογου ενδιαφέροντος από καθαρά ταξική σκοπιά, χωρίς

¹⁰² Ριζοσπάστης, 24-5-1930 «Προκήρυξη της Ευρωπαϊκής επιτροπής των χωρικών για την ενίσχυση των Ινδών επαναστατών»

¹⁰³ Ριζοσπάστης, 27-6-1934, «Ο αγώνας του ινδικού λαού»

¹⁰⁴ «Το κίνημα των Ινδιών», Σπάρτακος φύλλο 1, β' περίοδος, Ιούλιος 1930, σελ. 7-8, σε Σπάρτακος, (Όργανο της Κομμουνιστικής Αντιπολίτευσης (ομάδα Σπάρτακος), Κείμενα 1930-1932, Αθήνα, εκδ. Ουτοπία, 1986, και «Ινδική Διάσκεψη», Σπάρτακος φύλλο 6, β' περίοδος, Δεκέμβριος 1930, σελ. 19, σε Σπάρτακος, οπ.π

¹⁰⁵ «Το ινδικό ζήτημα», Σπάρτακος φύλλο 8-9, β' περίοδος, Φλεβάρης - Μάρτης 1931, σελ. 11-13, σε Σπάρτακος, οπ.π

εξωτικούς τόνους και στερεοτυπικές αναφορές περί «γης του μυστηρίου». Υπό το πρίσμα αυτό, χαιρετίζεται με ενθουσιασμό το ξεσήκωμα των αποικιακών σκλάβων, γίνεται κριτική στον βρετανικό ιμπεριαλισμό αλλά και στην ντόπια άρχουσα τάξη και τους πολιτικές της εκφραστές (όπως θεωρούνται ο Γκάντι και το Κογκρέσο), καθώς και αλλεπάλληλες αναφορές στην βρετανική πολιτική του «διαίρει και βασίλευε», ιδίως μέσω της εκμετάλλευσης των θρησκευτικών διαμαχών.

2.03 Όψεις της εικόνας των μη Ευρωπαίων στα πεδία του λαϊκού και του λόγιου πολιτισμού

Εισαγωγικά, σκόπιμο είναι να επισημανθεί ότι είναι προφανώς αδύνατο, και σε κάθε περίπτωση υπερβαίνει τα όρια της παρούσας, να σκιαγραφηθεί με πληρότητα η πρόσληψη της εικόνας του μη ευρωπαίου και της φιγούρας του «αράπη» στην ελληνική κοινωνία του μεσοπολέμου. Ωστόσο, κρίνεται απαραίτητη μια απόπειρα να καταγραφούν πτυχές και όψεις της εικόνας τους, τόσο στο πεδίο του λαϊκού πολιτισμού όσο και της λόγιας κουλτούρας, με βάση μια κατά το δυνατό μεγαλύτερη ποικιλία πηγών, από τα δημοτικά και τα ρεμπέτικα τραγούδια έως την λογοτεχνία και τους μαύρους θιάσους που έδωσαν παραστάσεις στην Αθήνα. Η στοιχειώδης ανίχνευση του τοπίου είναι αναγκαία, ώστε να αναδειχτεί ότι οι Ινδοί στρατιώτες των Δεκεμβριανών «δεν έπεσαν εν κενώ» αλλά υπήρχαν κάποιες παραστάσεις περί αυτών σε τμήματα του πληθυσμού, λαϊκά και εγγράμματα.

Η εικόνα του «ξένου» και ο φόβος για την έλευσή του - που είναι φόβος για το άγνωστο - ανάγεται πίσω στις αρχαϊκές και παραδοσιακές κοινωνίες. Μαύροι ή μελαμψοί (όπως οι Ινδοί) δεν είχαν παρουσία στον ελλαδικό χώρο και δεν θα μπορούσαν, συνεπώς, να αποτελούν στοιχείο της βιωμένης καθημερινής πραγματικότητας σε συνθήκες «κανονικότητας». Σε μια κλειστή, κατά βάση αγροτική κοινωνία, όπως η υπό συζήτηση ελλαδική του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, οι επαφές με πληθυσμούς από μακρινές περιοχές ήταν μηδαμινές, όπως και οι πληροφορίες για αυτούς, που θα έρχονται «διαθλασμένες» από ποικίλα πρίσματα.

Κατ' ανάγκη σχηματικά ψηλαφώντας το ζήτημα, μπορεί να λεχθεί ότι οι αντιλήψεις περί αυτών καθορίζονταν από τον εξωτισμό και τον οριενταλισμό, που

ήταν οι κυρίαρχες όψεις της πρόσληψης της «Ανατολής» στο συλλογικό νοητικό σύμπαν του ελληνικού χώρου κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Μέσα στο πλαίσιο αυτό θα διαμορφωθεί η εικόνα της Ινδίας στον τύπο αλλά και στην λογοτεχνία, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Ραγκαβή, που θα γράψει στα μέσα του 19^{ου} αιώνα το διήγημα «Λειλά». Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής ήταν μέλος μια ομάδας διανοούμενων προερχόμενων κυρίως από το Φανάρι και την Διασπορά όπως οι Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Μάρκος Ρενιέρης, Ι. Σούτσος και Νικόλαος Δραγούμης, που θα εκδίδουν από το 1853 το γαλλόφωνο περιοδικό *Le spectateur de l'orient*. Όπως επισημαίνει η Γκότση, η έννοια της Ανατολής – που ήταν κεντρική και για τον αποικιοκρατικό ευρωπαϊκό λόγο, αλλά και για το παραπάνω περιοδικό, όπως φαίνεται από τον τίτλο του - χρησιμοποιείται για να περιγράψει δύο ξεχωριστές πραγματικότητες: αφενός εκείνη των Ινδιών και της μακρινής Ανατολής και αφετέρου εκείνη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η πρώτη - η «Ανατολή» ως κόσμος των αποικιών - περιλάμβανε ένα χώρο καθυστερημένο που είχε ενταχθεί στην παγκόσμια πορεία εξέλιξης αργότερα από την Δύση και, κατά συνέπεια, αντιπροσώπευε ένα προγενέστερο στάδιο της Δύσης – πάντα από τη δυτική σκοπιά. Αντίθετα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν μια «Ανατολή» που συνυπήρχε παράλληλα με την Δύση - με την δική της βέβαια δομή και ιστορική πορεία, αλλά σε σχέση συγχρονίας με την Δύση.¹⁰⁶

Ο Ραγκαβής θα δημοσιεύσει την «Λειλά» το 1847 στο περιοδικό «Ευτέρπη», στο οποίο απαντώνται και άλλα κείμενα για την Ινδία. Η επιλογή του συγγραφέα να τοποθετήσει την πλοκή στο Punjab έχει να κάνει με την συγκυρία και συγκεκριμένα με τους εντελώς πρόσφατους πολέμους των Σιχ.¹⁰⁷ Το κείμενο - με δεδομένο ότι η εικονογράφηση συνιστά μέσο οικειοποίησης με το ξένο¹⁰⁸ - συνοδεύεται από

¹⁰⁶ Γκότση Γεωργία, «Αυτοκρατορία και εξωτισμός στα διηγήματα του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή», σε Αργυρίου Α., Δημάδης Κ., Λαζαρίδου Α. (επιμ), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην ανατολή και την δύση 1453-1981, Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού συνεδρίου νεοελληνικών σπουδών, τομ. Α',* Αθήνα, εκδ. ελληνικά γράμματα, 1999, σελ. 98-100

¹⁰⁷ Τζιόβας Δημήτρης, «Μεταξύ ανατολής και δύσεως: Α.Ρ. Ραγκαβής και Γ. Βιζυηνός», σε Αργυρίου Α., Δημάδης Κ., Λαζαρίδου Α. (επιμ), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην ανατολή και την δύση 1453-1981, Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού συνεδρίου νεοελληνικών σπουδών, τομ. Α',* οπ. π, σελ. 106-108

¹⁰⁸ Κοτελίδης Γεώργιος «Η εικονογράφηση της Ινδίας στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα», σε Ταμπάκη Α. - Αλτουβά Α. (επιμ), *Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19^ο αιώνα, Πρακτικά συνεδρίου*, σελ. 187-190, ηλεκτρονική έκδοση http://chrisalis.eu/images/simpleig/diaxisi_apotel/politismikes_19/metafrasi_kai_peridikos_tipos19_aionas.pdf

εικόνες, οι οποίες προέρχονται εν μέρει από την Αγγλική εφημερίδα «The illustrated London news». Πάντως, σε σχέση με το ερμηνευτικό σχήμα του Οριενταλισμού του Said, ο Τζιόβας θεωρεί επιβεβλημένη μια διαφοροποίηση για την ελληνική περίπτωση, θεωρώντας ότι ο όρος Ανατολή δεν έχει τις δυτικές συνδηλώσεις και προκρίνοντας αντί αυτού την χρήση των όρων Ασία ή Αφρική.¹⁰⁹

Οι «ανατολίτες» με τους οποίους θα έρχεται σε επαφή το κοινό της Αθήνας και του Πειραιά θα είναι κατεξοχήν καλλιτέχνες, και ιδίως μουσικοί που συμμετείχαν σε μουσικά συγκροτήματα που έρχονταν τακτικά στην Αθήνα για παραστάσεις ανατολίτικης μουσικής (καφέ αμάν): επρόκειτο για Άραβες που έπαιζαν μαζί με «Έλληνες, Αρμένιδες, Εβραίους, Γύφτους, Αρβανίτες». Από την δεκαετία του 1890 πάντως, όπως παρατηρεί ο Χατζηπανταζής, τα συγκροτήματα ανατολικής μουσικής θα αντιμετωπίζονται πλέον ως εξωτικά θεάματα και παύουν να θεωρούνται οικεία και συγγενή με την ντόπια παράδοση.¹¹⁰ Για παράδειγμα, το 1901 στο θέατρο του Ηρώδου του Αττικού «παίζουν αραπίνες και αράπηδες... το θέατρο είναι πάντα γεμάτο, κόσμος ποικίλος ανδρικός επί το πλείστον... επί σκηνής μια ορχήστρα από πέντε, όλοι αράπηδες, εβραίοι, δυο άνδρες, ένας με ταμπουρά αληθινός ντερτιλής, ο άλλος χαύνος και μισοκοιμισμένος με σαντούρι. Τρεις γυναίκες έπειτα παίζουν λικνίζοντας το σώμα τους. Η Πελούς και Σαλχά ξετρελαίνουν. Στην συνέχεια μια αρμένισσα που με την βραχνή της φωνή καίει καρδιές, τραγουδά όλα αράπικα όμως, γιατί δεν ξέρει γρυ από ξένη γλώσσα».¹¹¹

Η τελευταία αναφορά σε «αράπηδες» μας παραπέμπει σε έναν όρο που θα χρησιμοποιείται κατά κόρον στα Δεκεμβριανά και συνεπώς σκόπιμη είναι μια περιήγηση στην γενεαλογία του. Ξεκινώντας από την ίδια την λέξη αράπης (προερχόμενη από το τούρκικο arap) πρέπει να τονιστεί ότι ο όρος χρησιμοποιούνταν ευρύτατα χωρίς άμεση καταρχήν αρνητική συνδήλωση – με εξαίρεση την έννοια του «δαιμονικού στοιχείου». Αξίζει, καταρχήν, να σημειωθεί η ετυμολογία της λέξης από το «Άραβας», και η χρήση της, από τον Θούριο του Ρήγα και τα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη, μέχρι τον Σολωμό και τον Σεφέρη. Με τον όρο αράπης περιγράφεται καταρχήν ο Άραβας και, κατ' επέκταση, ο μελαμψός. Η λέξη και τα

¹⁰⁹ Τζιόβας Δημήτρης, οπ.π, σελ. 110

¹¹⁰ Χατζηπανταζής Θόδωρος, *Της Ασιάτιδος μούσης ερασταί*, Αθήνα, εκδ. Στιγμή, 1986, σελ. 95

¹¹¹ Εστία, 29-7-1901, «Αι Αθήναι υπό τα άστρα», παρατίθεται σε Χατζηπανταζή οπ.π, σελ. 155-156

παράγωγή της χρησιμοποιούνταν συχνά στην καθημερινή ζωή και ως μεταφορά, για παράδειγμα *αραπίτσος* (ξύλινο σκεύος μαύρο από τη φωτιά), *Αραπομοίρης* (δυστυχής, που έχει μοίρα μαύρη), *Μπήκε ο αράπης στον τέντζερη* (κάηκε το φαί), *Της αράπως τα μαλλιά*.¹¹²

Στα σημαντικά λεξικά των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα όπως της Πρωίας και του Δημητράκου, καταγράφονται κατά σειρά οι εξής σημασίες του όρου: γενικώς ο ανήκων στην Αιθιοπική φυλή, ο έχων μαύρη επιδερμίδα και ειδικώς ο Άραψ ή ο Αιγύπτιος, ενώ ως παράδειγμα χρήσης της λέξης επιστρατεύεται το όχι μακρινό τότε ιστορικό παρελθόν και συγκεκριμένα η έλευση του Αιγυπτιακού Στρατού στην Πελοπόννησο το 1825 : *«ρημάζανε το Μωριά οι αραπάδες του Μπραίμη»*. Οι μεταφορικές σημασίες του όρου είναι «Δαίμονας, φύλακας θησαυρών» («τα φλουριά τα φυλάει ένας αράπης») αλλά και Δαίμονας, ως φόβητρο των μικρών παιδιών, μπαμπούλας. Επίσης σημειώνεται η περίφημη παροιμία «τον αράπη κι αν λευκάνεις το σαπούνι σου το χάνεις», η οποία προέρχεται από αρχαία ελληνική αντίστοιχη που καταγράφεται από τον Λουκιανό («λίθον έψω, Αιθίοπα σμήχω»). Ως Αραπιά λεξικογραφείται η Αραβία και, κατ' επέκταση, η Αφρική (καταγράφεται το τραγούδι *«θέλω να πάω στην αραπιά να πιάσω εν' αραπάκι»*).

Οι ίδιες ως άνω σημασίες του κατοίκου των Αφρικανικών χωρών - και μεταφορικά του δαίμονα - συναντώνται και επαναλαμβάνονται και σε άλλα λεξικά, ενώ στο λεξικό Σταματάκου ως αραπιά αναφέρεται μετωνυμικά ο στρατός των Αιγυπτίων : *«Πλάκωσε η αραπιά κι άρχισε το ντουφεκίδι»*. Στο λεξικό Δημητράκου αναφέρεται ως παράδειγμα ότι *«οι Σουδανέζοι, οι Σενεγαλέζοι είναι αραπάδες»*, ενώ αναφέρεται το δημοτικό τραγούδι *«Στην Μπαρμπαριά τον πήρανε, στην αραπιά τον πάσι»*, καθώς και η μετωνυμική έννοια της αραπιάς ως στρατού Αιγυπτίων : *«Φέτος μας ήρθ' η αραπιά και κόβει και σκλαβώνει»*. Στο σύγχρονό μας λεξικό Μπαμπινιώτη ως Αραπιά καταχωρείται «ο κόσμος της Μέσης Ανατολής, η Αραβία και η βόρεια

¹¹² Συναφείς όροι που χρησιμοποιούνταν περί Αράβων, Αιθίοπων και Αφρικανών είναι τα Φαραωνιά σε Κάρπαθο, Κω, Κύπρο, Σαρακηνός (από το αραβικό sarq που σημαίνει από την Ανατολή) Φελάχος, φαρώνης, χράμης (ειρωνικό, αυτός που περιβαλλόταν από χράμια), Μαμελούκος υποτακτικός (από το αραβικό mamluk δούλος) βλ. Βραχιονίδου Μαρία, *Η έννοια του «ξένου» μέσα από γλωσσικές παρατηρήσεις. Συνέχειες και ασυνέχειες* Πρακτικά (ηλεκτρονικά) Ε' Συνεδρίου Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών: «Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία» (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014) (επιμ. Κ. Δημάδης). Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, τόμ. Δ, 567-584.

http://www.eens.org/EENS_congresses/2014/vrachionidou_maria.pdf

Αφρική (οι τόποι, ο πολιτισμός, οι άνθρωποι) - με την σημείωση ότι είναι παλαιότερο και λαϊκό. Επίσης λεξικογραφείται το «Αραπάδες» με την σημείωση ότι είναι λαϊκό, συχνά μειωτικό – αλλά αυτό εν έτει 1995 που εκδίδεται το λεξικό.¹¹³

Στην λαογραφική παράδοση ο «αράπης» υφίσταται ως δαιμονικό στοιχείο - όχι πάντα τρομακτικό. Ολόκληρο κεφάλαιο των Παραδόσεων του Νικολάου Πολίτη είναι αφιερωμένο στους θησαυρούς που συνήθως φυλάνε «αράπηδες».¹¹⁴ Ο όρος αράπης αναφέρεται και σε πλήθος δημοτικών τραγουδιών. Σε σωζόμενο δημοτικό τραγούδι του 16^{ου} αιώνα καταγράφεται «*αν βουληθείς να μ' αρνηθείς... αράπηδες να σ' εύρουν και μώροι να σε σώσουν*»,¹¹⁵ ενώ σε άλλο [Ο ακρίτας] «*βλέπει Τουρκιά, Σαρακηνούς κι Αράπηδες κουρσάρους*».¹¹⁶ Επίσης σε δίστιχα που καταγράφει ο Passow «*Θα πάω στη ξενιτιά, να πάρω έναν αράπη, να κάθομαι να τον ρωτώ πώς πιάνεται η αγάπη*» και σε παραλλαγή «*Θέλω να πάω στην Αραπιά να βρω έναν αράπη*».¹¹⁷ Σε άλλο δίστιχο συναντάται το «*Θωρείς με πως γίνηκα μαύρος σαν τον Αράπη/δεν είμαι από την Αραπιά, μον' είμαι απ' την αγάπη*».¹¹⁸

Πολλά τραγούδια αναφέρονται και σε ένα ιστορικό πρόσωπο, τον δερβέναγα Γιουσούφ Αράπη που υπήρξε προεπαναστατικά ένας από τους κυριότερους στρατιωτικούς αντιπάλους των αρματολών.¹¹⁹ Κατά τον Φωριέλ, ήταν υπαρχηγός του Αλή Πασά και ο πιο υπολογίσιμος αντίπαλος των κλεφτών.¹²⁰ Τον μνημονεύει και ο Μακρυγιάννης σαν Ισούφ Αράπη, τύραννο του Αλή Πασά που τσάκιζε τα

¹¹³ Μπαμπινιώτης Γεώργιος, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, εκδ. Κέντρο λεξικολογίας, 2012, σελ. 268. Εδώ χρειάζεται να διευκρινιστεί ότι και η επισήμανση του Παπαδημητρίου ότι το «αραπάδες» είναι μέρος ενός απαξιωτικού λόγου, σε επίπεδο ατομικής συμπεριφοράς, ισχύει για το 1999 που το γράφει - και όχι για την δεκαετία του 1940 για παράδειγμα. Ο ίδιος τονίζει ότι στα λαϊκά στρώματα κυρίως η εικόνα του μαύρου χρησιμοποιείται ως μέσο εκφοβισμού των παιδιών ενώ δημοφιλείς είναι και οι αναφορές στην πρωτόγονη σεξουαλικότητα των μαύρων βλ. Παπαδημητρίου Ζήσης, *οπ.π.*, σελ. 302. Για τις διαφορετικές χρήσεις της ίδιας λέξης σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και ιστορικές συγκυρίες βλ. την παρακάτω υποσημείωση 129 [εκεί, προκειμένου για την λέξη γύφτος].

¹¹⁴ Πολίτης Νικόλαος, *Οι παραδόσεις του ελληνικού λαού, Τόμος Α'*, Αθήνα, εκδ. Τα Νέα, 2013, σελ. 275-296

¹¹⁵ Ρηγάτος Γεράσιμος, *Για καλό και για κακό, Ευχή και κατάρα στον λαϊκό λόγο*, Αθήνα, εκδ. Το Βήμα, 2013, σελ. 51

¹¹⁶ Καρκαβίτσα Ανδρέα, *Τα άπαντα, Τόμος Δ'*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα, εκδ. Γιοβάνη, 1973, σελ. 515

¹¹⁷ Passow Arnold, *Ρωμαίικα τραγούδια*, Αθήνα, εκδ. ελληνική παιδεία ΑΕ, 2007, σελ. 523

¹¹⁸ Passow Arnold, *οπ.π.*, σελ. 524

¹¹⁹ Πολίτης Αλέξης (επιμ), *Το δημοτικό τραγούδι, Κλέφτικα*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 2001, σελ. κε'

¹²⁰ Fauriel Claude, *Δημοτικά τραγούδια της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, εκδ. ελληνική παιδεία ΑΕ, 2002, σελ. 97 και Πολίτης Αλέξης, *οπ.π.*, σελ. 38-39

κόκκαλα των ανθρώπων με το τσεκούρι.¹²¹ Ο Γιουσούφ Αράπης εμφανίζεται στο τραγούδι «Του Ζαχαράκη» σε τέσσερις παραλλαγές : «*τι έχουν της Γκούρας τα βουνά και στέκουν μαραμένα ...Ιουσούφ Αράπης κίνησε να πάγη στο Ζητούνι/σέρνει τσεκούρια στα άλογα τσεκούρια στα μουλάρια/...* [ο Ζαχαράκης] *στέλνει του Σουφ Αράπη/δεν σε φοβούμαι μπρε σκυλί, δυο παραδών αράπη/τί έχω τρακόσους στ' Άγραφα χίλιους στο Καρπενήσι ...δεκατίζω τα χωριά σένα του βρωμοαράπη*». Σε μια δεύτερη παραλλαγή «*Ιουσούφ Αράπης πέρασε να πάγη στο Ζητούνι/κι όσοι κλέφτες κι αν τ' άκουσαν, όλοι τον προσκυνήσαν*», σε άλλη παραλλαγή «*έκραξε και επροβόδησε έναν κακό Αράπη*» και σε άλλη «*Τι έχουν της Πάτρας τα βουνά και στέκουν μαραμένα ...έρχεται ένας δερβέναγας και ένας κακός αράπης*».¹²² Επίσης στον Γιουσούφ Αράπη αναφέρονται τα τραγούδια «Ο Γυφτάκης» («*Τι έχουν της Πάτρας τα βουνά και στέκουν μαραμένα/βγηκ' ένας δερβέναγας και ένας κακός Αράπης*»¹²³, ή σε άλλη παραλλαγή «*γύρισε πίσω πάρε με πάρε μου το κεφάλι/να μην το πάρει η παγανιά και ο Ιουσούφ Αράπης*»¹²⁴), «ο Γιωργοθώμος»¹²⁵ και «η υποταγή του Γαρδικιού».¹²⁶

Βγαίνοντας από τα (όχι πάντα ευδιάκριτα) όρια του λαϊκού πολιτισμού, θα ανατρέξουμε καταρχήν στον Ρήγα Φεραίο που στον Θούριο γράφει το περίφημο «*Ν' ανάψουμε μια φλόγα σε όλη την Τουρκιά, να τρέξει από τη Βόσνα έως την Αραπιά*».¹²⁷ Ο Καρκαβίτσας, στις σημειώσεις του από την εκστρατεία της Κρήτης, για την πρωτομαγιά σημειώνει ότι «δεν τον τραγουδούν τον Μάη, παρά μόνο οι αραπάδες στα Χανιά».¹²⁸ Περνώντας στο πεδίο της ποίησης, ο Παλαμάς στον δωδεκάλογο του Γύφτου (1907)¹²⁹ αναφέρεται σε «*Γύφτους, οβραίους, αράπηδες, πασάδες*», και επίσης σε «*Αράπικο λογάρι, Αράπικο φαρί, Αράπικο άλογο*».¹³⁰

¹²¹ Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, εισαγ. Γ. Βλαχογιάννης, εκδ. Μπάυρον, χ.χ, σελ. 160

¹²² Passow Arnold, όπ.π, σελ. 54-56

¹²³ Passow Arnold, *Ρωμαίικα τραγούδια*, όπ.π, σελ. 51

¹²⁴ Passow Arnold, όπ.π σελ. 53 και Fauriel Claude, *Δημοτικά τραγούδια*, όπ.π, σελ. 158

¹²⁵ Fauriel Claude, όπ.π , σελ. 370

¹²⁶ Fauriel Claude, όπ.π, σελ. 277

¹²⁷ Fauriel Claude, όπ.π, σελ. 283

¹²⁸ Καρκαβίτσα Ανδρέα, *Τα άπαντα, Τόμος Ε'*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα, εκδ. Γιοβάνη, 1973, σελ. 310

¹²⁹ Αξίζει να σημειωθεί, σε μια ενδιαφέρουσα αναλογία με την χρήση του όρου «αράπης» τότε και τώρα, ότι το 2008 εκδότης και δημοσιογράφος της εθνικιστικής εφημερίδας «Ελεύθερος Κόσμος» θα καταδικαστούν με τον αντιρατσιστικό νόμο 972/1979 για χρήση προσβλητικών εκφράσεων για τους απανταχού της Ελλάδας Ρομά σε άρθρο με τίτλο «πλακώσανε και οι γύφτοι». Στο δικαστήριο οι κατηγορούμενοι θα επικαλεστούν τον «Δωδεκάλογο του Γύφτου» για να δικαιολογήσουν την χρήση του όρου γύφτοι για τους Ρομά. Η εισαγγελέας θα απαντήσει ότι ο Παλαμάς αν ζούσε σήμερα θα ήταν μάρτυρας κατηγορίας σε δίκη με αντικείμενο τον ρατσισμό κατά των Ρομά, επισημαίνοντας ότι

Ο ποιητής, όμως, που θα έχει συνεχείς αναφορές σε «αράπηδες» θα είναι ο Καββαδίας, στην περίφημη συλλογή «Μαραμπού» που κυκλοφόρησε το 1933 : *«Συγχώρεσε με κάποτε που χα΄ πει πολύ/Και δεν καταλάβαινα τι έκανα στο Αλγέρι/Για μια μικρή αράπισσα, που χόρευε γυμνή/πέταξα κατάστηθα σε κάποιον το μαχαίρι»*. Στο πασίγνωστο «μαχαίρι» : *«Απάνω μου έχω πάντοτε στη ζώνη μου σφιγμένο ένα μικρό αφρικάνικο ατσάλινο μαχαίρι/όπως αυτά που συνηθούν και παίζουν οι Αραπάδες/ που απ' ένα γέρο έμπορο τ' αγόρασα στ' Αλγέρι /.... Ένας αράπης τη μικρή ερωμένη του από ζήλεια και κάποιος ναύτης Ιταλός ένα γραικό λοστρόμο»*. Άλλο ποίημά του μας μεταφέρει στον Ινδικό : *«Κάποτε σ' ένα μακρινό λιμάνι του Ινδικού δίνοντας μια πολύχρωμη μεταξωτή γραβάτα/σ' έναν αράπη, μια μικρή αγόρασα μαϊμού με μάτια γκρίζα, σκοτεινά και πονηρία γεμάτα»*. Τέλος, στις «Προσευχές των ναυτικών»: *«Οι κούληδες με τη βαριά βλακώδη τους μορφή βαστάν σκυφοί τα γόνατα κοιτώντας πάντα κάτω/κι οι αράπηδες σιγοκουνάν το σώμα ρυθμικά, κατάρες μουρμουρίζοντας ενάντια του θανάτου»*.¹³¹

Ο Ναπολέων Λαπαθιώτης στην αυτοβιογραφία του που κυκλοφόρησε το 1940 μιλάει για την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου του 1917 όπου περιπλανιόταν σε «καφεενδάκια μικρά, αράπικα», σε μέρη που μόνος λευκός ήταν ο ίδιος, κάτι που του έδινε ένα αίσθημα *«παράξενο απιθανότητας, παραμυθιού και ονείρου»*. Δύο Αιγύπτιοι τον οδήγησαν μια νύχτα σε ένα *«αυθεντικό αράπικο χασισοποτείο εξαιρετικού ενδιαφέροντος»*.¹³²

Ο όρος αραπάδες χρησιμοποιείται ουδέτερα, αυστηρά περιγραφικά για τους Άραβες (όπως και ο όρος νέγροι για τους Νοτιοαφρικανούς), και από έναν κατεξοχήν εκπρόσωπο του αστικού κόσμου, όπως ο Σεφέρης και μάλιστα τόσο στις ημερολογιακές του εγγραφές όσο βρισκόταν σε Αίγυπτο και Νότια Αφρική όσο και στα ποιήματά του. Ιδίως στο ημερολόγιό του (Μέρες Δ') θα έχει αρκετές αναφορές και με έντονα στοιχεία οριενταλισμού για τους «αραπάδες» : *«Χαυνωμένοι αραπάδες καπνίζουντες χασίσ», «ντρέπονται για τα παραμύθια της Χαλιμάς – κατά βάθος ντρέπονται για το καθετί»*. Άλλες εικόνες που μεταφέρει είναι κατ' ουσίαν ηχητικές :

από την εποχή του Παλαμά και των λαϊκών ρήσεων οι καιροί έχουν αλλάξει. βλ. Ελληνικό παρατηρητήριο των συμφωνιών του Ελσίνκι, δελτίο τύπου, 5-7-2008

¹³⁰ Παλαμάς Κωστής, *Ο δωδεκάλογος του γύφτου*, Αθήνα, εκδ. Το Βήμα, 2014, σελ. 22, 171, 177

¹³¹ Καββαδίας Νίκος, *Μαραμπού*, Αθήνα, εκδ. Άγρα, 1990, σελ. 15, 18, 26, 32

¹³² Λαπαθιώτης Ναπολέων, *Η ζωή μου*, επιμ. Γ. Παπακώστας, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 2009, σελ. 153, 156

«Τα μοιρολόγια που ολόλυζαν οι αραπίνες ένας καταρράκτης από θορύβους οι αραπάδες, τα τραμ, τα αυτοκίνητα, το κάθε πράγμα ιδρώνει σωματά ... θόρυβοι που μας έχουν σπάσει τα νεύρα, τραμ, καμπάνες, φωνές αραπαδων». Στο Γιοχάνεσμπουργκ τονίζει ότι «καταντάς να νοσταλγείς τους αραπάδες της Αιγύπτου αλλά ήταν τεμπέληδες» ¹³³ ενώ οι «Νέγροι ντυμένοι ευρωπαϊκά σε κάνουν να τους λυπάσαι - νοσταλγείς την εποχή που ήταν ανθρωποφάγοι». Οι δε Ινδοί είναι «καλόβολοι υπηρέτες, που με τον τρόπο που υπηρετούν σε τούτες τις πολεμικές συνθήκες, θυμίζουν κάτι από την ασιατική μεγαλοπρέπεια της αυτοκρατορίας». ¹³⁴

Από την άλλη πλευρά, κατεξοχήν μορφή λαϊκού πολιτισμού συνιστούσαν τα ρεμπέτικα τραγούδια. Οι λέξεις αραπάδες, αραπιά, αραπίνα εμφανίζεται στα μεσοπολεμικά ρεμπέτικα τραγούδια, τόσο σμυρναϊκού όσο και πειραιώτικου ύφους. Απολύτως ενδεικτικά : Η Ρόζα Εσκενάζυ το 1932 θα τραγουδήσει το «Αραπίνα μου σκερτσόζα που βαστάς μεγάλη πόζα/ τα ωραία σου τα μάτια κάνουν τις καρδιές κομμάτια/ Όταν περπατείς στη στράτα Αραπίνα μου φελάχα/ με τη στάμνα στο κεφάλι την ομορφιά σου δεν την έχει άλλη». Η ίδια το 1934 τραγούδησε το «Αλεξανδριανή φελάχα πώς μπερδεύτηκα/τα αράπικα σου μάτια ερωτεύτηκα/αραπίνα με γλυκαίνεις με το γιαλέλι και τα χειλάκια σου στάζουν μέλι/Το αράπικο χορεύεις και με τρελαίνεις». Την ίδια χρονιά στο «γιάμο», τραγούδι γεμάτο με αραβικές λέξεις και επιφωνήματα, η ερωτική υπόσχεση αποκτά και μια χωρική διάσταση: «Αραπίνα θα πεθάνω/έλα βρε τσαχπίνα θα περνάς με μένα φίνα/αραπίνα σκλάβος θα' μαι και στην Αίγυπτο θα πάμε/Δαμασκό και Σκεντερία».

Το 1926 το ορχηστρικό «Αράπικο συρτό» ηχογραφήθηκε στη Νέα Υόρκη των ΗΠΑ από την ορχήστρα του Λουκιανού Καββαδία, ενώ το 1933 ο Μάρκος Βαμβακάρης σε έναν από τους πρώτους δίσκους του ηχογράφησε το επίσης ορχηστρικό «Αραπ ζεϊμπέκικο». Ο Μάρκος την ίδια χρονιά τραγουδά «τα μάτια σου τ' αράπικα/Τα είδα και τρελάθηκα». Το 1936 ο Δελιάς στο περίφημο «Το χαρέμι στο χαμάμ» τραγουδά «Μες στις πόλης το χαμάμ ένα χαρέμι κολυμπά/αραπάδες το φυλάνε στον Αλή πασά το πάνε/διατάζει την φρουρά του να τις φέρουνε μπροστά του». Την ίδια χρονιά οι Π. Τούντας και Στελλάκης Περπινιάδης μας μεταφέρουν στο Μαρόκο : «Εγώ θέλω πριγκηπέσσα/Από το Μαρόκο Μέσα/Να 'χει Λύρα με ουρά/Να γυναίκα, μια

¹³³ Σεφέρης Γιώργος, *Μέρες Δ'*, οπ.π, σελ. 100, 129

¹³⁴ Σεφέρης, οπ.π, σελ. 117 και 369

φορά/Θα με κάνει Βασιλιά/Πέρα κει στην Αραπιά/Κι όλα της θα τα 'χω εγώ, Μάνα μου να σε χαρώ/Δεκαοχτώ Βαγόνια, Λύρες, κοκαϊνες και νταμίρες/Κάθε είδους αργιλέ με Διαμάντια όλο Ντουμπλέ/Πεντακόσιοι Δερβισάδες/Θα Μας φτιάνουν τους λουλάδες».

Τα δύο πιο γνωστά ίσως τραγούδια περί αραπιάς είναι του Τσιτσάνη: το πρώτο είναι η Μάγισσα της αραπιάς (1938) : «*Θα πάω εκεί στην Αραπιά, γιατί μ' έχουν μιλήσει/για μια μεγάλη μάγισσα, τα μάγια να μου λύσει*». Πρόκειται για ένα από τα πρώτα τραγούδια που συνέθεσε ο Τσιτσάνης και αμέσως έγινε επιτυχία, όπως θυμάται και ο ίδιος.¹³⁵ Ο Μάνος Χατζιδάκις το 1951 το μνημονεύει ως το πρώτο του αριστούργημα,¹³⁶ ενώ στην περίφημη διάλεξή του για το ρεμπέτικο το 1949 αναφέρει ότι ακουγόταν παντού μέσα στην κατοχή. Το δεύτερο είναι βεβαίως οι «αραπίνες» (1942) : «*Νύχτες μαγικές, ονειρεμένες/ αγάπες λάγνες, ξεχασμένες Στην ξενιτιά/ Τρέχει ο νους μου προς τα περασμένα/τα βράδια μου τ' αγαπημένα στην Αραπιά! /Αραπίνες, λάγνες, ερωτιάρες,/με ούισκι, με γλυκές κιθάρες, γλέντι και πιστό! Αραπίνες, μάτια φλογισμένα/ και κορμιά φιδίσια καμωμένα, σαν εξωτικά!*»¹³⁷. Επίσης γνωστό είναι το τραγούδι του «Ο Τσιτσάνης στην ζούγκλα» (1939) : «*Να πάω μες στην Αφρική τα μέρη να γνωρίσω/παίζοντας το μπουζούκι μου τους μαύρους να ελκύσω/μέσα στην ζούγκλα τον Ταρζάν θα πάω να συναντήσω να παίξω φίνο μπαγλαμά ίσως τον συγκινήσω*». Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Τσιτσάνης και εν έτει 1979 χρησιμοποιεί ακόμα τον όρο «αράπικες» (μιλώντας για «ξένες μουσικές, τούρκικες, ινδικές, αράπικες»).138

Το κοινό όλων αυτών των ρεμπέτικων τραγουδιών είναι ότι εντάσσονται σε ένα κλίμα εξωτισμού με – συχνά ρητές – τις συνδηλώσεις της «λάγνας Ανατολής». Η «ανατολίτισσα» είναι η πιο συχνά εμφανιζόμενη μορφή γυναικείας ετερότητας στα ρεμπέτικα – και μάλιστα υπό δύο μορφές, αφενός της χανούμισσας που είναι η υποταγμένη γυναίκα εντός των χωρικών και συμβολικών ορίων του χαρεμιού και αφετέρου της «αραπίνας» που είναι γυναίκα - εξωτικό.¹³⁹ Ο εξωτισμός

¹³⁵ Χατζηδουλής Κώστας, (επιμ) *Βασίλης Τσιτσάνης, Η ζωή μου, το έργο μου*, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1980, σελ. 10, 225

¹³⁶ Χριστιανόπουλος Ντίνος, *Δημοσιεύματα για το ρεμπέτικο 1942-1968*, Παιανία, εκδ. Μπιλιέτο, 2003, σελ. 24

¹³⁷ Χατζηδουλής, οπ.π, σελ. 94

¹³⁸ Χατζηδουλής οπ.π, σελ. 44

¹³⁹ Σπυριδάκη Θάλεια, «Η γυναίκα στα μάτια των ανδρών», σε Κοταρίδης Νίκος, (επιμ) *Ρεμπέτες και ρεμπέτικο τραγούδι*, Αθήνα, εκδ. Πλέθρον, 1996, σελ. 122-123

συναρθρώνεται με την εκδήλωση τάσεων αναχωρητισμού και φυγής μέσα στην κατοχή, όπως το συνοψίζει ο Χατζιδάκις : *«Ο φίλος μου προσπαθεί να μου εξηγήσει τη διάθεση φυγής και την έντονη εμμονή σ' αυτή τη διάθεση που κρατούν οι τέσσερις νότες του περιφερόμενου τότες τραγουδιού «Θα πάω εκεί στην αραπιά». Μάταια προσπαθούσε να μου μεταδώσει τη συγκίνησή του και να μου δείξει μαζί αυτό το αντίκρισμα που υπήρχε αυτής της «διάθεσης φυγής» - καθώς την ονόμαζε στην όλη δημιουργημένη ατμόσφαιρα της πολιτείας των Αθηνών».*

Αλλά και σε μια άλλη μορφή λαϊκής έκφρασης, στο καρναβάλι, συναντούμε σε διάφορες περιοχές, ιδίως της Μακεδονίας, τους «Αράπηδες». Επίσης, ο Μάρκος Βαμβακάρης, στις αναμνήσεις του για τα «ζεϊμπέκια» στις απόκριες από τα παιδικά του χρόνια στην Σύρο των αρχών του αιώνα, ενθυμείται ότι «αραπάδες» χόρευαν το επονομαζόμενο «αράπικο» σαν τσιφτετέλι.¹⁴⁰ Περνώντας σε μεταμφιέσεις του αστικού καρναβαλιού την δεκαετία του 1930, ο Κώστας Γαβριηλίδης, ηγέτης του Αγροτικού κόμματος περιγράφει μια σχετική σκηνή: *«μια ομάδα παριστάνει τους ζουλού. μπογιατισμένοι, περνά μια ομάδα αγριανθρώπων. Δυό τύμπανα συνοδεύουν άγρια ξεφωνήματα ... μου θύμισε ένα κινηματογραφικό έργο που είχα δει για την ζωή των αγρίων στην ζούγκλα».*¹⁴¹ Τέλος, στο θέατρο σκιών του Καραγκιόζη υπάρχει η φιγούρα του Γιουσούφ Αράπη, ενώ σώζονται φυλλάδια έργων με τίτλους όπως «Ο καραγκιόζης αράπης» και «Ο Καραγκιόζης και ο μαύρος της ανατολής» (δημοσιεύτηκε το 1939-1940).¹⁴²

Υπάρχει όμως και μια άλλη μεταφορική έννοια της λέξης «αράπης», που συναντάται στο ιδίωμα της φυλακής. Ο Καρκαβίτσας («Αι φυλακαί του Ναυπλίου») ¹⁴³ και ο Μιχαήλ Μητσάκης το καταγράφουν ως πειθαρχείο απομόνωσης. Στο λεξικό της πιάτσας του Καπετανάκη (πρώτη έκδοση 1950) παρέμενε ζωντανή έκφραση στην αργκό ως φυλακή της φυλακής, πειθαρχείο του σωφρονιστηρίου.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Βαμβακάρης Μάρκος, *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή - επιμέλεια Αγγελική Βέλλου-Καίλ, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1978, σελ. 60

¹⁴¹ Γαβριηλίδης Κώστας, *Το ημερολόγιο της Ανάφης στη δικτατορία του Μεταξά*, Αθήνα, εκδ. Εντός, 1997, σελ. 130-131

¹⁴² Κιουρτσάκης Γιάννης, *Καρναβάλι και καραγκιόζης*, Αθήνα, εκδ. κέδρος, 1985, σελ. 543-544

¹⁴³ Καρκαβίτσας Ανδρέας, *Τα άπαντα, τόμος Δ'*, οπ.π, σελ. 424, 428

¹⁴⁴ Καπετανάκης Βρασίδης, *Το λεξικό της πιάτσας*, Αθήνα, εκδ. Αλφειός, 1989, σελ. 24

Ο γνωστός δημοσιογράφος, λογοτέχνης και στέλεχος τότε του ΚΚΕ Πέτρος Πικρός στο μυθιστόρημά του Τουμπεκί (1928) ονομάζει τον κεντρικό του ήρωα Αράπη. Επιπλέον, στο γλωσσάρι της αργκό που παραθέτει στο τέλος του μυθιστορήματος, καταγράφει μια άλλη σημασία του «αράπη», ως έγχορδου μουσικού οργάνου σαν το μπουζούκι. Ο ίδιος σε σημείωση του για την προέλευση των λέξεων της αργκό, πολλές από τις οποίες ήταν ξενικές, χρησιμοποιεί επίσης τον όρο «αράπικες». ¹⁴⁵

Η λέξη «αράπης» και τα παράγωγά της ήταν οικεία στον καθημερινό λόγο, ακόμα και ως τοπωνύμιο: ενδεικτικά, παραμένοντας στον χώρο των δημιουργών του ρεμπέτικου, ο Καλδάρας γεννήθηκε στην συνοικία των Τρικάλων Αραπάτικα, ¹⁴⁶ ενώ ο Μουφλουζέλης γεννήθηκε στον τουρκομαχαλά Αραπίνικα της Μυτιλήνης. Άλλωστε, από την λέξη και τα παράγωγά της προέρχονταν και επώνυμα : άλλος γνωστός ρεμπέτης ήταν ο Δημήτρης Αραπάκης. Αλλά και μέσα στην κατοχή, υπήρχε καπετάνιος του 2/30 τάγματος του ΕΛΑΣ ονόματι Αράπης, στον οποίο αναφέρεται το αντάρτικο τραγούδι «της λευτεριάς» : «*του Αράπη παιδιά, εμπρός στην φωτιά/πέρα για πέρα τινάζτε την σκλαβιά*». ¹⁴⁷

Στον Μεσοπόλεμο, από την άλλη, εμφανίζεται μια πληθώρα δημοσιευμάτων στον τύπο σχετικά με τα ήθη και τα έθιμα των «πρωτόγονων». Η Δημητρακοπούλου παραθέτει σειρά τίτλων άρθρων όπως : «Οι μαύροι», «Ο πολιτισμός των μαύρων», «Οι μαύροι χορεύουν», «Οι πρωτόγονοι», ¹⁴⁸ στα οποία θα γίνονται αναφορές κυρίως σε φυλές της Αφρικής. Τον Μάρτιο του 1927 θα εμφανιστεί για πρώτη φορά στην Αθήνα θίασος μαύρων καλλιτεχνών, που θα δώσουν παράσταση σε ένα κατάμεστο θέατρο επί τέσσερις ημέρες υπό τους ήχους της τζαζ. Τον ίδιο καιρό θα εμφανιστούν αφιερώματα στην χορεύτρια Ζοζεφίν Μπαίηκερ με τίτλους όπως «*Η αραπίνα που*

¹⁴⁵ Πικρός Πέτρος, *Τουμπεκί*, Αθήνα, εκδ. Άγρα, 2010, σελ. 361

¹⁴⁶ Σχορέλης Τάσος, *Ρεμπέτικη Ανθολογία, Τόμος Β΄*, Αθήνα, εκδ. Πλέθρον, 1978, σελ. 66

¹⁴⁷ *Το αντάρτικο και το επαναστατικό τραγούδι*, (συλλογή - επιμέλεια Κυριαζή Ευτυχία), Αθήνα, εκδ. Μνήμη, 1986, σελ. 33 και 110

¹⁴⁸ Δημητρακοπούλου Λένα, «Η πρόσληψη του πριμιτιβισμού στο πεδίο της ελληνικής τέχνης κατά την περίοδο 1900-1950», διπλωματική εργασία στο ΠΜΣ Ιστορίας της Τέχνης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 2012, στο https://elocus.lib.uoc.gr/php/pager.php?filename=/var/www/dlib-portal//dlib/a/a/6/attached-metadata-dlib-1355129670-756434-4284/20121102_Dimitrakopoulou_Lena_Mc.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=595&height=842&maxpage=254

έγινε το σύμβολο του Παρισιού» και «Η μεγάλη βασίλισσα του Παρισιού».¹⁴⁹ Το 1930 θα επαναληφθεί η επιτυχία, αυτήν την φορά με τον θίασο «Τα μαύρα πουλιά», ωστόσο θα υπάρξουν και δημοσιεύματα με αρνητικές προσλήψεις της παρουσίας τους.

Το 1934 θα δώσει παραστάσεις στην Αθήνα η πασίγνωστη την εποχή εκείνη χορεύτρια Τζοζεφίν Μπαίηκερ, οι οποίες γνώρισαν τεράστια επιτυχία. Από την πληθώρα των σχετικών άρθρων που δημοσιεύτηκαν, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο, λόγω του περιεχομένου τους αλλά και της βαρύτητας του ονόματος των συντακτών τους. Η γνωστή μουσικοκριτικός - και πολέμια των ρεμπέτικων - Σοφία Σπανούδη θα γράψει για την «Μπαίηκερ ως Σύμβολο», ως «απολογία της νοσηρής εποχής μας», μετά την φρίκη του Μεγάλου Πολέμου. Θα κάνει λόγο για «αναστήλωση του ζωικού ενστίκτου», σημειώνοντας ότι η πλήξη άλλοτε οδηγούσε στο spleen της ρομαντικής εποχής, ενώ τώρα κατευθείαν στην αφομοίωση με τα ζώα. Για την Σπανούδη, η μαύρη χορεύτρια δεν είναι καν μαύρη, αλλά «μια νοθευμένη μιγάς ..δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο αντιπροσωπευτικός τύπος του εκφυλισμού της εποχής μας». Η παρουσία των μαύρων, σύμβολο της οποίας είναι η Μπαίηκερ, είναι αναπόσπαστα δεμένη με την τζαζ, την «βάρβαρη αυτή μουσική», την εισβολή της οποίας η Σπανούδη συνδέει επίσης με την κρίση που προκάλεσε ο Παγκόσμιος πόλεμος. Μάλιστα υπενθυμίζει μια έκκληση προς τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις για απαγόρευσή της, γιατί προκαλεί την ηθική κατάπτωση των λαών.¹⁵⁰

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος από την πλευρά του, θα χαρακτηρίσει το φαινόμενο ως «εκδίκηση των βαρβάρων» σε ομότιτλο άρθρο του. Όπως γράφει «οι απολίτιστοι κάθε γεωγραφικού μήκους και πλάτους, ερυθρόδερμοι, νέγροι και κίτρινοι, παίρνουν στο πρόσωπο της Μπαίηκερ την εκδίκησή τους για όσα τους προσέφεραν αφειδώς οι Ευρωπαίοι - με την μέθοδο των πολυβόλων, όπως σχολιάζει ειρωνικά. Θα αναφερθεί και αυτός στην ζώδη λαγνεία που εκλύεται και επίσης κάνει λόγο για μια νεώτερη βαρβαρική επιδρομή – διευκρινίζοντας όμως ότι είναι ειρηνική. Θα προβεί σε μια διάκριση ανάμεσα στους μεγάλους λαούς των ηπείρων της Ανατολής και του Νότου

¹⁴⁹ Έθνος, 27-4-1927, Ελληνικός Ταχυδρόμος 16-3-1927, παρατίθεται σε Δημητρακοπούλου Λένα, ο.π.π

¹⁵⁰ Σπανούδη Σοφία, «Η Μπαίηκερ ως Σύμβολο», σε *Πρωία*, 3-2-1934. Αξίζει να σημειωθεί ότι παρόμοια ηθικιστική ρητορική (με όρους όπως «εκφυλισμός και κατάπτωση») θα χρησιμοποιήσει η ίδια και για τα ρεμπέτικα τραγούδια.

με τους μνημειώδεις τους πολιτισμούς (χωρίς να τους κατονομάσει) και στους «αληθινά βάρβαρους». Επίσης, θα προβεί σε μια αντίστιξη που βασίζεται στην εικόνα της «γέρικης Ευρώπης»: ο βάρβαρος είναι το παιδί, ο πολιτισμένος είναι ο γέρος που τον βαραίνουν αμαρτήματα.¹⁵¹

Ήδη στο σημείο αυτό, θα μπορούσε να επισημανθεί ότι, αν αυτή η κριτική είναι αντιπροσωπευτική μιας μεγάλης μερίδας της εγγράμματης ελίτ με αφορμή ένα καλλιτεχνικό γεγονός, τις παραστάσεις μιας μαύρης χορεύτριας στην Αθήνα του 1934, μπορούμε να υποθέσουμε τις αντιδράσεις που θα προκαλούσε η εικόνα του ένοπλου και με ιδιαίτερα όπλα, μελαμψού που συμμετέχει ενεργά στην μάχη της Αθήνας και του Πειραιά δέκα χρόνια αργότερα....

2.04 Ο Αιγυπτιακός στρατός του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο το 1825

Ήδη παραπάνω αναδείχτηκε το γεγονός ότι ακόμα και στην λεξικογράφηση των όρων «αραπιά και αραπάδες» καταγράφονταν μετωνυμικές χρήσεις τους, για τον Αιγυπτιακό στρατό του Ιμπραήμ. Αν και οι Αιγύπτιοι του Ιμπραήμ δεν αποτελούν βεβαίως «αποικιακά στρατεύματα», κρίνεται σκόπιμο να ενταχθούν στη διερεύνηση της εικόνας τους ως εξωευρωπαίων ενόπλων (εξαιρουμένων βεβαίως των Τούρκων, με τους οποίους υφίστατο επί αιώνες ενός είδους συνύπαρξη, και επομένως εξοικείωση, σε επίπεδο καθημερινότητας, έστω και με όρους υποτέλειας και κυριαρχίας). Υπό το πρίσμα αυτό, θα καταγραφούν αναφορές στην παρουσία τους ως ενόπλου σώματος εξωευρωπαίων που εισβάλλουν στον ελλαδικό χώρο, για τον πρόσθετο λόγο ότι η ανάμνηση των «αραπάδων του Ιμπραήμ» θα μείνει ζωντανή όχι μόνο σε επίπεδο λεξικογράφησης, αλλά και στην λαϊκή μνήμη. Επομένως στα Δεκεμβριανά του 1944 ο όρος «αραπάδες» θα έχει και αυτήν την συνδήλωση, υπόρρητη ή και ρητή.

Είναι δεδομένο βεβαίως, ότι το ζήτημα των προσλήψεων της παρουσίας των Αιγυπτιακών στρατευμάτων του Ιμπραήμ μόνο ακροθιγώς μπορεί να τεθεί στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Εντελώς ενδεικτικά: Κατά την διάρκεια της

¹⁵¹ Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., «Η εκδίκηση των βαρβάρων», σε *Πρωία* 7-2-1934

επανάστασης του 1821 ο Ιμπραήμ πασάς, γιος του ισχυρού ηγεμόνα της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή (Μοχάμεντ Άλι), οργάνωσε εκστρατεία προκειμένου να καταστείλει την επανάσταση. Ο Αιγυπτιακός στρατός είχε από το 1820 αναδιοργανωθεί και εκσυγχρονισθεί ως τακτικός στρατός, χάρη στην συνδρομή Γάλλων κυρίως αξιωματικών. Ο Ιμπραήμ οργάνωσε εκστρατευτικό σώμα και η εκστρατεία του στην Πελοπόννησο, όπου θα αποβιβαστεί τον Φεβρουάριο του 1825, θα συνοδευτεί από νικηφόρες μάχες, όπου αυτές δόθηκαν εκ παρατάξεως. Το μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου θα πέσει στα χέρια του ως το τέλος του αγώνα (οι δυνάμεις του θα αποσυρθούν μόνο στις αρχές του 1829), θέτοντας σε κίνδυνο την επιτυχία της επανάστασης.¹⁵² Επιπλέον, η πολεμική τακτική που εφάρμοσε είχε ως αποτέλεσμα η εκστρατεία του να θεωρείται συνώνυμο της πρόκλησης καταστροφών: «το 1832 υπήρξε το πιο αξιοθρήνητο από τα έτη του πολέμου.. οι Έλληνες υπέφεραν περισσότερο ακόμη και από όσα είχαν υπομείνει από τους στρατιώτες του Ιμπραήμ».¹⁵³

Αρχικά πάντως, πριν από την απόβαση του στόλου του στην Μεθώνη, η ναυτική εκστρατεία του 1824 δεν ήταν επιτυχημένη, με εξαίρεση την καταστροφή των Ψαρών και της Κάσου. Σύμφωνα με διάφορες πηγές, στους Αιγυπτίους στρατιώτες είχε δοθεί το λαϊκό προσωνύμιο «στραβαραπάδες», επειδή πολλοί από αυτούς έπασχαν από τραχώματα, που αποτελούσε ενδημική νόσο στη βόρεια Αφρική. Ο λόγιος γραμματικός του Κουντουριώτη εξελληνίζει τον όρο σε «τυφλοαιγύπτιους».

154

Ο Άγγλος γιατρός Millingen, που βρισκόταν ήδη από το 1823 στην Ελλάδα κοντά στον Byron και στην συνέχεια αιχμαλωτίστηκε και παρέμεινε στο στρατόπεδο του Ιμπραήμ, θα έχει αρκετές αναφορές στην αδιαφορία που επέδειξε το ελληνικό στρατόπεδο μπροστά στον επερχόμενο κίνδυνο. Η αδιαφορία αυτή του προξενούσε εντύπωση, με δεδομένο ότι κατέφταναν συνεχώς ειδήσεις για την προετοιμασία της εκστρατείας ενός στρατού, που δεν ήταν σαν αυτούς που μέχρι τότε είχαν αντιμετωπίσει οι Έλληνες αποτελεσματικά : «ήταν ανώτερος σε πειθαρχία, είχε τακτική οργάνωση, απεριόριστο πλούτο, ανεξάντλητα εφόδια και τυφλή υπακοή» (η

¹⁵² Διαμαντούρος Νικηφόρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, μτφ Κ. Κουρεμένος, Αθήνα, εκδ. ΜΙΕΤ, 2006, σελ. 171, 205, 218

¹⁵³ Petropoulos John, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα, εκδ. ΜΙΕΤ, 1997, σελ. 177-178

¹⁵⁴ Σιμόπουλος Κυριάκος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τομ. 4, 1824-1826, Αθήνα, Πολιτιστικές εκδόσεις, 2004, σελ. 92-93

πειθαρχία τους, συνεπώς, τονιζόταν ως χαρακτηριστικό ενός τακτικού στρατού). Ο ίδιος άκουσε έναν καπετάνιο να λέει ότι ο Ιμπραήμ δεν πρόκειται καν να κατορθώσει να αποβιβαστεί στην Πελοπόννησο, αλλά ακόμα και αν το έκανε, δεν θα πετύχαινε πολλά, λόγω της έλλειψης αξιόμαχου ανθρώπινου δυναμικού : «δεν ξέρετε πως κάθε Έλληνας αξίζει δέκα στραβαραπάδες;».

Ένας Γάλλος αξιωματικός θα γράψει τον Ιούλιο του 1824 ότι, εν όψει της εκστρατείας του Μεχμέτ Αλή, οι Έλληνες στρατιώτες το μόνο που σκέπτονται είναι τα καλά αιγυπτιακά σπαθιά και τα «αράπικα άλογα» που θα πάρουν από τους νικημένους ως λάφυρα. Δυο μήνες αργότερα, ο ίδιος γράφει ότι οι κάτοικοι του Ναυπλίου, βλέποντας Αιγύπτιους στρατιώτες που είχαν πιαστεί αιχμάλωτοι ύστερα από την καταστροφή μιας φρεγάτας στα Δωδεκάνησα, αναρωτιόντουσαν με οίκτο *«Με τέτοιους στρατιώτες μας απειλεί ο Μεχμέτ Αλής; Πρέπει να πολύ κακός για να παίρνει τέτοιους συφοριασμένους στο λαιμό του»*. Σύμφωνα και με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, οι αρχικές νίκες του ναυτικού είχαν ευεργετική επίδραση στην ψυχολογία της ελληνικής πλευράς και είχαν συντελέσει στην επικράτηση ενός αισθήματος καταφρόνησης απέναντι στο νέο εχθρό, αίσθημα που επέτεινε το αξιοθρήνητο θέαμα των Αιγυπτίων αιχμαλώτων: τους περιέφεραν από πόλη σε πόλη, εξουθενωμένους από τη ναυτία και τις κακουχίες μιας εκστρατείας σε ολότελα άγνωστο περιβάλλον, *«ψειριασμένους και φρικαλέους από τις δερματικές αρρώστιες και έντρομους. Τουρτούριζαν από το κρύο, αρκετό και μόνο για να αφανίσει ανθρώπους γεννημένους στις φλογισμένες όχθες του Νείλου... τα παλικάρια ξεσπούσαν : «Αυτοί είναι οι φοβεροί πολεμιστές που θέλουν να μας φορτώσουν νέα δεσμά;.. αφήστε να τους να βγούνε στην στεριά... ακόμα κι οι γυναίκες μας μπορούν να τους κυνηγήσουν μόνο με τις ρόκες τους»*.¹⁵⁵

Σύμφωνη είναι και η αναφορά του Κασομούλη: η απόβαση δεν προκάλεσε καμία εντύπωση στους Έλληνες, που *«όλοι κοινώς εφώναζον ποίος έχει χρεία τους στραβαραπάδες και διακόσιες χιλιάδες να έρθουν... και τα μικρά παιδιά στους δρόμους περιφρονούσαν τους στραβαραπάδες. Όλοι οι πολίτες παράγγελναν στους φίλους τους στρατιώτες να τους φέρουν από έναν αιχμάλωτο αράπη να τους υπηρετεί»*. Η έκφραση

¹⁵⁵ Σιμόπουλος οπ.π, σελ. 87

«στραβαραπάδες» μνημονεύεται και σε δημοτικά τραγούδια,¹⁵⁶ ενώ ως «αραπάδες» αναφέρονται και σε λαϊκά ανέκδοτα.¹⁵⁷

Μετά την αποβίβασή τους πάντως στην Πελοπόννησο και τις νικηφόρες για τον Ιμπραήμ μάχες, η εικόνα αλλάζει. Στα απομνημονεύματά του ο Κολοκοτρώνης σχολιάζει καταρχήν την ευκολία αντικατάστασής τους ως αναλώσιμων: «ήταν αδύνατο να ξαναμαζέψω στράτευμα, ενώ εάν χάνονταν και δέκα, δεκαπέντε χιλιάδες παλιαραπάδες, έφερνε άλλους ο Ιμπραήμ». Σε μια περίπτωση μεταφέρει μια εικόνα πανικού στο ελληνικό στρατόπεδο: «τρέξετε να μην μας πάρουν σκλάβους οι αραπάδες», ενώ αντιθέτως, στην Αλωνίσταινα διηγείται ότι βγήκαν 100 αράπηδες, τους πήραν οι Έλληνες και τους σκότωσαν όλους». ¹⁵⁸

Ο Μακρυγιάννης επίσης αναφέρεται στους Αιγυπτίους του Ιμπραήμ ως αράπηδες, τις δε επιτυχίες τους τις αποδίδει όχι στην ανδρεία τους, αλλά στις διχόνοιες που επικρατούσαν στο ελληνικό στρατόπεδο: «ο Μπραίμης μπήκε στην Πελοπόννησο και την έκανε γης μαδιάμ, όχι από την παλληκαριά των αράπηδων αλλά από αυτά που λέγω ...δεκάξι χιλιάδες ασκέρια, το άνθος των Ελλήνων, Ρουμελιώτες, Πελοποννήσιοι ..κάθονταν στις χώρες και στ' άλλα χωριά και τρώγαν αρνιά και κότες και ο Αράπης όταν τους έβρισκε τους ξεποδάριαζε κυνηγώντας... ανάθεμα τους αίτιους οπού τους γιόμωσαν φατρίες και διχόνοιες και γίνηκαν από αυτά οι αράπηδες παλικάρια και αφήσαν εποχή». ¹⁵⁹ Επιπλέον χρησιμοποιεί την έκφραση και μεταφορικά: «καταμαύρισαν σαν αράπηδες από το κρύο». ¹⁶⁰

Ανιχνεύοντας πτυχές της εικόνας των Αιγυπτίων που σκιαγραφούνταν από τους Ευρωπαίους, ο Σιμόπουλος αναφέρει ότι ο μόνος ξένος που δεν εκθειάζε την πολεμική αξία του Αιγυπτιακού στρατού του Ιμπραήμ ήταν ο Γάλλος ναυτικός Η. Lauvergne, που είχε πρόσβαση και στα δύο στρατόπεδα. Αυτός ισχυριζόταν ότι ο Αιγυπτιακός στρατός δεν ήταν αντάξιος της φήμης του στην Ευρώπη, καθώς επρόκειτο για «μια στρατιά δεκαπέντε χιλιάδων σκλάβων κωμικά πειθαρχημένων στα ευρωπαϊκά πρότυπα». Ο ίδιος παρατηρώντας από κοντά τους στρατιώτες γράφει ότι

¹⁵⁶ στον «Θάνατο του καπετάν Βέρρα»: «Στ' αμπέλι απαντηθήκανε με τους στραβαραπάδες», σε Καρκαβίτσα Ανδρέα, *Απαντα, τόμος Δ'*, οπ.π, σελ. 504

¹⁵⁷ Καρκαβίτσας Οπ.π, σελ. 521

¹⁵⁸ Κολοκοτρώνης, *Απαντα (απομνημονεύματα - δίκη)*, τόμος 1, (επιμ. Ε. Αλεξίου), εκδ. Μέρμηγκα, χ.χ, σελ. 353, 361, 367

¹⁵⁹ Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, οπ.π, σελ. 216, 219

¹⁶⁰ Οπ.π, σελ. 209

«είχαν όλα τα χαρακτηριστικά των σκλάβων..η φυσιογνωμία τους έδειχνε περισσότερο ηλιθιότητα παρά βαρβαρότητα». Οι στρατιώτες αυτοί δεν έπαιρναν μισθό, παρά μόνο είχαν εξασφαλισμένη την τροφή τους. Σύμφωνα με έναν άλλο Γάλλο που είχε αναλάβει την εκπαίδευσή τους : *«Ο αράπης είναι σκλάβος του πασά. Η ζωή του ανήκει στον αφέντη του, παίρνει μονάχα μια οκά αλεύρι την ημέρα και μισή οκά λάχανα.... Είναι ο πιο ευτυχισμένος άνθρωπος του κόσμου γιατί συγκρίνει την τωρινή ζωή με την μοίρα του στην Αίγυπτο»*. Η αυστηρή πειθαρχία εξασφαλιζόταν με τον ραβδισμό και ο Γάλλος περιγράφει μια σκηνή τιμωρίας ενός Άραβα λοχαγού που παρακολούθησε.

Άλλος Ευρωπαίος, Ιταλός που αυτομόλησε στους Έλληνες, θα ισχυριστεί ότι οποιαδήποτε παράλειψη ή σφάλμα τους τιμωρούνταν με ραβδισμό, κάτι όμως που κατά τον ίδιο είχε θετικά αποτελέσματα : *«Οποιος τους δει να γυμνάζονται στα όπλα νομίζει ότι είναι Γάλλοι και όχι Αιγύπτιοι»*. Επιπλέον, του προκάλεσε τον οίκτο το γεγονός ότι υπέφεραν από το κρύο και κάθονταν γύρω από φωτιές. Σε συνδυασμό μάλιστα με το γεγονός ότι κυκλοφορούσαν μισόγυμνοι εξαιτίας της έλλειψης σε στρατιωτικά είδη και ιδίως σε ένδυση, η όλη εικόνα τους τον κάνει να διερωτηθεί *«Είναι δυνατό να υποδουλώσουν τους Έλληνες αυτά τα κτήνη»;* ¹⁶¹

Έναν αιώνα μετά, στον Μεσοπόλεμο και ειδικά στον Ριζοσπάστη του 1936 θα βρούμε διαδοχικές αναφορές στους στρατιώτες του Ιμπραήμ. Ανήμερα της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου υπάρχει αναφορά εικονογραφημένη στον Παπαφλέσσα που χαρακτηρίζεται λαϊκός ήρωας και αντιμετώπισε «τρεις χιλιάδες αραπάδες του Μπραίμη» στο Μανιάκι τον Μάιο του 1825, ενώ σε άλλα άρθρα θα γίνεται αναφορά απλώς στις «ορδές» του Ιμπραήμ.¹⁶² Σε άρθρο του μεθεπόμενου φύλλου που υπογράφεται από τον δημοσιογράφο Στάρκο, (πρόκειται για ψευδώνυμο του ποιητή Τάκη Κόντου), αφενός γίνεται λόγος για την αγριότητά τους (*«άγριες ορδές από αιμόδιψους αραπάδες είχαν ξεχυθεί και κατηφόριζαν σαν λαύρος ποταμός, σαν λάβα»*), βλέποντας δε τις γυναίκες *«γλύφουν τα χείλια τους και ρίχνονται για πλιάτσικο της σάρκας»*). Στο ίδιο άρθρο επιχειρείται σύγκριση με την συγκυρία του 1936 και ο όρος «μαύρος» χρησιμοποιείται ως αναλογία για τους Έλληνες φοροεισπράκτορες και τους χωροφύλακες της εποχής : *«έρχονται οι μαύροι! Βέβαια δεν πρόκειται για τους*

¹⁶¹ Για όλα τα παραπάνω βλ. Σιμόπουλο, οπ.π, σελ. 254-257

¹⁶² Ριζοσπάστης, 25-3-1936

μαύρους του Ιμπραήμ αλλά για τους φορατζήδες και τους συνοδούς τους χωροφύλακες... Οι μαύροι αυτοί επέδραμαν στο χωριό Σέλινο όμοιοι με τους παλιούς αραπάδες του Ιμπραήμ».¹⁶³ Στο φύλλο της 5-4-1936, με αφορμή την μετάβαση του Μεταξά στο Μεσολόγγι για τον εορτασμό της πολιορκίας, γίνεται αναδρομή στα γεγονότα – και μεταξύ αυτών και στους «αραπάδες του Ιμπραήμ» - και ασκείται σφοδρή κριτική στην ιθύνουσα τάξη : «Σπεκουλάντηδες του Εικοσιένα είστε οι διάδοχοι των Μπραίμηδων και των Κιουταχίδων» και οι εξακολουθητικοί αράπικοι πολιορκητές μας!». ¹⁶⁴

Πάντως, γενικότερα στον Ριζοσπάστη του μεσοπολέμου ο όρος αραπάδες χρησιμοποιείται για να περιγράψει ουδέτερα τους Άραβες ή τους Αφρικανούς. Έτσι καταγράφεται η συμμετοχή τους σε εργατική διαδήλωση στο Παρίσι: «να και μια ομάδα Αφρικανών εργατών και αραπάδων που παρελαύνει με βήμα σταθερό». ¹⁶⁵ Τέλος, σε λεξάντα γελοιογραφία κάνει την εμφάνισή της και η ήδη γνωστή τότε παροιμία «τον αράπη σαπουνίζεις, το σαπούνι μόνο χάνεις». ¹⁶⁶

2.05 Αποικιακά στρατεύματα της Αντάντ («Σενεγαλέζοι») στην Ελλάδα 1916-17

Η περίπτωση όμως που θα μπορούσε να αποτελεί «ιστορικό προηγούμενο» της παρουσίας αποικιακών στρατευμάτων σε ελληνικό έδαφος - πάντοτε, βεβαίως, υπό την αυστηρή επιφύλαξη και προσοχή ως προς την χρήση άμεσων ιστορικών αναλογιών - είναι αυτή των αποικιακών στρατευμάτων της Αντάντ.

Στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, - με βάση την μελέτη του τύπου, η οποία σε καμία περίπτωση δεν είναι ασφαλώς εξαντλητική - μπορούν να σκιαγραφηθούν όψεις της εντύπωσης που προκαλούσε στην ελληνική κοινωνία η παρουσία αποικιακών στρατευμάτων στις τάξεις των αποικιοκρατικών μεγάλων δυνάμεων. Χρονογράφημα σε εφημερίδα έχει αντικείμενο την αποβίβαση Ινδικών στρατευμάτων στα Δαρδανέλια, προκειμένου να πολεμήσουν υπό τους Βρετανούς, κατά του Οθωμανικού Στρατού στην περίφημη μάχη της Καλλίπολης. Το χρονογράφημα

¹⁶³ Ριζοσπάστης, 27-3-1936

¹⁶⁴ Ριζοσπάστης, 5-4-1936

¹⁶⁵ Ριζοσπάστης, 22-2-1936

¹⁶⁶ Ριζοσπάστης, 18-4-1936

αναπαράγει μια στιχομυθία, κατά την οποία ο ένας συνομιλητής εκφράζει την έκπληξή του για το γεγονός ότι οι Ινδοί μάχονται εναντίον των Τούρκων : «μα δεν είναι Τούρκοι οι Ινδοί;». Ο συνομιλητής του, του εξηγεί ότι οι Ινδοί πολεμούν τους Τούρκους επειδή οι Τούρκοι είναι εχθροί των Άγγλων, όπως άλλωστε ομοίως και οι Αλγερινοί πολεμούν με τους Γάλλους εναντίον των αντιπάλων των τελευταίων: «Οι Άγγλοι και οι Γάλλοι έχουν ένα σύστημα εκπαίδευσεως... που κάνει αυτούς τους αραπάδες να γίνονται Άγγλοι και Γάλλοι και να το 'χουνε μεγάλο καμάρι πως είναι Άγγλοι και Γάλλοι».¹⁶⁷ Σε κάθε περίπτωση, στον όρο «αραπάδες» την εποχή εκείνη συμπεριλαμβάνονται αδιακρίτως Ινδοί και Αλγερινοί και γενικότερα Άραβες.

Γενικότερα, η συμμετοχή των αποικιακών στρατευμάτων στο ευρωπαϊκό θέατρο των επιχειρήσεων του Α' Παγκοσμίου, θα τύχει της προσοχής του ελληνικού τύπου – όπως άλλωστε εκτέθηκε και παραπάνω για τα Ινδικά στρατεύματα. Ενδεικτικά, στο Σκριπ της 25-2-1917, σε ανταπόκριση από το Βερολίνο με τίτλο «ανοσιουργήματα του πολιτισμού» - που αναπαράγει βεβαίως την γερμανική οπτική - , θα γίνεται λόγος τους μαύρους Σενεγαλέζους που τοποθετούνται πίσω από την πρώτη γραμμή των γαλλικών σωμάτων, και μετά την κατάληψη εχθρικών χαρακωμάτων από τους Γάλλους, αποτελειώνουν τους επιζώντες τραυματίες με περίστροφα και μαχαίρια.¹⁶⁸

Αποικιακά στρατεύματα της Entente θα αποβιβαστούν και στην Ελλάδα και ειδικότερα στην Θεσσαλονίκη, τον Οκτώβριο του 1915. Αποτελούνταν κυρίως από άνδρες από την Δυτική Αφρική («Σενεγαλέζου»), το Μαρόκο και την Ινδοκίνα («Ανναμίτες») που αποτελούσαν μέρος του Γαλλικού Στρατού – καθώς και Ινδούς που υπάγονταν στις βρετανικές δυνάμεις. Η αποβίβαση Μαροκινών, Ζουάβων, Σενεγαλέζων, Ινδών, μεταξύ άλλων, στις τάξεις του αγγλογαλλικού στρατού δεν θα περάσει απαρατήρητη. Ενδιαφέρον είναι το σχόλιο, ήδη τις πρώτες μέρες της αποβίβασης, της εφημερίδας Σκριπ, ότι η παρουσία τους προσέθεσε εξαιρετική ζωηρότητα σε μια πόλη στην οποία ανέκαθεν υπήρχε πανσπερμία φυλών.¹⁶⁹ Ο Μυριβήλης στην «Ζωή εν τάφω» θα αναφερθεί επανειλημμένως στους «Ιντιάνους» και τους «αραπάδες» που βρίσκονται στο μακεδονικό μέτωπο : «εξόν από τους

¹⁶⁷ Εμπρός, 26-2-1915

¹⁶⁸ Σκριπ, 25-2-1917

¹⁶⁹ Σκριπ, 4-10-1915

*βαλκάνιους και τους λογής Φράγκους ήταν εκεί και Κινέζοι κακοσκαλισμένοι σε λερό μαλαγμένο κερί και Ιντιάνοι με τα κίτρινα τουρμπάνια κι αραπάδες με άσπρα στρογγυλά μάτια και ατροφικές γάμπες. Όλους αυτούς τους κουβάλησαν οι Ευρωπαίοι για να σκοτώσουν και να σκοτωθούν «υπέρ της ελευθερίας των λαών».*¹⁷⁰

Ωστόσο, η ίδια εφημερίδα έναν χρόνο αργότερα – και ενώ, έχει μεσολαβήσει τον Αύγουστο του 1916 η εκδήλωση του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας στην Θεσσαλονίκη - θα αποτυπώσει διαφορετικά την παρουσία των αποικιακών στρατευμάτων, συσχετίζοντάς την ειρωνικά και σκωπτικά με την παρέλαση τάγματος της Εθνικής Άμυνας στην πόλη πριν από την μετάβασή του στο μέτωπο : *«Δεν είναι μικρό πράγμα να πηγαίνεις να σκοτωθείς και να σε χειροκροτούν Σενεγαλέζοι, Μαροκινοί, Ανναμίτες. Αν μάλιστα σε ζητωκραυγάζουν όλοι αυτοί οι μαύροι, τότε μαύρη σου μοίρα κι άραχλη...»*.¹⁷¹ Γενικότερα, την παρουσία των «Σενεγαλέζων» θα αξιοποιήσει η αντιβενιζελική προπαγάνδα, ανάγοντάς τους σε σύμβολο της επιβολής της ξένης κυριαρχίας. Παράλληλα, θα διαδίδονται φήμες για αυτούς, που θα φτάνουν ως την διάπραξη βιασμών γυναικών, ακόμα και την ανθρωποφαγία.¹⁷²

Στο τέλος της κρίσης που σηματοδεύτηκε από την de facto συνύπαρξη του κράτους των Αθηνών και αυτού της Θεσσαλονίκης, στρατιωτικές μονάδες «Σενεγαλέζων» θα σταλούν και στην Αθήνα. Τον Ιούνιο του 1917 κατέλαβαν στρατηγικά σημεία και υψώματα, όπου και εγκαταστάθηκαν για την προετοιμασία της έλευσης του Βενιζέλου και την αποτροπή ένοπλης αντίδρασης, δεδομένου ότι είχαν προηγηθεί τα Νοεμβριανά του 1916. Η επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα - και στην εξουσία - στις 14 Ιουνίου 1917 θεωρήθηκε ότι επιτεύχθηκε χάρη στις ξένες λόγχες.¹⁷³ Στο πλαίσιο αυτό, οι κατηγορίες κατά των Φιλελευθέρων σαν «ξενόφιλου κόμματος» θα ενισχυθούν από την παρουσία των «Σενεγαλέζων». Μάλιστα σε δημοσιεύματα του τύπου, το κόμμα των Φιλελευθέρων θα ονομάζεται «Κόμμα των Σενεγαλέζων» και «Σενεγαλέζικη πατρίδα».¹⁷⁴

¹⁷⁰ Μυριβήλης Στρατής, *Η ζωή εν τάφω*, Αθήνα, εκδ. βιβλιοπωλείον της εστίας, 1979, σελ. 35

¹⁷¹ Σκριπ, 15-9-1916

¹⁷² Γαζή Έφη, ο.π.

¹⁷³ Μαυρογορδάτος Γιώργος «Ο εθνικός διχασμός, Το “κράτος των Αθηνών” και το “κράτος της Θεσσαλονίκης”», σε Βερέμης Θ. - Νικολακόπουλος Η. (επιμ), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα, εκδ. ελληνικά γράμματα, 2005, σελ. 187

¹⁷⁴ Σκριπ, 15-6-1916

Ο λόγος περί Σενεγαλέζων θα μπορούσε σχηματικά να συνοψιστεί σε δύο επίπεδα: Κατά πρώτον, οι λόγες των Σενεγαλέζων θα αποτελέσουν ένα σύμβολο της υποτέλειας του Βενιζέλου. Η αντιβενιζελική «Πολιτική Επιθεώρηση» τονίζει την κατάληψη των Ιονίων νήσων από τους Σενεγαλέζους και ταυτίζει τον Βενιζέλο με τον Σουλτάνο του Μαρόκου Μουλάι Χαφίντ, που είχε καλέσει τους Γάλλους να επέμβουν στην κρίση του Μαρόκου το 1911 : *«καταλυθήτω η Ελλάς δια να γίνει προτεκτοράτο των συμμάχων, με έντιμο όργανο τον Μουλάι Χαφίντ-Βενιζέλο»*.¹⁷⁵ Σε άλλο άρθρο της θα επισημαίνεται ότι *«η Ελλάδα κατάντησε προτεκτοράτο τριών ξένων δυνάμεων.. η Ελλάς είναι πλέον προτεκτοράτο, οι δε Έλληνες φελάχοι»*.¹⁷⁶

Η Γαζή ανέδειξε τον τρόπο με τον οποίο η παρουσία των αποικιακών «Σενεγαλέζων» συνδέθηκε με την σφοδρή αντιπαράθεση που τροφοδότησε ο διχασμός βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Η εικόνα του Βενιζέλου που, βασισμένος στους Αφρικανούς στρατιώτες, επιβάλλει την βούληση των ξένων και ταυτόχρονα μετατρέπει την Ελλάδα σε «αποικία των αποικιών της Γαλλίας» κυριάρχησε στην αντιβενιζελική προπαγάνδα. Σε αντιβενιζελικά φυλλάδια ο Βενιζέλος παρουσιάζεται σαν Σενεγαλέζος, ενώ ο Ζαβιτσιάνος θα γράψει: *«Μετά το κίνημα της Θεσσαλονίκης η Ελλάδα κόπηκε στα δύο αλλά ο λαός έμεινε συσπειρωμένος στον βασιλιά του. Τότε επινοήθηκε το ζήτημα της στροφής προς την Θεσσαλονίκη, ώστε να δικαιολογηθεί το με τις λόγες των Σενεγαλέζων διώξιμο του Κωνσταντίνου»*. Ο συνταγματάρχης Περικλής Σπυρόπουλος θα εξαπολύσει προς τους βενιζελικούς την κατηγορία ότι *«Εσείς είστε που χειροκροτάτε κάθε ξενική επέμβαση και μεταβάλετε το κράτος σε Σενεγάλη, σε Μαρόκο και σε ό,τι άλλο μπορείτε»*. Ο Γούναρης θα συμπληρώσει: *«Ο οργανισμός του πολιτισμού έφερε και άλλες ευγενείς και ιστορικές φυλές... Σενεγαλέζους, Μαροκινούς... δεν λείπουν παρά οι Έλληνες»*.¹⁷⁷

Στο πλαίσιο αυτό, κατά την Παπαδημητρίου, αναπτύχθηκε ένας οιοωνεί αντιυμπεριαλιστικός λόγος των αντιβενιζελικών : *«Οι Σύμμαχοι πρόμαχοι της ελευθερίας των λαών και του δικαίου δεν έβλεπαν έτσι ούτε το Γιβραλτάρ, την Ισπανία, το Μαρόκο, το Αλγέρι, την Αίγυπτο, την Αφρική, τις Ινδίες, την Κίνα την Μαδαγασκάρη, ούτε την Σουηδία, την Ελλάδα, την Ηπειρο, τα Δωδεκάνησα»*. Υπό το πρίσμα αυτό, η

¹⁷⁵ Πολιτική Επιθεώρησης αρ. 67, 7-4-1917, σελ. 449- 450

¹⁷⁶ Πολιτική Επιθεώρησης αρ. 75, 3-6-1917, σελ. 713

¹⁷⁷ Για όλα τα παραπάνω, βλ. Γαζή Έφη, οπ.π

εμφάνιση αποικιακών στρατιωτικών μονάδων αποτελούσε ενδεχομένως πρόκληση.

178

Ο απόηχος της παρουσίας των Σενεγαλέζων θα κρατήσει χρόνια: το Σκριπ της 27-9-1927 θα υπενθυμίζει την «υποταγή» του Κινήματος της Θεσσαλονίκης στους Σενεγαλέζους.¹⁷⁹ Ο Γεώργιος Βλάχος το 1932 θα γράψει, αντιπαραβάλλοντάς την τότε συγκυρία με τα γεγονότα του Διχασμού: *«Τώρα η εποχή είναι διαφορετική, κατά την ουσία και τους τύπους είμαστε ελεύθεροι και τον Βενιζέλο δεν τον συνόδευσαν οι Σενεγαλέζοι στην Αθήνα»*.¹⁸⁰ Ο ίδιος στη νεκρολογία του για τον Βενιζέλο το 1936 θα μνημονεύσει και πάλι τους Σενεγαλέζους, συσχετίζοντάς τους με τα δύο αντίθετα στρατόπεδα του Διχασμού και εντάσσοντάς τους στο αντιθετικό σχήμα: *«Άνθρωποι της αυτοτέλειας και άνθρωποι της υποταγής, φανατικοί εδώ Γερμανόφιλοι και εκεί εμπαθείς οδηγοί Σενεγαλέζων»*.¹⁸¹

Λίγο πριν τον θάνατο του Βενιζέλου και ενόψει των βουλευτικών εκλογών του Ιανουαρίου 1936, άλλο δημοσίευμα, επιτιθέμενο στην «συμμορία του βενιζελισμού», θα κάνει λόγο για τους Σενεγαλέζους ως απαρχή μιας σειράς δεινών που προκαλούν οι Βενιζελικοί έως το πραξικόπημα του 1935 : *«Εις τα 1917 υποκύπτουμε, γιατί μας εξαπέστειλαν τους Σενεγαλέζους ως προπομπή να στρατοπεδεύσουν εν μέση πλατεία της Ομονοίας με προτεταμένες τις λόγχες τους»*.¹⁸²

Ο Τραυλαντώνης, στο μυθιστόρημα «Λεηλασία μιας ζωής» που θα εκδοθεί το 1936, αποτυπώνει με την γραφίδα του την εντύπωση που είχε προκαλέσει η έλευση τους : *«Ήταν Γενάρης του 1917, δύο μήνες σχεδόν ύστερα από εκείνα τα τρομερά Νοεμβριανά. Ο κόσμος όλος άνω κάτω. Το κράτος μας βρισκόταν σε διάλυση. Το μισό*

¹⁷⁸ Παπαδημητρίου Δέσποινα «Η χθεσινή εκδικητήριος ημέρα» , σε *Ιστορικά Ελευθεροτυπίας, Τα Νοεμβριανά του '16 και το Ανάθεμα*, 16-11-2000, σελ. 41

¹⁷⁹ Σκριπ, 27-9-1927

¹⁸⁰ Βλάχος Γεώργιος, *Άρθρα στην «Καθημερινή» (1919-1951)*, επιλογή-επιμέλεια Μ. Σταματελάτος, Αθήνα, εκδ. Ζήδρος, 1990, σελ. 170

¹⁸¹ Βλάχος Γεώργιος, ο.π.π, σελ. 332

¹⁸² *Ελεύθερος άνθρωπος*, 8-1-1936, παρατίθεται σε Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1957*, Αθήνα εκδ. Σαββάλα, 2006, σελ. 65

*είχε υποδουλωθεί από τους Αντάντηδες... Ο Φουρνιέ, ο Γκυγεμέν, ο Ροκφέιγ, ο Έλιοτ, ο Μποσδάρι, οι Σενεγαλέζοι κυριαρχούσαν στη ζωή και στην ψυχή όλων».*¹⁸³

Περνώντας στην διερεύνηση του λόγου που διατυπώνεται από τα αριστερά για τους Σενεγαλέζους, ο Σεραφείμ Μάξιμος στο περίφημο «Κοινοβούλιο ή δικτατορία» (1928) κάνει μια μάλλον ουδέτερη αναφορά στην κατάληψη της Αθήνας «από τις συνασπισμένες δυνάμεις των Ελλήνων φιλελεύθερων και των νέγων». Σε άλλη αποστροφή του θα αναρωτηθεί ρητορικά και σαρκαστικά τί σημασία έχει που «ο ελληνικός λαός σκότωσε εν στιγμή εξάψεως μερικές δεκάδες Γάλλους στρατιώτες που οι πιο πολλοί ήταν «μαύροι» και όχι «λευκοί»; Η Γαλλία έχει πολλές αποικίες...».

184

Το 1935, εποχή κατά την οποία είναι έντονα τα απόνερα του Μακεδονικού ζητήματος, επί του οποίου η στάση του κόμματος έχει μόλις πρόσφατα μεταβληθεί, το ΚΚΕ, επιχειρεί να αντικρούσει τις κατηγορίες περί απόπειρας διαμελισμού της ελληνικής επικράτειας μέσω της δημιουργίας «ενιαίας και ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης». Με την απόφαση της 23-3-1935, η ΚΕ του ΚΚΕ αναφέρεται στα γεγονότα του Διχασμού, τα Νοεμβριανά του 1916, τις ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις και αποκλεισμούς, που έθιγαν πολύ βαθιά το εθνικό αίσθημα του ελληνικού λαού. Στο Μανιφέστο προς την εργατική τάξη της 1-1-1936 θα επισημαίνεται ότι «Η εδαφική ακεραιότητα της χώρας χαντακώνεται από τους διάφορους «πατριώτες», τότε με την παράδοση του Ρούπελ, τότε με την επιβολή των Σενεγαλέζων».¹⁸⁵ Συνεπώς, η επέμβαση των «Σενεγαλέζων» εγγράφεται στις εμβληματικές στιγμές της ψευδοπατριωτικής και, στην πραγματικότητα, «ξενόδουλης» πολιτικής των αστικών κομμάτων.

Βαδίζοντας προς την δικτατορία του Μεταξά, το ΚΚΕ θα εντείνει την προσπάθεια αντίκρουσης της κατηγορίας ότι είναι κόμμα «ξενικό», επικαλούμενο το πρόσφατο ιστορικό παρελθόν, και, μεταξύ άλλων τους Σενεγαλέζους : η Ανακοίνωση της ΚΕ του ΚΚΕ της 1-6-1936 τονίζει ότι «Δεν είναι οι κομμουνιστές αλλά άλλοι αυτοί που παραδώσαν πόλεις και επαρχίες στους μεγάλους ιμπεριαλιστές, που φέρανε

¹⁸³ Σταυροπούλου Έρη, «Μαρτυρίες λογοτεχνικές », σε *Ιστορικά Ελευθεροτυπίας, Τα Νοεμβριανά του '16 και το Ανάθεμα*, 16-11-2000, σελ. 48

¹⁸⁴ Μάξιμος Σεραφείμ, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία;*, Αθήνα, εκδ. Στοχαστής, 1975, σελ. 11 και 24

¹⁸⁵ ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα, Τόμος Τέταρτος 1934-1940*, Αθήνα, εκδ. ΚΚΕ (Εσωτερικού), 1974, σελ. 320

τους Σενεγαλέζους και τους Ζουάβους στην Αθήνα». ¹⁸⁶ Το ίδιο επαναλαμβάνεται και στον Ριζοσπάστη, σε σχόλια για την επίθεση που δέχεται το ΚΚΕ για την «αντεθνική» του πολιτική : «*Αυτοί που μας βάλανε στην ράχη την Πάουερ και την Ούλεν και τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο ... αυτοί που παραδώσανε στους Γερμανούς το Ρούπελ και έφεραν τους Σενεγαλέζους στην Αθήνα και Πειραιά*», δεν νομιμοποιούνται να κατηγορούν τους κομμουνιστές ως προδότες. ¹⁸⁷

Μια δεύτερη διάσταση του λόγου περί των «Σενεγαλέζων» αφορά τις φήμες που διαδίδονταν για αυτούς και βασίζονταν σε στερεότυπα. Για τους Αφρικανούς στρατιώτες επικρατούσαν μια σειρά από στερεότυπα, με κυρίαρχο αυτό της ανθρωποφαγίας - που αναγόταν βαθιά πίσω στον χρόνο και ήταν απόλυτα συνδεδεμένο με μια αντίληψη περί ιεραρχίας των φυλών, και διάκρισής τους σε πολιτισμένες και πρωτόγονες. Σύμφωνα με τον τοπικό τύπο της Θεσσαλονίκης, *τους «Σενεγαλέζους τούς έτρεμαν, γιατί κυκλοφορούσε η φήμη ότι άρπαζαν τα παιδάκια, τα έσφαζαν και τα έψηναν στον φούρνο με πατάτες*». ¹⁸⁸ Για τους στρατιώτες που προέρχονταν από την Ασία, ήταν διαδεδομένη η αντίληψη ότι έτρωγαν ποντίκια – φήμη που πιθανότατα συνδέεται με την ενασχόλησή τους με την απολύμανση και την εξόντωση των τρωκτικών για να αποτραπούν επιδημίες. Άλλα στερεότυπα είχαν να κάνουν με τις φερόμενες ανεξέλεγκτες σεξουαλικές ορμές των Σενεγαλέζων. Σε περιοχές υπό τον έλεγχο της Αντάντ, διαδίδονταν φήμες για συνεχείς απόπειρες ασέλγειας σε γυναίκες, που εξανάγκασαν τους ανωτέρους τους να ιδρύσουν οίκους ανοχής ειδικά για τους Αφρικανούς (κάτι, που όπως σημειώνει η Γαζή, δεν τεκμαίρεται). ¹⁸⁹ Το στερεότυπο αυτό επίσης ανάγεται στην εικόνα του πρωτόγονου ανθρώπου, ο οποίος δεν έχει περάσει από την εκπολιτιστική διαδικασία. Όπως εκτέθηκε στο πρώτο μέρος, ανάλογη ρητορική, περί υπονόμευσης του Ευρωπαϊκού πολιτισμού από άγριους και πρωτόγονους λαούς, με παρόμοιες διαδόσεις για τους αποικιακούς στρατιώτες, είχε διατυπωθεί και σε άλλες χώρες, όπως στη Γερμανία. Η εδραιωμένη αντίληψη περί της κατωτερότητας Αφρικανών και Ασιατών εδράζεται σε μεγάλο βαθμό στη συνθήκη της αποικιοκρατίας και στη θεωρία της ανωτερότητας

¹⁸⁶ ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα, Τόμος Τέταρτος 1934-1940*, οπ.π, σελ. 384

¹⁸⁷ Ριζοσπάστης 30-3-1936

¹⁸⁸ Τομανάς Κώστας, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης (1875-1920)*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Νησίδες, 1995, σ. 192-193

¹⁸⁹ Γαζή, οπ.π

του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Κατά την Γαζή, η Ελλάδα είναι κομμάτι όλης αυτής της ευρωπαϊκής αντίληψης για την κυριαρχία του λευκού ανθρώπου - με τις ιδιαιτερότητές της όμως, ως προς την θέση της στην Ευρώπη: ενώ η Ελλάδα είναι οργανικά (γεωγραφικά, πολιτικά και πολιτιστικά) συνδεδεμένη με την Ευρώπη, ταυτόχρονα η θέση της είναι έκκεντρη.¹⁹⁰

Μια ενδιαφέρουσα επιβίωση της παρουσίας των Σενεγαλέζων, συναντούμε στα αυτοβιογραφικά γραπτά του περίφημου, από την υπόθεση Λαμπράκη, εισαγγελέα Δελαπόρτα : Ως δικηγόρος στην Κεφαλονιά εν έτει 1929, ασναφέρεται σε ποινική υπόθεση που εκδικάστηκε ενώπιον του τοπικού Πλημμελειοδικείου και αφορούσε το αδίκημα της εξύβρισης, για τον λόγο ότι ο κατηγορούμενος απηύθυνε τον χαρακτηρισμό «Σινιγάλια» προς την μηνύτρια. Ο Δελαπόρτας σημειώνει ότι η λέξη προέρχεται από την ανάμνηση της έλευσης Σενεγαλέζων στρατιωτών στο νησί.¹⁹¹

Επιχειρώντας μια, κατά προσέγγιση, διακρίβωση των αντιλήψεων που επικρατούσαν ως προς το αξιόμαχο των αποικιακών στρατευμάτων σε επίπεδο πολιτειακής ηγεσίας, έχει ενδιαφέρον η σχετική επικοινωνία Βενιζέλου και βασιλιά. Με τηλεγράφημά του την 21-9-1915, ο Βενιζέλος ζητούσε να πληροφορηθεί αν οι 150.000 άνδρες (που δεν μπορούσε να παρέχει η Σερβία), μπορούν να παρασχεθούν άμεσα από την Αγγλία και την Γαλλία, στέλνοντας «ευρωπαϊκά και όχι αποικιακά στρατεύματα». Λίγες μέρες αργότερα, ο Κωνσταντίνος θα απευθύνει ερώτημα προς τον Βενιζέλο σχετικά με την ποιότητα των στρατευμάτων της Αντάντ των οποίων του πρότεινε (ο Βενιζέλος) να ηγηθεί, και ο τελευταίος θα του υποσχεθεί ότι θα είναι μητροπολιτικά και όχι αποικιακά.¹⁹²

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι στρατεύματα προερχόμενα από Κτήση (Dominion) της Μεγάλης Βρετανίας μεταφέρθηκαν σε ελληνικό έδαφος και πριν από το φθινόπωρο του 1944.¹⁹³ Πρόκειται για το 28^ο Τάγμα Μαορί που υπαγόταν στον

¹⁹⁰ Γαζή Έφη, συνέντευξη στην ιστοσελίδα της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ σε <http://www.unhcr.gr/1againstracism/o-senegalezos-tragos/> (ημερομηνία πρόσβασης 28-10-2014)

¹⁹¹ Δελαπόρτας Παύλος, *Το λιθάρι του Σισύφου*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1981, σελ. 36-37

¹⁹² Θεοδούλου Χρίστος, *Η Ελλάδα και η Αντάντ, 1^η Αυγούστου 1914 - 25^η Σεπτεμβρίου 1916*, Χανιά, εκδ. Πατάκη, 2011, σελ. 238. Ευχαριστώ τον Γιάννη Γκότση για την υπόδειξη της πηγής.

¹⁹³ Εκφεύγει των ορίων της παρούσας η πραγμάτευση μια άλλης περίπτωσης μη ευρωπαϊκών στρατευμάτων σε ελληνικό έδαφος κατά τον Β' παγκόσμιο : Υπάρχουν αναφορές σε παρουσία μονάδας Αράβων στο πλευρό του Γερμανικού στρατού κατοχής στην περιοχή της Βοιωτίας, για τους οποίους ορισμένες μαρτυρίες μιλούν για διάπραξη εγκλημάτων, βλ. Μωραϊτης Γιώργος, *Αναμνήσεις*

στρατό της Νέας Ζηλανδίας και συμμετείχαν στην Μάχη της Κρήτης τον Μάιο του 1941. Στην περίπτωση αυτή βέβαια, δεν ενεπλάκησαν σε εσωτερική διαμάχη, αλλά συμμετείχαν στον αγώνα κατά των Ναζί. Το ενδιαφέρον είναι ότι από τους Ναζί διατυπώθηκαν καταγγελίες που μοιάζουν με απόηχο αυτών που διαδίδονταν από γερμανικής πλευράς για τους Σενεγαλέζους του Α' Παγκοσμίου : το 1942 το γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών δημοσίευσε μια λευκή Βίβλο 241 σελίδων με 128 ένορκες καταθέσεις στρατιωτών για φερόμενες βιαιότητες σε βάρος τους. Σε αυτήν περιλαμβανόταν ο ισχυρισμός ότι «*οι Μαορί φορούσαν αλυσίδες από κομμένα αφτιά. Άλλοι είχαν στολίσει με αυτά το φορηγό τους*». ¹⁹⁴ Πρόκειται για μια επαναφορά του μύθου για τους Σενεγαλέζους, διανθισμένη και από την εθνικοσοσιαλιστική ρατσιστική θεωρία.

ενός αντάρτη, τόμος Β', Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης, 1999, σελ. 372-373. Ευχαριστώ τον Κώστα Κατσούδα για την επισήμανση της πηγής.

¹⁹⁴ Richter Heinz, *Η μάχη της Κρήτης*, Αθήνα, εκδ. Γκοβόστη, 2011, σελ. 341. Αξίζει να σημειωθεί, ότι στην γνωστή δίκη του Richter για το συγκεκριμένο βιβλίο - του οποίου το περιεχόμενο είναι άξιο σφοδρής κριτικής, αλλά εντός της ακαδημαϊκής κοινότητας και όχι εντός δικαστικής αίθουσας - κατέθεσε ενώπιον του Πλημμελειοδικείου Ρεθύμνου ο επίτιμος αρχηγός ΓΕΕΘΑ, ως μάρτυρας κατηγορίας ότι το βιβλίο κατά κάποιο τρόπο *εξομοιώνει τους Κρητικούς με τους Μαορί και δείχνει ότι οι Κρητικοί είναι αγριάνθρωποι*», βλ. Γαβριηλίδης Άκης, «Δίκη Ρίχτερ: κατά του ρατσισμού με ρατσιστικά επιχειρήματα»

<https://nomadicuniversality.com/2015/12/09/%CE%B4%CE%AF%CE%BA%CE%B7-%CF%81%CE%AF%CF%87%CF%84%CE%B5%CF%81-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%83%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D-%CE%BC%CE%B5-%CF%81%CE%B1/>

Μέρος Γ : Οι εξελίξεις που οδήγησαν στα Δεκεμβριανά και οι μάχες στην Αθήνα

3.01 Τα προηγηθέντα και οι εξελίξεις που οδήγησαν στα Δεκεμβριανά

Οποιαδήποτε απόπειρα ερμηνείας της πυκνής δεκαετίας του 1940 (κατοχή - αντίσταση - Δεκεμβριανά, αλλά και τα μετά την Βάρκιζα, λευκή τρομοκρατία και εμφύλιος πόλεμος 1946-1949) είναι καταδικασμένη, εάν δεν λαμβάνει υπόψη της τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις στον μεσοπόλεμο, που οδήγησαν στην δικτατορία Μεταξά. Συνεπώς, καθίσταται απαραίτητη μια κατ' ανάγκην εντελώς συνοπτική ψηλάφηση του πολιτικοκοινωνικού υπόβαθρου, των όσων προηγήθηκαν της τριπλής Κατοχής και της αντίστασης, ειδικά του ΕΑΜ : Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 εκδηλώνεται έντονα ο αντίκτυπος στην Ελλάδα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, γεγονός που πυροδοτεί την ένταση των κοινωνικών συγκρούσεων και την ταξική πόλωση. Το 1934 το ΚΚΕ με την 6^η Ολομέλεια, θα καθορίσει τον χαρακτήρα της επερχόμενης επανάστασης στην Ελλάδα ως αστικοδημοκρατική, με τάσεις γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή σοσιαλιστική επανάσταση. Από το 1935, με το 6^ο Συνέδριο, εγκαταλείπει το σύνθημα για «ενιαία και ανεξάρτητη Μακεδονία» και κυρίως, προτάσσει την πολιτική του λαϊκού μετώπου έναντι της φασιστικής απειλής. Το 1935 θα σημαδευτεί από το αποτυχημένο πραξικόπημα του Πλαστήρα της 1 Μαρτίου 1935, και την επάνοδο του βασιλιά Γεωργίου Β' με το νόθο δημοψήφισμα της 3 Νοεμβρίου 1935.

Οι βουλευτικές εκλογές του Ιανουαρίου 1936 έφεραν βενιζελικά και αντιβενιζελικά κόμματα ισοψηφούντα σε έδρες και κατέστησαν ρυθμιστικό παράγοντα το Παλλαϊκό Μέτωπο, που είχε συγκροτηθεί από το ΚΚΕ, το Αγροτικό Κόμμα και προσωπικότητες όπως ο Γληνός. Η συμφωνία μεταξύ Κόμματος Φιλελευθέρων και ΚΚΕ (γνωστή ως Σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα) που τελικώς ναυάγησε, ήταν στο πλαίσιο της λογικής του λαϊκού αντιφασιστικού μετώπου. Τελικώς τον Απρίλιο του 1936 ο βασιλιάς ανέθεσε στον Μεταξά εντολή σχηματισμού κυβέρνησης και οι Φιλελεύθεροι από κοινού με το Λαϊκό κόμμα του παρείχαν ψήφο εμπιστοσύνης. Οι εργατικές κινητοποιήσεις και απεργίες συνεχίζονται, με αποκορύφωμα την Πρωτομαγιά της Θεσσαλονίκης που πνίγηκε στο αίμα. Την 4^η Αυγούστου ο Μεταξάς με διάγγελμα θα κηρύξει δικτατορία, επικαλούμενος τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Ελάχιστες μέρες πριν από την κήρυξη της δικτατορίας

Μεταξά είχε υπογραφεί νέα συμφωνία συνεργασίας μεταξύ ΚΚΕ και Αγροτικού Κόμματος, ενώ είχε προηγηθεί έκκληση της ΚΕ του ΚΚΕ για συγκρότηση λαϊκού μετώπου, κατά το παράδειγμα της Γαλλίας και της Ισπανίας, μπροστά στην άμεση απειλή του φασισμού, στην οποία εμφανίζεται η εμβληματική αργότερα λέξη «λαοκρατικό».¹⁹⁵

Η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου που κήρυξε ο Μεταξάς με την απόλυτη στήριξη του Γεωργίου, επέφερε μακροπρόθεσμα την απονομιμοποίηση τόσο του βασιλιά Γεωργίου Β', που κατέστη εξαιρετικά αντιδημοφιλής, όσο και των παραδοσιακών αστικών κομμάτων. Ειδικότερα, η ταύτιση Γεωργίου και Μεταξά ενέτεινε τα αντιμοναρχικά αισθήματα μιας ολοένα αυξανόμενης μερίδας του πληθυσμού. Από την άλλη, Λαϊκοί και Φιλελεύθεροι είχαν εκχωρήσει κατ' ουσίαν την εξουσία στον Μεταξά ήδη πριν από την κήρυξη της δικτατορίας. Επιπλέον, τα παραδοσιακά αστικά κόμματα, με δεδομένο ότι βασιζόνταν στην παράδοση των πελατειακών σχέσεων και τα δίκτυα που αυτές διαμόρφωναν, δεν μπορούσαν να κινητοποιήσουν τις μάζες.

Η ναζιστική κατοχή θα διαμορφώνει τρεις πόλους εξουσίας: Οι κατοχικές δυνάμεις διορίζουν κυβέρνηση συνεργασίας, ενώ βασιλιάς και Τσουδερός σχηματίζουν κυβέρνηση που εγκαθίσταται εκτός της κατεχόμενης Ελλάδας και αναγνωρίζεται από τους Συμμάχους ως η μόνη νόμιμη. Με την ανάπτυξη των αντιστασιακών οργανώσεων και ειδικότερα του ΕΑΜ, στην ορεινή κεντρική και βόρεια Ελλάδα ιδίως, θα συγκροτηθεί ένας τρίτος πόλος εξουσίας, που έχει δικαιοδοσία σε μια όχι μικρή εδαφική επικράτεια της - τυπικά κατεχόμενης εκεί - Ελλάδας («ελεύθερη Ελλάδα») και θεσπίζει και εφαρμόζει δικαιικούς κανόνες. Προηγουμένως, θα έχει καταστεί πασιφανής η έλλειψη νομιμοποίησης της κατοχικής κυβέρνησης Τσολάκογλου, τόσο λόγω της προσάρτησης της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης από την Βουλγαρία, όσο και λόγω του λιμού της Αθήνας, που θέρισε τον αθηναϊκό πληθυσμό τον χειμώνα 1941-1942. Στα αστικά κέντρα, και ιδίως στην Αθήνα, θα πραγματοποιηθούν απεργίες και διαδηλώσεις ενάντια στην επιστράτευση. Στο πεδίο της οικονομίας, θα σημειωθεί μια αναδιανομή του πλούτου προς όφελος

¹⁹⁵ ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα Τόμος Τέταρτος, 1934-1940*, οπ.π., σελ. 389-391 και 395-401

αρχικά των αγροτών και ταυτόχρονα – και ιδίως – αυτών που θα μείνουν γνωστοί ως «πλουτήσαντες επί κατοχής».¹⁹⁶

Η ναζιστική κατοχή του μεγαλύτερου μέρους της ευρωπαϊκής ηπείρου γέννησε το αντιστασιακό φαινόμενο. Η Αντίσταση - λέξη που χρησιμοποιήθηκε τότε για πρώτη φορά, προκειμένου να περιγράψει την μαζική, οργανωμένη και ενεργό, ιδίως ένοπλη, αντίδραση πολιτών στους κατακτητές - υπήρξε πανευρωπαϊκό φαινόμενο : σε αντίθεση με τον Α' Παγκόσμιο που ήταν πόλεμος τακτικών στρατών, ο Β' παγκόσμιος ήταν ολοκληρωτικός πόλεμος, που υπερέβαινε την διάκριση μαχητών και αμάχων. Επιπλέον, βασικό γνώρισμα του Β' Παγκοσμίου πολέμου υπήρξε η στράτευση των μαζών, είτε στους εθνικούς στρατούς, είτε στις δυνάμεις της Αντίστασης.¹⁹⁷ Το φαινόμενο της αντίστασης – πρωτόγνωρο ως προς την έκταση, την κλίμακα και τα πληθυσμιακά μεγέθη των οργανώσεων που σχηματίστηκαν¹⁹⁸ – συνδέθηκε αναπόδραστα με την ανάδυση νέων δυνάμεων στο προσκήνιο. Τα νέα αυτά υποκείμενα διεκδίκησαν - και σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στην ελληνική με το ΕΑΜ - κατόρθωσαν να δημιουργήσουν δομές και θεσμούς που συνιστούσαν εδραίωση μιας «δυαδικής εξουσίας» (λαϊκή αυτοδιοίκηση και δικαιοσύνη). Ο αντιναζιστικός αγώνας ριζοσπαστικοποίησε μεγάλες μάζες και συνδέθηκε με ευρύτερα αιτήματα, με κυριότερο την δημοκρατία.¹⁹⁹ Στις κατεχόμενες χώρες θα διαμορφωθεί μια πολιτική κατάσταση που χαρακτηριζόταν από έναν δυισμό ανάμεσα σε εξόριστες κυβερνήσεις που είχαν καταφύγει στο Λονδίνο και δυνάμεις της αντίστασης που ασκούσαν πραγματική εξουσία σε ολόκληρες περιοχές.

Στην Ελλάδα η αντίσταση υπήρξε μαζικό φαινόμενο - περισσότερο μαζικό από άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Η αντίσταση εμφανίζεται πρώτα στα αστικά κέντρα - θα προηγηθεί ήδη το καλοκαίρι του 1941 το Εργατικό ΕΑΜ - και μετά στην ύπαιθρο, όπου οι αντιστασιακές οργανώσεις και ιδίως το ΕΑΜ θα ενσωματώσουν

¹⁹⁶ Βόγλης Πολυμέρης, *Η ελληνική κοινωνία στην κατοχή 1941-1944*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2010, σελ. 58

¹⁹⁷ Ελεφάντης Άγγελος, *Μας πήραν την Αθήνα...Ξαναδιαβάζοντας μερικά σημεία της ιστορίας 1941-50*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2003, σελ. 12-17

¹⁹⁸ Παπαστράτης Προκόπης, «Η εθνική αντίσταση: συμμαχικές σκοπιμότητες και αντιδράσεις», σε Κουτσούκης Κλ. επιμ., *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η εθνική αντίσταση*, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 1997, σελ. 122

¹⁹⁹ Mazower Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος*, μτφ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2013, σελ. 231-239

προφορικές παραδόσεις του λαϊκού πολιτισμού.²⁰⁰ Ήδη τον Σεπτέμβριο του 1941 θα ιδρυθούν οι κυριότερες αντιστασιακές οργανώσεις, το ΕΑΜ, (το οποίο αποτελούσαν το ΚΚΕ, Αγροτικό Κόμμα, Σοσιαλιστικό Κόμμα και η Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας), και ο ΕΔΕΣ που, αρχικά σε επίπεδο διακηρύξεων ήταν υπέρ της εγκαθίδρυσης «δημοκρατικού πολιτεύματος σοσιαλιστικής μορφής» και εναντίον του βασιλιά – κάτι που θα αλλάξει άρδην στην συνέχεια, ενώ και η ΕΚΚΑ (Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση) που θα ιδρυθεί έναν χρόνο αργότερα. Το ΕΑΜ είχε ως στόχους την απελευθέρωση, την αποκατάσταση των πολιτικών ελευθεριών και γενικότερα της δημοκρατίας, και την διενέργεια ελεύθερων εκλογών. Έθετε ως κεντρικό πολιτικό πρόταγμα την Λαοκρατία, που συνιστούσε κατ' ουσίαν αίτημα για ριζοσπαστική δημοκρατία, όπως το συμπύκνωνε ο Γληνός στο περίφημο «Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ». Όπως το συνοψίζει ο Τυροβούζης, όσο σωστό είναι ότι το ΚΚΕ καθοδηγούσε το ΕΑΜ, άλλο τόσο είναι αλήθεια ότι η ΕΑΜική ιδεολογικοπολιτική πλατφόρμα καθοδηγούσε το ΚΚΕ.²⁰¹ Η μαζική υποστήριξη στο ΕΑΜ και η ένταξη εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων σε αυτό και στις οργανώσεις του (Εθνική Αλληλεγγύη, ΕΠΟΝ, ΕΛΑΣ) θα είναι απότοκο της ριζοσπαστικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας μέσα στην κατοχή. Η λαοκρατία στην πράξη θα σημάνει και την εγκαθίδρυση μορφών λαϊκής εξουσίας, όπως κατεχοχόν οι θεσμοί λαϊκής δικαιοσύνης και αυτοδιοίκησης.

Από την άλλη πλευρά, βασικός παράγοντας που επηρέαζε τις ελληνικές εξελίξεις γενικώς, και που έπρεπε να λαμβάνουν υπόψη τους οι αντιστασιακές οργανώσεις, ήταν η πολιτική των Βρετανών. Πάγια θέση της Βρετανίας ήταν η εδραίωση της επιρροής της στην Ελλάδα, με στόχο τον έλεγχο των θαλάσσιων δρόμων προς την Ινδία και την Μέση Ανατολή. Βρετανικός σχεδιασμός για την μεταπολεμική προοπτική των ελληνικών πραγμάτων υπήρχε ήδη από το 1943, έτος κατά το οποίο σημειώθηκαν κρίσιμες στρατιωτικές εξελίξεις που είχαν γείρει την πλάστιγγα υπέρ των Συμμάχων : η παράδοση των Γερμανών στο Στάλινγκραντ, η κατάληψη της Τρίπολης στη Β. Αφρική, η απόβαση στην Σικελία και η συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο 1943, ενώ στον ελλαδικό χώρο, εξέχουσα θέση έχει ο αφοπλισμός της Μεραρχίας Πινερόλο από τον ΕΛΑΣ, ο οποίος

²⁰⁰ Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1994, σελ. 338-339

²⁰¹ Τυροβούζης Χρήστος, «Το ΕΑΜ ως κοινωνικός και εξουσιαστικός συνασπισμός. Μερικά προβλήματα», σε *Θέσεις*, τεύχος 21, Οκτώβριος -Δεκέμβριος 1987, σελ. 67

θα εφοδιαστεί με μεγάλο οπλοστάσιο. Σε ένα χαρακτηριστικό του τηλεγράφημα το 1943, ο Βρετανός υπουργός εξωτερικών Eden συνοψίζει τους στόχους της βρετανικής πολιτικής ως προς την Ελλάδα, ως εξής : πρώτον την παροχή κάθε δυνατής στήριξης στον Βασιλιά και την κυβέρνηση του Καίρου, δεύτερον την διασφάλιση ότι, με την απελευθέρωση η χώρα δεν θα κυλήσει στο χάος και δεν θα καταστεί όμηρος «της δικτατορίας μιας μειοψηφίας» (εννοώντας το ΕΑΜ) και, κατά τρίτο την διασφάλιση, και μεταπολεμικά, της πρόσδεσης της Ελλάδας στο βρετανικό άρμα, που είναι απαραίτητη για την πολιτική και στρατηγική θέση της Βρετανίας στην Νοτιανατολική Ευρώπη και την Μεσόγειο. Ο Eden παραδέχεται ότι, μια σειρά από παράγοντες έχουν συντελέσει στο να τρωθεί το φιλοβρετανικό αίσθημα στην Ελλάδα, με πιο σημαντικό από τους παράγοντες αυτούς την βρετανική υποστήριξη στον βασιλιά, ο οποίος δεν είναι καθόλου δημοφιλής. Γενικώς, οι Βρετανοί αρχικά θα αμφιταλαντεύονται ανάμεσα αφενός στις στρατιωτικές ανάγκες της αντίστασης - που επέβαλαν την ενίσχυση του ΕΛΑΣ ως μεγαλύτερου αντιστασιακού στρατού στην κατεχόμενη ελληνική επικράτεια - και αφετέρου τους πολιτικούς φόβους ότι πρόκειται για κομμουνιστές αντάρτες, οι οποίοι στοχεύουν στην ανατροπή του status quo αμέσως μετά την εκδίωξη των Ναζί. Από ένα σημείο και μετά θα πρυτανεύουν οι πολιτικές στοχεύσεις και έτσι, οι Βρετανοί θα ενισχύουν τον ΕΔΕΣ, επιβάλλοντάς τον ως αντίπαλο δέος στον ΕΛΑΣ.

Το φθινόπωρο του 1943 θα σημαδευτεί από εμφύλιες συγκρούσεις - τοπικής έκτασης όμως - μεταξύ ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ και αντικομμουνιστικών ομάδων, ενώ θα ακολουθήσουν το 1944 οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών. Οι συγκρούσεις μεταξύ ΕΛΑΣ και αντικομμουνιστικών ομάδων και Ταγμάτων Ασφαλείας (που έχουν συγκροτηθεί ήδη από το καλοκαίρι του 1943) αφορούσαν ταυτόχρονα το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας.²⁰² Η διάλυση από τον ΕΛΑΣ του 5/42 Συντάγματος της ΕΚΚΑ (στο οποίο πάντως συμμετείχαν φιλοβασιλικά και αντικομμουνιστικά στοιχεία, που θα ενταχτούν μετά την διάλυσή του στα Τάγματα Ασφαλείας) και η δολοφονία την 19 Απριλίου 1944 του στρατιωτικού του διοικητή συνταγματάρχη Ψαρρού, θα είναι το αποκορύφωμα των συγκρούσεων αυτών και θα έχει δυσμενή αντίτυπο στην εικόνα του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ,

²⁰² Βόγλης οπ.π, σελ. 177

και θα αποτελέσει πρόσφορο πεδίο αντιΕαμικής προπαγάνδας από τους Βρετανούς και τις αστικές δυνάμεις.

Την 10 Μαρτίου 1944, η εφαρμογή των θεσμών λαϊκής αυτοδιοίκησης στην Ελεύθερη Ελλάδα θα αποκρυσταλλωθεί σε οργανωμένη πολιτική συγκρότηση, με την σύσταση της ΠΕΕΑ, την οποία θα ακολουθήσει, έναν μήνα μετά, η διενέργεια εκλογών στις ελεύθερες περιοχές. Σε μια παράλληλη εξέλιξη στην Αίγυπτο, τον Μάρτιο - Απρίλιο 1944 θα εκδηλωθεί το Κίνημα του Στρατού στην Μέση Ανατολή, με αίτημα τον σχηματισμό κυβέρνησης που να έχει ως κορμό την ΠΕΕΑ. Το κίνημα κατεστάλη βίαια από τους Βρετανούς, μετά από προσωπικές οδηγίες του Τσόρτσιλ για επίδειξη πυγμής και τήρηση σκληρής στάσης. Ακολούθησε η κατ' ουσίαν ανάθεση της πρωθυπουργίας από τους Βρετανούς στον Γεώργιο Παπανδρέου (26 Απριλίου) και η σύγκληση του συνεδρίου του Λιβάνου (17-20 Μαΐου 1944) από εκπροσώπους όλων των πολιτικών δυνάμεων και των αντιστασιακών οργανώσεων, που θα καταλήξει στην υπογραφή του «Εθνικού Συμβολαίου». Η Συμφωνία του Λιβάνου, όπως θα μείνει γνωστή, προέβλεπε, μεταξύ άλλων, την πειθάρχηση όλων των αντάρτικων δυνάμεων στην κυβέρνηση, και τον σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας, στην οποία θα συμμετείχε το ΕΑΜ, ενώ καταδίκασε ρητά το κίνημα της Μέσης Ανατολής.

Το ΚΚΕ μέσω του ΕΑΜ παρέμενε πιστό στην τακτική του Λαϊκού Μετώπου εννέα χρόνια μετά το 6^ο συνέδριο του 1935. Ο κεντρικός άξονας της πολιτικής του εξακολουθούσε να συνίσταται στην συμμαχία με αντιβασιλικές πολιτικές δυνάμεις, με στόχο την αποτροπή της επιστροφής του Γεωργίου του Β'. Μετά την πολιτική κρίση που θα προκαλέσει η υπογραφή της Συμφωνίας, τελικά, το ΕΑΜ την 2 Αυγούστου 1944 δέχτηκε να συμμετάσχει στην κυβέρνηση, υπό τον όρο ότι ο Παπανδρέου θα αντικαθίστατο. Ο τελευταίος συμφώνησε να παραιτηθεί, αλλά αυτό δεν έγινε αποδεκτό από τον Τσόρτσιλ, με το σκεπτικό ότι *«δεν μπορούμε να παίρνουμε υπό την προστασία μας κάποιον και μετά να τον πετάμε στους λύκους με τις πρώτες άναρθρες κραυγές αυτών των ελλήνων ληστών»*. Η ρητορική Τσόρτσιλ περί «ληστών» - που έμελλε να είναι μόνιμη επωδός κατά την διάρκεια των Δεκεμβριανών - είχε εγκαινιαστεί ακόμα πιο πριν, τον Απρίλιο του 1944 όταν έγραφε προς τον πρεσβευτή Λήπερ ότι *η Ελλάδα δεν μπορούσε να θεωρεί συνταγματικούς εκφραστές της συγκεκριμένες ομάδες ανταρτών που σε πολλές περιπτώσεις δεν διακρίνονταν από*

τους ληστές». ²⁰³ Ως αποτέλεσμα τελικά της βρετανικής επιμονής στην διατήρηση του Παπανδρέου στον πρωθυπουργικό θώκο, το ΕΑΜ υποχώρησε εκ νέου και συμφώνησε να συμμετάσχει στην Κυβέρνηση εθνικής ενότητας υπό τον Παπανδρέου με έξι υπουργούς - κατά τον Κανελλόπουλο, γεγονός κρίσιμο για την ελληνική ιστορία. ²⁰⁴ Την 2 Σεπτεμβρίου 1944 ορίστηκαν οι Σβώλος ως υπουργός Οικονομικών με υφυπουργό τον Αγγελόπουλο, ο Τσιριμώκος υπουργός Εθνικής Οικονομίας, ο Πορφυρογέννης υπουργός Εργασίας, ο Ζέβγος υπουργός Γεωργίας και ο Ασκούτσης Δημοσίων Έργων.

Την 26 Σεπτεμβρίου 1944 θα υπογραφεί η περίφημη Συμφωνία της Καζέρτας από τους εκπροσώπους της κυβέρνησης εθνικής ενότητας, και τους εκπροσώπους του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ. Η συμφωνία προέβλεπε την υπαγωγή του ΕΛΑΣ και όλων των αντάρτικων δυνάμεων, υπό την διοίκηση της ελληνικής κυβέρνησης εθνικής ενότητας και υπό την διοίκηση του ανώτατου διοικητή των συμμαχικών δυνάμεων και διοικητή των βρετανικών στρατευμάτων που θα την συνόδευαν στην Ελλάδα στρατηγού Σκόμπυ. Επιπλέον απαγορευόταν στον ΕΛΑΣ να εισέλθει στην Αττική και την Θεσσαλονίκη.

Οι Γερμανοί εκκενώνουν την Αθήνα την 12 Οκτωβρίου και η εξόριστη κυβέρνηση φτάνει την 18 Οκτωβρίου. Με την αποχώρηση των Γερμανών, το μεγαλύτερο μέρος της υπόλοιπης χώρας εκτός της Αθήνας παραμένει υπό τον ουσιαστικό έλεγχο του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, που - όπως είναι κοινά, πια, αποδεκτό - είχε την ευκαιρία να καταλάβει την εξουσία και δεν το έκανε. Παράλληλα, η Αθήνα βίωνε τον απόηχο από τις κοινωνικές αλλαγές που είχαν επέλθει στα βουνά της ελεύθερης Ελλάδας. Ο Θεοτοκάς περιγράφει εντυπωσιακά την ατμόσφαιρα που επικρατούσε, με όλα τα ετερόκλητα στοιχεία της, σε απροσδιόριστη ως προς τις κατευθύνσεις που μπορούσαν να πάρουν, μίξη μεταξύ τους : *«τώρα νιώθουμε ένα ασυγκράτητο λαϊκό κύμα που μας σηκώνει και μας παίρνει. Τι ακριβώς θέλει αυτή η μάζα κανείς δεν ξέρει, ούτε τα πιο συνειδητά μέλη της... στον αέρα υπάρχει Ρωσική επανάσταση, μα και Γαλλική επανάσταση, και κομμούνια του Παρισιού και απελευθερωτικός εθνικός*

²⁰³ Σφήκας Θανάσης, *Οι Άγγλοι εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 1997, σελ. 51

²⁰⁴ Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ημερολόγιο Κατοχής*, Αθήνα, εκδ. εστία, 2003, σελ. 628

*πόλεμος και ποιος ξέρει τι άλλα θολά στοιχεία που δεν τα ξεχωρίζουμε ακόμα».*²⁰⁵ Ο Μιλλιέξ παραλληλίζει την Αθήνα με το Παρίσι του 1936, ως προς την συμμετοχή και τον ενθουσιασμό του λαού.²⁰⁶ Το αίτημα για τιμωρία των συνεργατών των Ναζί και το μίσος για αυτούς ήταν διάχυτο, καθώς τους τελευταίους μήνες της κατοχής είχε ενταθεί η αγριότητα των κατοχικών δυνάμεων και των Ταγμάτων Ασφαλείας, με αποκορύφωμα τα μπλόκα των συνοικισμών, σε Κοκκινιά, Καλογρέζα, Βύρωνα, Δουργούτι, Καλλιθέα. Έτσι, το διάστημα Οκτωβρίου-Δεκεμβρίου 1944 θα σηματοδοτεί από σποραδικές αιματηρές συγκρούσεις, καθώς ένοπλοι πρώην συνεργάτες των Γερμανών και αντιΕαμικά στοιχεία είχαν οχυρωθεί σε ξενοδοχεία στο κέντρο της Αθήνας.

Εκτός από την τιμωρία των δοσιλόγων, τα κυρίαρχα ζητήματα που απασχολούν όλες τις πολιτικές δυνάμεις - με διαφορετική βεβαίως ιεράρχηση για την καθεμία - είναι η σταθεροποίηση της οικονομίας, η αντιμετώπιση του προβλήματος του επισιτισμού του πληθυσμού και του πληθωρισμού, και ο αφοπλισμός των δυνάμεων των ανταρτών με τον σχηματισμό τακτικού εθνικού στρατού, αποκαθαρμένου από στελέχη που έχουν συνδεθεί με το Μεταξικό καθεστώς. Η συγκρότηση τακτικού στρατού με ταυτόχρονη αποστράτευση των αντάρτικων δυνάμεων, σε τελική ανάλυση, συνδεόταν με το κυριότερο πρόβλημα : το πολιτειακό ζήτημα και το αίτημα για δημοψήφισμα για την επιστροφή του βασιλιά. Την 5 Νοεμβρίου ο Παπανδρέου δηλώνει ότι η αποστράτευση έχει οριστεί για την 10 Δεκεμβρίου, ενώ την ίδια ημέρα θα δημοσιοποιηθεί η απόφαση αυτοδιάλυσης της ΠΕΕΑ.

Την 9 Νοεμβρίου 1944 θα παρελάσει στο κέντρο της Αθήνας η 3^η Ορεινή Ταξιαρχία, μόλις αφιχθείσα από την Ιταλία (όπου είχε συμμετάσχει στην μάχη του Ρίμινι). Η 3^η Ορεινή Ταξιαρχία - που απαρτιζόταν από φιλοβασιλικά στοιχεία και ήταν παντελώς αποκαθαρμένη από φιλοΕαμικούς, μετά την καταστολή του κινήματος του Απριλίου 1944 - προοριζόταν από τους Βρετανούς και τον Παπανδρέου να αποτελέσει τον πυρήνα του νέου στρατού. Έτσι, συνιστούσε τον βασικό ανασταλτικό

²⁰⁵ Θεοτοκάς Γιώργος, *Τετράδια ημερολογίου (1939-1953)*, εισαγωγή- επιμέλεια Δ. Τζιόβας, Αθήνα, εκδ. εστία, χ.χ.,σελ. 510-511

²⁰⁶ Mazower Mark, *οπ.π.*, σελ. 392

παράγοντα στις διαπραγματεύσεις του ΕΑΜ με τον Παπανδρέου, καθώς εγείρονταν - όχι αδικαιολόγητα - φόβοι, ακόμα και σε φιλελεύθερους που δεν ανήκαν στο ΕΑΜ, ότι η Ταξιαρχία θα στήριζε μια νέα βασιλική δικτατορία και θα επαναλαμβάνονταν τα γεγονότα του 1935-1936.²⁰⁷

Η βρετανική πλευρά, από την άλλη, έχει τις δικές της προτεραιότητες : Ήδη την 1 Οκτωβρίου ο Τσόρτσιλ ρωτούσε τον Wilson πότε θα είναι δυνατή η απόσπαση της Ελληνικής Ταξιαρχίας από το μέτωπο της Ιταλίας.²⁰⁸ Χαρακτηριστικό είναι το τηλεγράφημα που θα στείλει ο Τσόρτσιλ στον Ήντεν την 7 Νοεμβρίου : αφού κάνει μνεία σε «συμφωνία με την Ρωσία για την Ελλάδα», τονίζει ότι «δεν πρέπει να διστάσουν να χρησιμοποιήσουν βρετανικές δυνάμεις για να υποστηρίξουν την βασιλική κυβέρνηση». Επιπλέον, διατυπώνει την ελπίδα ότι η Ελληνική ταξιαρχία θα φτάσει σύντομα και «δεν θα διστάσει να ανοίγει πυρ, όπου είναι απαραίτητο».²⁰⁹ Το σημαντικότερο, αναρωτιέται αν θα αρκέσει η αποστολή μιας μόνο Ινδικής Ταξιαρχίας και δηλώνει «*Περιμένω οπωσδήποτε ανοιχτή σύγκρουση με το ΕΑΜ και δεν πρέπει να την φοβόμαστε, υπό την προϋπόθεση ότι έχουμε επιλέξει με προσοχή το έδαφος*».²¹⁰

Στις αρχές Νοεμβρίου διορίστηκε ως αρχιστράτηγος του υπό ανασυγκρότηση ελληνικού στρατού ο δημοκρατικός στρατηγός Οθωναίος, που απολάμβανε ευρύτερης αποδοχής και έχαιρε του απόλυτου σεβασμού του ΕΑΜ, ωστόσο λίγες μέρες αργότερα ωθήθηκε σε παραίτηση, εξαιτίας της άκρως παρεμβατικής στάσης των Βρετανών και του Σκόμπυ. Καθίστατο σαφές ότι το μεγάλο διακύβευμα για τους Βρετανούς ήταν η ανασυγκρότηση του εθνικού στρατού που θα επιτυγχανόταν μόνο με τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ (και του ΕΔΕΣ) και σε καμία περίπτωση δεν θα δέχονταν διάλυση της Ορεινής Ταξιαρχίας. Μετά από ατέρμονες διαπραγματεύσεις, την θρυαλλίδα για την ρήξη θα αποτελέσει το τηλεσίγραφο του Σκόμπυ την 1 Δεκεμβρίου για αφοπλισμό του ΕΛΑΣ έως την 10 Δεκεμβρίου, που θα σημάνει την παραίτηση των υπουργών του ΕΑΜ, την ανασύσταση της ΚΕ του ΕΛΑΣ από τον Σιάντο, και την προκήρυξη γενικής απεργίας για την 3 Δεκεμβρίου. Το επακόλουθο

²⁰⁷ Κλόουζ Ντέιβιντ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, μτφρ. Ρ. Χρυσόχου, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 2003, σελ. 210-211

²⁰⁸ Ανδρικόπουλος Γιάννης, *1944 Κρίσιμη χρονιά*, τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Διογένους, 1974, σελ. 125

²⁰⁹ Η σκληρή γραμμή, στα όρια της εμμονής, του Τσόρτσιλ με το ελληνικό ζήτημα αποτυπώνεται εύγλωττα στην επανειλημμένη χρήση του ρήματος «δεν θα διστάσουν». Άλλωστε, εμβληματική θα μείνει η εμβληματική διαταγή του στον Σκόμπυ έναν μήνα αργότερα «*μη διστάστε να ενεργήσετε σαν να βρίσκεστε σε μια κατεχόμενη πόλη όπου εξελίσσεται τοπική εξέγερση*».

²¹⁰ Ανδρικόπουλος Γιάννης, *όπ.π.*, σελ. 200-201

απρόκλητο αιματοκύλισμα της πλατείας Συντάγματος από την αστυνομία θα είναι για το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ η απαρχή της μετάβασης από την πολιτική διαμαρτυρία στην ένοπλη διαπραγμάτευση, με στόχο την παραίτηση του Παπανδρέου, που θα εξελιχτεί σε ανοιχτή σύγκρουση με τις κυβερνητικές αρχικά και τις βρετανικές δυνάμεις στην συνέχεια, στους δρόμους της Αθήνας και του Πειραιά.

3.02 Η μάχη των Δεκεμβριανών στην Αθήνα : η κατάσταση που επικρατούσε στις 3 Δεκεμβρίου 1944

Οι σημαντικότερες πηγές ως προς την στρατιωτική πτυχή της αναμέτρησης είναι, από την κυβερνητική πλευρά, τα δημοσιευμένα αρχεία της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού που εκδόθηκαν το 1998²¹¹ και κυρίως, το έργο του αντισυνταγματάρχη Κατσιμήτρου «Η μάχη των Αθηνών» που κυκλοφόρησε το 1970.²¹² Ο τελευταίος έχει βασιστεί σε στρατιωτικά αρχεία που προέρχονται από βρετανικές εκθέσεις (της 2^{ης} Ταξιαρχίας Αλεξιπρωτιστών και της 23^{ης} Ταξιαρχίας Τεθωρακισμένων), αλλά και κυβερνητικές πηγές (πολεμικά ημερολόγια της 3^{ης} Ορεινής Ταξιαρχίας και Ταγμάτων Εθνοφυλακής), καθώς και από αρχεία του ΕΛΑΣ τα οποία περιήλθαν στα χέρια των κυβερνητικών μετά την μάχη. Επίσης, η έκθεση της βρετανικής 23^{ης} Ταξιαρχίας Τεθωρακισμένων έχει κυκλοφορήσει μεταφρασμένη στα ελληνικά.²¹³ Επιπλέον, ο Βρετανός συγγραφέας Henry Maule έχει γράψει ένα βιβλίο με αντικείμενο εξύμνησης τον στρατηγό Σκόμπυ,²¹⁴ το οποίο είναι αξιοποιήσιμο καθώς παραθέτει μαρτυρίες βρετανών στρατιωτών που έλαβαν μέρος στις μάχες, χωρίς ωστόσο να πληροί τα ακαδημαϊκά κριτήρια επιστημονικής εγκυρότητας της έρευνάς του (είναι χαρακτηριστικό ότι δεν παραθέτει πηγές από αρχεία και δεν μνημονεύει χρονολογίες συνεντεύξεων).

²¹¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949), Τόμος 1*, Αθήνα, εκδ. ΔΙΣ, 1998

²¹² Κατσιμήτρος Γεώργιος, *Η μάχη των Αθηνών*, Αθήνα, χ.ε, 1970

²¹³ «Η 23^η Τεθωρακισμένη Ταξιαρχία στην Ελλάδα» σε Μακρής-Στάικος Πέτρος, *Ο «Δεκέμβρης» του 1944: τέσσερα άγνωστα κείμενα*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 2014, με περικοπές όμως από τον μεταφραστή - επιμελητή, κάποιες από τις οποίες δεν φαίνονται καθόλου ασήμαντες, βλ. Κωστόπουλος Τάσος, *Κόκκινος Δεκέμβρης*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2016, σελ. 36-37

²¹⁴ Maule Henry, *Scobie: hero of Greece The British campaign 1944-5*, London, Arthur Barker Ltd, 1975

Από την πλευρά του ΕΛΑΣ έχουν εκδοθεί τα απομνημονεύματα αξιωματικών και υψηλόβαθμων στελεχών, με κυριότερους τους Σπύρο Κωτσάκη (Νέστορα) Καπετάνιο του Α' Σώματος Στρατού του ΕΛΑΣ, Νίκανδρο Κεπέση, καπετάνιο του 6^{ου} Συντάγματος Πειραιά, Ορέστη Μακρή, καπετάνιο του 1^{ου} συντάγματος της 1^{ης} Ταξιαρχίας Αθήνας και Γιάννη Κυριακίδη, καπετάνιο του 1^{ου} Τάγματος Νέας Σμύρνης της 1^{ης} Ταξιαρχίας Αθήνας.²¹⁵ Σε αυτά, (και ειδικά στο πρώτο) συμπεριλαμβάνεται πλούσιο αρχειακό υλικό όπως διαταγές, δελτία των τμημάτων που διοικούσαν. Επίσης έχει δημοσιευτεί η Έκθεση του Σιάντου για τα Δεκεμβριανά, την οποία ο γραμματέας του ΚΚΕ συνέταξε λίγο μετά την μάχη, και κυρίως, η Έκθεση της 13^{ης} Μεραρχίας Στερεάς του ΕΛΑΣ,²¹⁶ η οποία είχε υπό την περιοχή της ευθύνης της την ευρύτερη περιοχή του Πειραιά, στην οποία έδρασαν κυρίως και οι στρατιώτες της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας.

Από πλευράς ιστορικών, μέχρι πρόσφατα η μοναδική εργασία που ήταν εξολοκλήρου αφιερωμένη στο θέμα ήταν το βιβλίο «Εξέγερση στην Αθήνα» του Τζον Ιατρίδη, που είχε κυκλοφορήσει στα αγγλικά το 1972.²¹⁷ Επίσης το σύντομο αλλά πυκνό άρθρο των Close και Baerenzen «Η ήττα του ΕΑΜ από τους Βρετανούς» εξέταζε περιεκτικά κάποιες από τις διαστάσεις των Δεκεμβριανών.²¹⁸ Από πλευράς συνεδρίων, έως το 2014, το μοναδικό επιστημονικό συνέδριο με αποκλειστικό αντικείμενο τα Δεκεμβριανά ήταν το διήμερο «Ο Δεκέμβρης του 1944 στο πλαίσιο των μεταπολεμικών εξελίξεων» το 1995, τα πρακτικά του οποίου κυκλοφόρησαν σε τόμο.²¹⁹ Το σημαντικό αυτό κενό στην βιβλιογραφία ήρθε να καλύψει το 2014 η εξαιρετική μονογραφία του Μενέλαου Χαραλαμπίδη,²²⁰ που πραγματεύεται διεξοδικά τόσο την πολιτική όσο και την στρατιωτική πλευρά της σύγκρουσης, χωρίς να

²¹⁵ Βλ. Κωτσάκη Σπύρο, *Δεκέμβρης του 1944 στην Αθήνα*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1986, Κεπέση Νίκανδρο, *Ο Δεκέμβρης του 1944*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1994, Μακρή Ορέστη, *Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1985, και Κυριακίδη Γιάννη, *Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας 1941-1945*, Νέα Σμύρνη, χ.ε, 1985

²¹⁶ Η έκθεση Σιάντου για τα Δεκεμβριανά και η έκθεση της 13^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ για τη μάχη της Αθήνας, έρευνα Π. Ροδάκης - Μπ. Γραμμένος, Αθήνα, εκδ. Γλάρος, 1986,

²¹⁷ Ιατρίδης Ιωάννης, *Εξέγερση στην Αθήνα*, μτφ. Κ. Τσαμπίρης, Αθήνα, εκδ. Νέα σύνορα Α. Λιβάνη, 2013.

²¹⁸ Baerenzen Lars - Close David, «Η ήττα του ΕΑΜ από τους Βρετανούς, 1944-1945», σε Close David (επιμ), *Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950 Μελέτες για την πόλωση*, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 1997, σελ. 101-128

²¹⁹ Φαράκος Γρηγόρης (επιμ), *Δεκέμβρης του '44, νεότερη έρευνα- νέες προσεγγίσεις*, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 1996

²²⁰ Χαραλαμπίδης Μενέλαος, *Δεκεμβριανά 1944. Η μάχη της Αθήνας*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2014

παραβλέπει καθόλου και την διεθνή διάστασή της. Η πολύχρονη έρευνά του είναι βασισμένη σε πλήθος διαφορετικών πηγών, ιδίως σε βρετανικά αρχεία, αλλά και σε συνεντεύξεις με μαχητές που έλαβαν μέρος στις συγκρούσεις. Πάντως, επικεντρώνεται αποκλειστικά στις μάχες στην Αθήνα, στο κέντρο αλλά και σε όλη την ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, χωρίς να αναφέρεται καθόλου στις στρατιωτικές επιχειρήσεις στην περιοχή του Πειραιά – που, όπως θα δούμε, ήταν η πρώτη περιοχή στην οποία έλαβαν χώρα ευρείας έκτασης εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Βρετανών. Επομένως, ως προς το αντικείμενο της παρούσας έρευνας, δεν έχει καμία αναφορά στα στρατεύματα της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας.

Η έρευνα των διαθέσιμων αρχείων, έχει οδηγήσει τους περισσότερους ιστορικούς στο συμπέρασμα ότι αρχικά, καμία από τις εμπλεκόμενες πλευρές δεν στόχευε στην ευρείας κλίμακας ένοπλη σύγκρουση που τελικά έλαβε χώρα. Καθεμία θεωρούσε ότι με ελάχιστες μάχες, χωρίς μεγάλη χρήση ένοπλης βίας, θα αποκτούσε διαπραγματευτικό πλεονέκτημα και θα βρισκόταν σε ευνοϊκότερη θέση, ώστε να υποχρεώσει τον αντίπαλο σε παραχωρήσεις.²²¹ Ο όρος «ένοπλη διαπραγμάτευση» φαίνεται αρκετά δόκιμος για να χαρακτηρίσει την ακολουθούμενη από πλευράς του ΕΛΑΣ τακτική κατά την μάχη.

Υπήρχε, ωστόσο, μια κρίσιμη εξαίρεση στην λογική της μη άμεσης επιδίωξης της ολοκληρωτικής ένοπλης αντιπαράθεσης : ο ίδιος ο Τσόρτσιλ, ο οποίος ήδη από το καλοκαίρι του 1943 διακήρυττε την αποφασιστικότητά του να διασφαλίσει την παραμονή της Ελλάδας μετά την απελευθέρωση στην βρετανική σφαίρα επιρροής, μέσω της επανόδου του βασιλιά Γεωργίου.²²² Εξάλλου, όπως προαναφέρθηκε, ήδη από το φθινόπωρο του 1944, από τα τηλεγραφήματά του προέκυπτε σαφώς ότι θεωρούσε δεδομένη την σύγκρουση με το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και ζητούσε ρητά να σταλούν άμεσα περισσότερες βρετανικές δυνάμεις στην Ελλάδα.

Οι δυνάμεις που διέθεταν οι αντιμαχόμενες παρατάξεις ήταν οι εξής : Από πλευράς του ΕΛΑΣ, το Α' Σώμα Στρατού ΕΛΑΣ με παρατακτή δύναμη 9.000

²²¹ Close David - Baerenzen Lars, οπ.π, σελ. 125. Έτσι ακριβώς και ο Κεπέσης, ως προς τον ΕΛΑΣ : όσο ο συσχετισμός των δυνάμεων το επέτρεπε, στόχος του ΕΛΑΣ δεν ήταν να νικήσει την Μ. Βρετανία, αλλά να την υποχρεώσει να διαπραγματευτεί, Κεπέσης, οπ.π, σελ. 224.

²²² Σφήκας Θανάσης, *Οι Άγγλοι εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 1997, σελ. 72

περίπου μαχητών ²²³ και ο εφεδρικός ΕΛΑΣ, που αριθμούσε χιλιάδες άοπλα μέλη (οι εκτιμήσεις κυμαίνονται μεταξύ 10.000 και 12.000), πολλά από τα οποία έλαβαν τελικά μέρος στην μάχη, αναπληρώνοντας τις απώλειες συναγωνιστών τους. Παράλληλα, μέρος στην μάχη θα λάβουν και τμήματα του ΕΛΑΣ του βουνού και ειδικότερα της 2^{ης} Μεραρχίας Αττικοβοιωτίας, ενώ την 6 Δεκεμβρίου θα φτάσουν και τάγματα του μόνιμου ΕΛΑΣ από Πελοπόννησο. ²²⁴ Παράλληλα, τάγματα της 13^{ης} Μεραρχίας Στερεάς, από την 11 Δεκεμβρίου θα αναλάβουν τις επιχειρήσεις στην περιοχή του Πειραιά, όπως θα δούμε αναλυτικά.

Οι κυβερνητικές δυνάμεις περιλάμβαναν τις εξής μονάδες : την 3^η Ορεινή Ταξιαρχία του Ρίμινι (3.000 περίπου άνδρες), Χωροφυλακή (3.000 περίπου άνδρες), Αστυνομία πόλεων (2.500). Επιπλέον, κατά την διάρκεια των Δεκεμβριανών θα συγκροτηθούν Τάγματα Εθνοφυλακής από στρατευσίμους των κλάσεων 1935, 1936, 1937 και 1938 που θα κληθούν προς κατάταξη, ενώ θα χρησιμοποιηθούν και άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας, κατά παραδοχή του Υφυπουργού Στρατιωτικών Σπαή, όπως αποκάλυψε ο ίδιος τρεις δεκαετίες αργότερα.

Από βρετανικής πλευράς, κατά την έναρξη των Δεκεμβριανών, στην Αθήνα βρίσκονταν οι εξής μονάδες, υπαγόμενες υπό το 3^ο Βρετανικό Σώμα Στρατού : η 23^η Τεθωρακισμένη Ταξιαρχία υπό τον Ταξίαρχο Arkwright, η 2^η Ταξιαρχία Αλεξιπτωτιστών²²⁵, καθώς και η 139^η Ταξιαρχία υπό τον Ταξίαρχο Block, η οποία άρχισε να αποβιβάζεται την 3 Δεκεμβρίου. Επρόκειτο συνεπώς, για 3 ταξιαρχίες μειωμένης όμως σύνθεσης, απαρτιζόμενη η καθεμία από δύο τάγματα αντί τριών. Το σύνολο των Βρετανών στρατιωτών κατά την έναρξη των Δεκεμβριανών στην Αθήνα (και αφού ολοκλήρωσαν την αποβίβασή τους τα δύο τάγματα της 139^{ης} Ταξιαρχίας, Durham Light Infantry (DLI), και Leicesters), υπολογίζεται σε περίπου 4.500 άνδρες.

²²⁶ Σε αυτές τις κυρίως μονάδες, πρέπει να προστεθούν και μονάδες διοικητικής

²²³ Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας ήταν ένας λαϊκός στρατός εθελοντών, αλλά παράλληλα και μόνιμος στρατός με φρουραρχεία, και προς το τέλος της κατοχής έδινε σκληρές μάχες στα μπλόκα των συνοικισμών, που στήνονταν με ολοένα μεγαλύτερη συχνότητα από την άνοιξη του 1944 και κορυφώθηκαν το καλοκαίρι (Κοκκινιά, Καλογρέζα, Βύρωνα, Δουργούτι, Καλλιθέα κ.α), βλ. Κωτσάκης Σπύρος, *Δεκέμβρης του 1944 στην Αθήνα*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1986, σελ. 322-323

²²⁴ Χαραλαμπίδης, οπ.π, σελ. 83-84

²²⁵ Η 2^η Ταξιαρχία επρόκειτο να αναχωρήσει από την Ελλάδα και με διαταγή Τσόρτσιλ ακυρώθηκε η αποχώρησή της, μια εξέλιξη την οποία ο Σκόμπυ θεώρησε σωτήρια, απαντώντας στο ερωτηματολόγιο που του υπέβαλε ο Κατσιμήτρος, βλ. Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 50 και 241

²²⁶ Κατσιμήτρος οπ.π, σελ 57, Χαραλαμπίδης οπ.π, σελ. 83

υποστήριξης, καθώς και φρουρές σε διάσπαρτα σημεία, όπως στην αποθήκη βάσεως υλικού πολέμου στο Ρουφ.

Τα Δεκεμβριανά αποτέλεσαν το δραματικό και αιματηρό αποκορύφωμα της κρίσης αποστράτευσης των αντάρτικων δυνάμεων. Τα γεγονότα πλέον είναι γνωστά : την 1 Δεκεμβρίου 1944 θα δημοσιοποιηθεί το τελεσίγραφο του Σκόμπι για αποστράτευση και αφοπλισμό του ΕΛΑΣ, με καταληκτική ημερομηνία την 10 Δεκεμβρίου. Την ίδια νύχτα ανακοινώθηκε η παραίτηση των υπουργών του ΕΑΜ, ενώ ακολούθησε κάλεσμα σε συλλαλητήριο στην πλατεία Συντάγματος την Κυριακή 3 Δεκεμβρίου και γενική απεργία την επομένη 4 Δεκεμβρίου. Παράλληλα, ανασυστάθηκε η Κ.Ε του ΕΛΑΣ, με μέλη τους Σιάντο, Μάντακα και Χατζημιχάλη.

Παρά την απαγόρευση της διαδήλωσης στην οποία καλούσε το ΕΑΜ και το ΚΚΕ, την 3 Δεκεμβρίου το Συλλαλητήριο στην πλατεία Συντάγματος πραγματοποιείται με συμμετοχή τεράστιου πλήθους όπλων διαδηλωτών. Πνίγεται όμως στο αίμα από την αστυνομία, άνδρες της οποίας θα πυροβολήσουν απρόκλητα το πλήθος, με δεκάδες θύματα. Οι εξελίξεις θα είναι ραγδαίες : Αρχικός στόχος του ΕΑΜ και του ΚΚΕ ήταν η παραίτηση της κυβέρνησης Παπανδρέου και ο σχηματισμός νέας κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Πράγματι, μετά το αιματοκύλισμα της πλατείας Συντάγματος, ο Γεώργιος Παπανδρέου τελεί υπό παραίτηση και ακολουθούν διαβουλεύσεις, για να αντικατασταθεί από τον Σοφούλη. Ο Βρετανός πρεσβευτής Λήπερ όμως ανακοινώνει στον Σοφούλη ότι ο Τσόρτσιλ είχε αρνηθεί οποιαδήποτε αλλαγή στον πρωθυπουργικό θώκο, στον οποίο θα παρέμενε ο Παπανδρέου.²²⁷

Πράγματι, ο Τσόρτσιλ είχε αναλάβει προσωπικά τον χειρισμό του ελληνικού ζητήματος, με αποφασιστικότητα, πυγμή και κεντρικό άξονα το σύνθημα «όχι ειρήνη χωρίς νίκη». Την 5 Δεκεμβρίου στέλνει στον Σκόμπι το γνωστό τηλεγράφημα με το οποίο τον εξουσιοδοτούσε να «ενεργεί σαν σε κατεχόμενη πόλη», αλλά και ένα λιγότερο γνωστό που είναι εξίσου σημαντικό: Τηλεγραφεί στον Λήπερ ότι *«πρέπει να επιβάλει στον Παπανδρέου να παραμείνει στην θέση του..Αν παραιτηθεί, κλειδώστε τον σε ένα δωμάτιο μέχρι να ξανάρθει στα λογικά του»*. Προς την κατεύθυνση αυτή, ο Σκόμπι θα στείλει τελεσίγραφο προς τον ΕΛΑΣ να αποχωρήσει από την περιοχή

²²⁷ Ιατρίδης, οπ.π, σελ. 192

Αθήνας - Πειραιά έως τα μεσάνυχτα της 6 Δεκεμβρίου. Από την πλευρά του, ο ΕΛΑΣ απέφευγε την σύγκρουση με τους Βρετανούς και οι άνδρες του δεν είχαν διαταγές να πυροβολούν εναντίον τους, με αποτέλεσμα όχι μόνο να προκληθεί σύγχυση στις τάξεις των μαχητών του, αλλά και σε διάφορες περιπτώσεις επιθέσεων του ΕΛΑΣ εναντίον κυβερνητικών δυνάμεων, οι Βρετανοί να επεμβαίνουν και να διασώζουν τους πολιορκούμενους.

3.03 Οι πρώτες μέρες της μάχης (μάχες σε Μακρυγιάννη και Γουδί)

Μετά το αιματοκύλισμα της διαδήλωσης του ΕΑΜ στην πλατεία Συντάγματος την 3 Δεκεμβρίου, θα αρχίσουν μικρής κλίμακας επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ, κυρίως προσανατολισμένες στην κατάληψη αστυνομικών τμημάτων σε Αθήνα και Πειραιά. Η επιχείρηση κατάληψης των περισσότερων τμημάτων ολοκληρώθηκε με επιτυχία σχετικά γρήγορα και σε πολλές περιπτώσεις αναίμακτα, καθώς οι αστυνομικοί παραδίδονταν χωρίς να προβάλουν αντίσταση.

Αρχικά οι στόχοι του ΕΛΑΣ στρέφονταν αμιγώς κατά ελληνικών μονάδων. Συγκεκριμένα, εκτός των Αστυνομικών Τμημάτων, μονάδες του επιτέθηκαν κατά των φυλακών Συγγρού (στα Νέα Σφαγεία -Ταύρο) και αυτών της οδού Βουλιαγμένης (λόφος Βαριώτη στην αρχή της Λεωφόρου Βουλιαγμένης, θέση Κυνοσάργους), στις οποίες κρατούνταν κατηγορούμενοι για συνεργασία με τους Γερμανούς. Η πρώτη όμως πραγματικά αιματηρή ένοπλη σύγκρουση στα Δεκεμβριανά, θα εκτυλιχθεί στο Θησείο, όπου βρισκόταν η έδρα της εθνικιστικής αντικομμουνιστικής οργάνωσης «Χ». Την 4 Δεκεμβρίου ο ΕΛΑΣ θα πραγματοποιήσει επίθεση, με στόχο την διάλυση της «Χ». Η επιχείρηση, με θύματα και από τις δύο πλευρές, στέφθηκε με επιτυχία για τον ΕΛΑΣ, αλλά οι Βρετανοί θα παρέμβουν για να διασώσουν τα μέλη της «Χ», τα οποία και θα μεταφέρουν στο κέντρο της Αθήνας.

Ωστόσο, την νύχτα 3 προς 4 Δεκεμβρίου, είχε προηγηθεί ένα μεγάλο πλήγμα για τον ΕΛΑΣ : ο αφοπλισμός από τους Βρετανούς, του εμπειροπόλεμου 2^{ου} Συντάγματος Παρνασσίδας της 2^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, με επικεφαλής τον Δημήτρη Δημητρίου (Νικηφόρο), που μόλις είχε φτάσει στην Φιλοθέη. Οι άνδρες του

Συντάγματος περικυκλώθηκαν και παραδόθηκαν άνευ αγώνα στους Βρετανούς, εναντίον των οποίων άλλωστε δεν είχαν διαταγή να πυροβολήσουν, με συνέπεια την αισθητή μείωση της δύναμης της 2^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, η οποία επρόκειτο να αναλάβει την διενέργεια επίθεσης κατά της Ορεινής Ταξιαρχίας που στρατωνιζόταν στο Γουδί.²²⁸

Από την Βρετανική πλευρά, η διαταγή για πλήρη επιθετική δράση κατά του ΕΛΑΣ δόθηκε σε σύσκεψη το βράδυ της 5^{ης} Δεκεμβρίου, μετά το γνωστό τηλεγράφημα του Τσόρτσιλ προς τον Σκόμπυ, με τον οποίο τον εξουσιοδοτούσε να ενεργεί «σαν σε κατεχόμενη πόλη όπου εξελίσσεται τοπική εξέγερση». Στην σύσκεψη αυτή επίσης αποφασίστηκε η δημιουργία ενιαίου στρατηγείου, στο οποίο υπάχθηκαν όλες οι εκείνη την στιγμή ευρισκόμενες στην Αθήνα βρετανικές δυνάμεις, και η νέα ενιαία στρατιωτική δύναμη ονομάστηκε συμβατικά «Arkforce», από το όνομα του Ταξίαρχου της 23^{ης} Τεθωρακισμένης Ταξιαρχίας Arkwright. Ειδικότερα, οι Βρετανικές δυνάμεις και οι περιοχές ευθύνης που καθορίστηκαν για την καθεμία είχαν ως εξής : Η 23^η Τεθωρακισμένη Ταξιαρχία μαζί με ένα τάγμα των Σκωτσέζων Highlanders Light Infantry (HLI) αναλάμβαναν τις επιχειρήσεις στο κέντρο της Αθήνας. Η 2^η Ταξιαρχία Αλεξιπτωτιστών είχε υπό την ευθύνη της το βόρειο τμήμα της Αθήνας, και η 139^η Ταξιαρχία αναλάμβανε, μαζί με το 64^ο Σύνταγμα Ελαφρού Αντιαεροπορικού Πυροβολικού και τον 2902 λόχο εδάφους της RAF (Royal Air Force), το Φάληρο και τις προβλήτες του Πειραιά.²²⁹

Η 6^η Δεκεμβρίου θα σημάνει την έναρξη κατ' ουσίαν της μάχης, με την έννοια της διενέργειας ευρείας κλίμακας συγκρούσεων. Οι επιθέσεις του ΕΛΑΣ θα επικεντρωθούν σε δύο στρατηγικούς στόχους, που αποτελούσαν τα σημεία μεγαλύτερης συγκέντρωσης φιλοκυβερνητικών δυνάμεων - και θα σημαδεύουν από ισάριθμες, σημαντικές στρατηγικά, αποτυχίες : την έδρα του Συντάγματος Χωροφυλακής του Μακρυγιάννη, και τους στρατώνες στο Γουδί όπου στρατοπέδευε η 3^η Ορεινή Ταξιαρχία του Ρίμινι.

Ειδικότερα, την 6 Δεκεμβρίου θα ξεκινήσει η επίθεση του ΕΛΑΣ κατά του Συντάγματος Χωροφυλακής Μακρυγιάννη. Επρόκειτο για την πρώτη ευρείας κλίμακας επιθετική επιχείρηση του ΕΛΑΣ, η οποία θα επεκταθεί και στην γειτονική

²²⁸ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 23-24

²²⁹ «Η 23^η Τεθωρακισμένη Ταξιαρχία στην Ελλάδα» σε Μακρής - Στάικος, όπ.π, σελ. 44-45

περιοχή της Πλάκας, εναντίον του Β' Αστυνομικού Τμήματος, το οποίο θα καταληφθεί. Αντίθετα, στου Μακρυγιάννη, οι εκεί οχυρωμένες δυνάμεις της Χωροφυλακής θα αντέξουν - με την συνδρομή και των Βρετανών, από ένα σημείο και μετά - τις σφοδρές επιθέσεις των Ελασιτών, σε μια σύγκρουση κατά την οποία και οι δύο πλευρές μάχονταν με πάθος, λόγω και του προηγούμενου αβυσσαλέου μίσους που είχε κληροδοτήσει η περίοδος της Κατοχής.

Την 7 Δεκεμβρίου ο ΕΛΑΣ θα επιτεθεί στην βάση της Ορεινής Ταξιαρχίας στο Γουδί, με επίκεντρο την εκεί Σχολή Χωροφυλακής, όπου επίσης είχαν καταφύγει χωροφύλακες και κρατούνταν άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας. Οι τελευταίοι θα εξοπλιστούν κατά την διάρκεια των Δεκεμβριανών και θα λάβουν και αυτοί μέρος στις μάχες από ένα σημείο και μετά, όπως παραδέχτηκε μεταγενέστερα, το 1976, και ο τότε Υφυπουργός Στρατιωτικών Λεωνίδα Σπαής. Η έκταση του ανατολικού αυτού μετώπου ήταν μεγάλη, καθώς περιλάμβανε τα Κουπόνια, το άλσος Συγγρού, και έφτανε στις παρυφές της Καισαριανής. Το Γουδί ήταν το σπουδαιότερο κέντρο συγκέντρωσης των κυβερνητικών δυνάμεων, οι οποίες θα αποκρούσουν τις επιθέσεις του ΕΛΑΣ. Τις επόμενες μέρες μάλιστα, θα αντεπιτίθενται προκαλώντας μεγάλες απώλειες στον ΕΛΑΣ, διευρύνοντας την ακτίνα της κυριαρχίας τους, και εξαπολύοντας επιθέσεις κατά της Καισαριανής. Κατά τον Χαραλαμπίδη, επρόκειτο για την κρισιμότερη μάχη των Δεκεμβριανών και την μεγαλύτερη ανάμεσα σε ελληνικές δυνάμεις.²³⁰

Τις πρώτες μέρες της μάχης των Δεκεμβριανών, εκτός από το Γουδί, υπό τον έλεγχο των Βρετανικών και των κυβερνητικών δυνάμεων θα είναι στην πραγματικότητα μόνο το κέντρο της Αθήνας, το οποίο περιλάμβανε βασικά την ζώνη ανάμεσα στην πλατεία Συντάγματος και την πλατεία Ομονοίας, την Πλάκα, του Μακρυγιάννη, και το Κολωνάκι - Λυκαβηττό που συνδέονταν μέσω της λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας με την βάση της Ορεινής Ταξιαρχίας στο Γουδί. Επρόκειτο για την επικράτεια της «Σκομπίας», όπως θα αποκαλείται σκωπτικά από την Εαμική πλευρά. Η έκθεση της 23^{ης} Ταξιαρχίας Τεθωρακισμένων παραδεχόταν ότι οι

²³⁰ Χαραλαμπίδης, οπ.π, σελ. 124-129

βρετανικές δυνάμεις που βρίσκονταν στην Αθήνα είχαν περιοριστεί από τον ΕΛΑΣ σε μια «αμυντική περιμετρική ζώνη».²³¹

Οι Βρετανοί είχαν σπεύσει εξαρχής να καταλάβουν τους δύο καίριους στρατηγικά λόφους της Αθήνας, την Ακρόπολη και τον Λυκαβηττό. Παράλληλα, οι κυβερνητικές δυνάμεις έλεγχαν και διάσπαρτα οχυρωμένα κτίρια, που θα δεχτούν επιθέσεις από τον ΕΛΑΣ όπως την Σχολή Ευελπίδων, τις φυλακές Αβέρωφ στην λεωφόρο Αλεξάνδρας και τις φυλακές Χατζηκώστα στην οδό Πειραιώς, την Γενική Ασφάλεια στην γωνία Στουρνάρη και Πατησίων.

Την 10^η Δεκεμβρίου θα εκδηλωθεί γενική επίθεση του ΕΛΑΣ (που εν τω μεταξύ είχε ενισχυθεί με 12 τάγματα του μόνιμου ΕΛΑΣ από Πελοπόννησο, Εύβοια, Φθιώτιδα) σε όλα τα μέτωπα : θα εξαπολυθεί επίθεση κατά της 3^{ης} Ορεινής Ταξιαρχίας στο μέτωπο της Καισαριανής, καθώς και νέα επίθεση στο Σύνταγμα Χωροφυλακής Μακρυγιάννη. Στου Μακρυγιάννη οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ θα προκαλέσουν ρήγμα στον μαντρότοιχο της εξωτερικής οχύρωσης, αλλά θα επέμβουν οι βρετανικές δυνάμεις από αέρος με αεροπλάνα Μποουφάιτερ και από ξηράς, με δύναμη Αλεξιπτωτιστών. Επιπλέον, το πυροβολικό του ΕΛΑΣ από το Περιστερί θα βάλλει εναντίον της πλατείας Συντάγματος και του ξενοδοχείου «Μεγάλη Βρετανία».

Εν τω μεταξύ, η στάση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ απέναντι στους Βρετανούς δεν είχε μεταβληθεί ουσιαστικά: Μέχρι την 10 Δεκεμβρίου, οι μαχητές του ΕΛΑΣ, με κάποιες μεμονωμένες εξαιρέσεις, δεν πυροβολούσαν, εναντίον τους και μάλιστα σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις, σε Ελευσίνα και Λειβαδιά, επέτρεψαν σε βρετανικές δυνάμεις τις οποίες είχαν κυκλώσει, να περάσουν προς την Αθήνα. Επίσης το αεροδρόμιο του Χασσανίου, δεν έγινε στόχος επίθεσης από τον ΕΛΑΣ, ούτε εκδηλώθηκε καμία προσπάθεια για παρεμπόδιση ή αποκλεισμό του, «ευτυχώς για την όλη εξέλιξη του αγώνα», όπως σημειώνει ο Κατσιμήτρος, αναλύοντας την στρατιωτική πτυχή των Δεκεμβριανών, από κυβερνητική σκοπιά.²³² Επιπλέον, η λεωφόρος Συγγρού – οδική αρτηρία εξαιρετικής στρατηγικής σημασίας, καθώς εξασφάλιζε την οδική σύνδεση του Φαλήρου και επομένως του αεροδρομίου με το κέντρο της Αθήνας - μέχρι την 11 Δεκεμβρίου ήταν εντελώς ελεύθερη για τους

²³¹ «Η 23^η Τεθωρακισμένη Ταξιαρχία στην Ελλάδα» σε Μακρής - Στάικος, οπ.π, σελ. 54 και 58

²³² Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 135

Βρετανούς. Καθημερινά, την διέσχιζαν οχήματα με άνδρες, τρόφιμα και όπλα και εφόδια, παρά το γεγονός ότι οι γύρω περιοχές ήταν υπό τον έλεγχο του ΕΛΑΣ.²³³

Την 11 Δεκεμβρίου για πρώτη φορά οι Βρετανοί δέχονται πυρά από μαχητές του ΕΛΑΣ που έχουν πάρει θέσεις πάνω στο εργοστάσιο του Φιξ επί της λεωφόρου Συγγρού. Το προηγούμενο βράδυ, Ελασίτες είχαν τοποθετήσει νάρκες στο οδόστρωμα, οι οποίες προξένησαν απώλειες σε οχήματα και προσωπικό.²³⁴

Κατά συνέπεια, από την ημέρα εκείνη, η λεωφόρος Συγγρού τίθετο υπό την απειλή της αποκοπής. Με δεδομένο δε, ότι η οδός Πειραιώς ήταν υπό τον έλεγχο του ΕΛΑΣ, οι επικοινωνίες του κέντρου της Αθήνας με Φάληρο και Πειραιά καθίσταντο άκρως επισφαλείς. Ως αποτέλεσμα, η βρετανική δύναμη την 11 Δεκεμβρίου ερχόταν αντιμέτωπη με τον σοβαρό κίνδυνο αποκλεισμού της, κατ' ουσίαν, στο κέντρο της Αθήνας. Η διαγραφόμενη άμεση απειλή αποκοπής της επικοινωνίας μεταξύ Αθήνας και Πειραιά έθεσε το βρετανικό στρατηγείο ενώπιον σοβαρού διλήμματος : να εκκενωθεί η Αθήνα, για να εξασφαλιστεί μια σταθερή βάση σε Πειραιά και Φάληρο ή να διασπαρθούν οι δυνάμεις μεταξύ Αθήνας και Πειραιά, σε μια προσπάθεια διατήρησης του ελέγχου του κέντρου.²³⁵

Η μέρα αυτή (11 Δεκεμβρίου) θα σημαδευτεί από την άφιξη στην Αθήνα του Στρατάρχη Alexander και του Υπουργού για θέματα Μεσογείου MacMillan. Ο Alexander διαπίστωσε ιδίοις όμμασι ότι η κατάσταση ήταν πολύ σοβαρότερη απ' ότι νόμιζε για τους Βρετανούς και ιδίως συνειδητοποίησε την ανάγκη επείγουσας μεταφοράς ενισχύσεων από την Ιταλία. Όπως το έθετε ο MacMillan, ακούγοντας τον Σκόμπυ να τους εκθέτει την κατάσταση, συμπέρανε ότι αυτή δεν θα μπορούσε να είναι χειρότερη : *«Είχαμε αιφνιδιαστεί και είχαμε υποτιμήσει την στρατιωτική ικανότητα, την αποφασιστικότητα και την ισχύ των εξεγερμένων»*. Τόνιζε δε, ιδιαίτερος αρνητικά την έλλειψη λιμανιού και συνεπώς μια σταθερής βάσης αποβίβασης : *«Δεν έχουμε [στο πρωτότυπο με έμφαση] υπό τον έλεγχό μας ούτε ένα λιμάνι, έχουμε χάσει τον Πειραιά, και το λιμάνι του Ηρακλέους [Κερατσίνι]. Αμυνόμαστε στις ακτές του Φαληρικού όρμου, αλλά δεν έχουμε στην πραγματικότητα*

²³³ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 115.

²³⁴ «Η 23^η Τεθωρακισμένη Ταξιαρχία στην Ελλάδα», σε Μακρής - Στάικος, οπ.π, σελ. 51, και Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 115

²³⁵ Απόσπασμα της Έκθεσης της 23^{ης} Τεθωρακισμένης Ταξιαρχίας, που παραθέτει μεταφρασμένο από τα αγγλικά ο Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 117

πουθενά ασφαλή βάση από την οποία να μπορούμε να επιχειρήσουμε». Επιπλέον, ο Στρατάρχης Αλεξάντερ σε δεύτερη σύσκεψη στην βρετανική πρεσβεία, τόνισε στον πρεσβευτή Λήπερ ότι το λιμάνι είναι αποκομμένο, το αεροδρόμιο μπορούν να προσεγγίσουν μόνο άρματα μάχης και τεθωρακισμένα, ενώ τα εφόδια αρκούν για τρεις μόλις ημέρες ακόμα. Κατέληξε ότι θα χρειαστεί να αφιχθούν προς ενίσχυση δύο μάχιμες μεραρχίες από την Ιταλία και το βαρύ φορτίο (μεταφορικά και κυριολεκτικά) «θα πρέπει να αποβιβαστεί στις ακτές του Φαλήρου και ο Δεκέμβρης δεν είναι ο καταλληλότερος μήνας για αυτό».²³⁶

Την ίδια ημέρα, 11 Δεκεμβρίου το βράδυ, θα πραγματοποιηθεί σύσκεψη των διοικητών όλων των βρετανικών μονάδων, καθώς και του διοικητή της 3^{ης} ορεινής ταξιαρχίας Θρασύβουλου Τσακαλώτου. Στην σύσκεψη, από τον Arkwright ανακοινώθηκε η πρόθεση του βρετανικού στρατηγείου να αποφασιστεί η εκκένωση του κέντρου της Αθήνας, και η συγκέντρωση των βρετανικών και ελληνικών δυνάμεων στο Δέλτα Φαλήρου, σε αναμονή ευνοϊκότερων συνθηκών. Στην ενδεχόμενη εκκένωση του κέντρου της Αθήνας αντιτάχτηκε σθεναρά ο διοικητής της Ορεινής Ταξιαρχίας Θρασύβουλος Τσακαλώτος, αντίδραση η οποία, σύμφωνα με τα απομνημονεύματά του, συνέβαλε στην αντιστροφή του κλίματος.²³⁷

Αυτό όμως που στην πραγματικότητα καθόρισε την περαιτέρω πορεία των στρατιωτικών επιχειρήσεων από βρετανικής πλευράς, ήταν η επιτόπια «αυτοψία» της κατάστασης από τον Αλεξάντερ, μετά την οποία αποφασίστηκε η άμεση μεταφορά ενισχύσεων από το μέτωπο της Ιταλίας. Παράλληλα, ουσιαστικός διοικητής των βρετανικών δυνάμεων στην θέση του Σκόμπυ ορίστηκε ο Hawkesworth, ο οποίος κατέφθασε λίγο μετά από την Ιταλία. Η κατ' ουσίαν αντικατάσταση του Σκόμπυ στην στρατιωτική διεύθυνση της μάχης δεν δημοσιοποιήθηκε, για λόγους γοήτρου των Βρετανών και για να μην τρωθεί το κύρος του Σκόμπυ.

Την ίδια εκείνη ημέρα, (11 Δεκεμβρίου), ο ΕΛΑΣ είχε εντείνει την πίεση στο μέτωπο της πλατείας Ομονοίας, και γενικά είχε πετύχει την μεγαλύτερη προώθηση των δυνάμεών του στο κέντρο. Η έκθεση της 23^{ης} Ταξιαρχίας, έκανε λόγο για συνεχείς επιθέσεις που δεχόταν βρετανικό Τάγμα 500 μέτρα βορείως της πλατείας Ομονοίας και γενικότερα, όπως το έθετε «*την ημέρα εκείνη υπήρξαν σημάδια*

²³⁶ MacMillan Harold, *The Blast of war*, London, MacMillan, 1967, σελ. 607-608

²³⁷ Τσακαλώτος Θρασύβουλος, *Δεκέμβριος 1944 Η μάχη των Αθηνών*, Αθήνα, χ.ε, 1969, σελ. 31

σκλήρυνσης στη γύρω μας περιμετρική ζώνη, την οποία είχε επιβάλει ο ΕΛΑΣ». Σε άλλο σημείο της έκθεσης, υπό τον εύγλωττο τίτλο «η περίοδος της αγωνίας», αναφέρεται χαρακτηριστικά : «Ο ΕΛΑΣ είχε φτάσει στο αποκορύφωμα της επιτυχίας του.... Κρατούσαμε τον ΕΛΑΣ σε απόσταση μικρότερη από 900 μέτρα από την έδρα της κυβέρνησης, και στον βορρά και στο νότο...»²³⁸

Συνεπώς, οι Βρετανικές θέσεις ήταν κυρίως συγκεντρωμένες και αποκλεισμένες στο κέντρο της πόλης. Υπήρχαν δύο βασικές πύλες εισόδου βρετανικών στρατευμάτων σε Αθήνα και Πειραιά : ο όρμος του Φαλήρου και το αεροδρόμιο του Χασσανίου (Ελληνικό). Σε αυτές πρέπει να προστεθεί και η Σχολή Ναυτικών Δοκίμων, στον Πειραιά, στην προβλήτα της οποίας είχε αρχίσει την αποβίβασή της από την 9 Δεκεμβρίου η 5^η Ινδική Ταξιαρχία, ενώ τις επόμενες μέρες θα αποβιβάζονται και άρματα μάχης και οχήματα, καθώς και το 40^ο Σύνταγμα Αρμάτων της 23^{ης} Ταξιαρχίας, όπως θα δούμε παρακάτω αναλυτικά.

Επομένως, τις μέρες εκείνες, οι εξελίξεις προκαλούσαν τον έντονο προβληματισμό σε Βρετανούς και κυβερνητικούς, και ιδίως διαψεύδονταν οι προσδοκίες των πρώτων για ταχεία επίλυση της σύγκρουσης με στρατιωτικά μέσα. Μια εξαίρεση πάντως, θα σημειωθεί στο ανατολικό μέτωπο : την 11-12 η 3^η Ορεινή Ταξιαρχία θα προκαλέσει μεγάλες απώλειες στον ΕΛΑΣ στη μάχη του νοσοκομείου Σωτηρία, το οποίο και θα καταλάβει.²³⁹

Η πρώτη μεγάλη επίθεση του ΕΛΑΣ κατά Βρετανικού στόχου θα πραγματοποιηθεί μόλις την 13 Δεκεμβρίου στην έδρα της 23^{ης} Ταξιαρχίας Αρμάτων μάχης, στους στρατώνες των Παραπηγμάτων (σημερινή περιοχή Μεγάρου μουσικής – πάρκου Ελευθερίας). Η «ζοφερή αυτή νύχτα» καθ' ομολογίαν του συντάκτη της έκθεσης της Ταξιαρχίας, με 20 νεκρούς, 40 τραυματίες και 100 στρατιώτες αιχμαλωτισθέντες,²⁴⁰ αποτέλεσε την πλέον πολύνεκρη για τους Βρετανούς μάχη των Δεκεμβριανών και, αντίστροφα, την μεγαλύτερη μέχρι τότε νίκη του ΕΛΑΣ. Ωστόσο στον ΕΛΑΣ δεν απέφερε ιδιαίτερα στρατιωτικά οφέλη, αφού δεν επιτεύχθηκαν οι στρατηγικοί στόχοι της επιχείρησης, κατά βάση η καταστροφή των βρετανικών πολυβόλων, και πολύ περισσότερο, η κατάληψη του στρατώνα.

²³⁸ «Η 23^η Τεθωρακισμένη Ταξιαρχία στην Ελλάδα», σε Μακρής - Στάικος, οπ.π., σελ. 54 και 58

²³⁹ Κατσιμήτρος, οπ.π., σελ. 121-122

²⁴⁰ «Η 23^η Τεθωρακισμένη Ταξιαρχία στην Ελλάδα» σε Μακρής - Στάικος, οπ.π., σελ. 55-57

3.04 Η κρίσιμη καμπή της μάχης : Οι μαζικές αποβιβάσεις βρετανικών ενισχύσεων και η εκδήλωση της βρετανικής αντεπίθεσης από την 18 Δεκεμβρίου

Εν τω μεταξύ, σε πολιτικό επίπεδο, το ΕΑΜ ζητούσε διαπραγματεύσεις, θέτοντας στο τραπέζι την πρόταση για Αντιβασιλεία. Την 12 Δεκεμβρίου θα πραγματοποιηθεί συνάντηση μεταξύ Σκόμπυ και Πορφυρογέννη, χωρίς αποτέλεσμα. Οι δύο πλευρές προέβαιναν σε μια εκ διαμέτρου αντίθετη ερμηνεία της Συμφωνίας της Καζέρτας, και η κάθε πλευρά καταλόγιζε στην άλλη παραβίαση της. Ο Σκόμπυ έθετε ως αδιαπραγμάτευτο όρο την παράδοση των όπλων του ΕΛΑΣ, με κύριο επιχείρημα την υπαγωγή του ΕΛΑΣ υπό την άμεση διοίκηση του ιδίου, όπως προέβλεπε η Συμφωνία. Από την άλλη, το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ κατήγγειλε ότι η ίδια η βρετανική επέμβαση καθεαυτή ήταν που παραβίαζε την Συμφωνία της Καζέρτας.

Πάντως η 12^η Δεκεμβρίου είναι η μέρα από την οποία αρχίζει η μεγάλης κλίμακας άφιξη των Βρετανικών ενισχύσεων που θα γείρει καθοριστικά την πλάστιγγα υπέρ των Βρετανών και των κυβερνητικών δυνάμεων και θα κρίνει την έκβαση της μάχης της Αθήνας.²⁴¹ Ειδικότερα, κατά το διάστημα από 12 έως 16 Δεκεμβρίου θα αποβιβαστούν οι εξής μεγάλες Βρετανικές μονάδες :

Την 12 Δεκεμβρίου στο αεροδρόμιο Χασανίου θα προσγειωθεί η 28^η Ταξιαρχία μείον τάγμα (αποτελούμενη από 2 τάγματα, King's και Hampshires). Χρειάστηκαν 70 αεροπλάνα «Liberator» για την μεταφορά των δύο ταγμάτων πεζικού και 9 μεταγωγικά «Ντακότα» για τα βασικά φορτία τους. Την 13 Δεκεμβρίου, επίσης στο αεροδρόμιο Χασανίου, αποβιβάστηκε το Duke of Cornwall Light Infantry της 10^{ης} ταξιαρχίας.²⁴² Την 15 Δεκεμβρίου στον όρμο Φαλήρου με 2 οπλιταγωγά θα αποβιβαστούν ολόκληρη η 12^η Ταξιαρχία με τα 3 τάγματά της (Blackwatch, Royal West Kent και Royal Fusiliers) και 2 Τάγματα της 10^{ης} Ταξιαρχίας (East Surreys και Bedfords), καθώς και το 3^ο τάγμα της 28^{ης} (Somersets), δηλαδή συνολικά έξι τάγματα! Τέλος, την 16 Δεκεμβρίου αποβιβάστηκε το Τάγμα Βαρέων όπλων της 4^{ης} Βρετανικής μεραρχίας (Royal Northumberland Fusiliers) στον όρμο Φαλήρου.²⁴³

²⁴¹ Χαραλαμπίδης, οπ.π, σελ. 187

²⁴² Αρχηγείον Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος και τα μετά ταύτην γεγονότα*, Αθήνα, ΔΙΣ, 1973, σελ. 173

²⁴³ Αρχηγείον Στρατού/ΔΙΣ, οπ.π, σελ. 174

Συνεπώς, η 4^η Βρετανική Μεραρχία αποτελούνταν από 3 Ταξιαρχίες από 3 Τάγματα, τα οποία είχαν ανασυγκροτηθεί : κάθε τάγμα αποτελούνταν από λόχο διοίκησης και 3 λόχους τυφεκιοφόρων αντί των προβλεπομένων 4, συνεπεία των απωλειών στο Ιταλικό μέτωπο.²⁴⁴

Παράλληλα, θα αρχίσουν να συγκροτούνται και Τάγματα Εθνοφυλακής από Έλληνες αντιαμικούς, στρατευσίμους των κλάσεων 1935, 1936, 1937 και 1938. Το πρώτο Τάγμα Εθνοφυλακής (143 Τ.Ε) συγκροτήθηκε μεταξύ 12 και 14 Δεκεμβρίου από μέλη της οργάνωσης «Χ» που διασώθηκαν από την μάχη στο Θησείο από τους Βρετανούς, οι οποίοι τους είχαν μεταφέρει στα Παλιά Ανάκτορα.²⁴⁵ Τα Τάγματα Εθνοφυλακής, κατά βάση ακολουθούσαν πίσω από τις Βρετανικές δυνάμεις στις υπό εκκαθάριση περιοχές και συνοικίες.

Η νύχτα 17 προς 18 Δεκεμβρίου θα σημάνει την έναρξη βρετανικών εκκαθαριστικών επιχειρήσεων στην Αθήνα.²⁴⁶ Η αποστολή της 4^{ης} Βρετανικής Μεραρχίας συνίστατο στην εξαπόλυση επίθεσης από το προγεφύρωμα Φαλήρου προς διάνοιξη και εξασφάλιση της λεωφόρου Συγγρού που αποτελούσε τον κύριο άξονα επικοινωνίας ανάμεσα στο κέντρο και στην θάλασσα. Η αποκοπή του ΕΛΑΣ από την Συγγρού ήταν απαραίτητη εξάλλου, ώστε να ακολουθήσει η εκκαθάριση των περιοχών από αριστερά και τα δεξιά (Καλλιθέα και Νέα Σμύρνη).²⁴⁷ Γενικότερα στόχος των Βρετανών ήταν η κυριαρχία στις καίριες οδικές αρτηρίες της πόλης, ώστε να ακολουθεί η εσωτερική εκκαθάριση των συνοικιών που αποκόπτονταν εκατέρωθεν των κεντρικών οδών.²⁴⁸ Εν προκειμένω, πρώτος στόχος της επιχείρησης θα ήταν η άνοδος από το Φάληρο προς το κέντρο δια της λεωφόρου Συγγρού, και η εκκαθάριση Καλλιθέας και Νέας Σμύρνης.

Την 18 Δεκεμβρίου οι 3 Ταξιαρχίες της 4^{ης} Βρετανικής μεραρχίας [10^η, 12^η και 28^η] βρίσκονταν στην περιοχή που εκτείνεται από το Χασσάνι έως το Φάληρο. Η 28^η Ταξιαρχία είχε τεθεί στα αριστερά της διάταξης, προς εξασφάλιση του προγεφυρώματος του Φαλήρου. Τις πρώτες πρωινές ώρες, τα βρετανικά τάγματα θα

²⁴⁴ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 136

²⁴⁵ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 120 και 150

²⁴⁶ Ενώ στον Πειραιά, όπως θα δούμε αναλυτικά, οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις - με τη συμμετοχή των Ινδικών Ταγμάτων Γκούρκας και Baluchis - είχαν ξεκινήσει έξι μέρες νωρίτερα, ήδη από την 12 Δεκεμβρίου.

²⁴⁷ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 138

²⁴⁸ Κωτσάκης, οπ.π, σελ. 166

αρχίσουν την επιχείρηση εκκαθάρισης από τα νότια προς το κέντρο, με κεντρικό άμεσο στόχο την εξασφάλιση της λεωφόρου Συγγρού. Γρήγορα κατέλαβαν τον λόφο Σικελίας στην Καλλιθέα, απέναντι περίπου από την εκκλησία του Αγίου Σώστη. Ο λόφος, (που σήμερα είναι δομημένος και σχετικά πυκνοκατοικημένος), τότε δέσποζε στην περιοχή, έχοντας καίρια σημασία ως προς τον έλεγχο της επικοινωνίας μεταξύ Φαλήρου και Αθήνας.²⁴⁹ Ακολούθησε η βρετανική επίθεση στο ζυθοποιείο Φιξ που επίσης δέσποζε πάνω στην λεωφόρο Συγγρού, στην ταράτσα του οποίου ο ΕΛΑΣ είχε εγκαταστήσει πολυβολείο. Το Φιξ κατελήφθη μετά από σύντομο αλλά τραχύ αγώνα, και αφού ανατινάχτηκαν οι είσοδοι.²⁵⁰ Ταυτόχρονα, δύο άλλα τάγματα κινήθηκαν δεξιά και αριστερά της Συγγρού, διεισδύοντας σε Νέα Σμύρνη και Καλλιθέα αντίστοιχα.

Επομένως, στο τέλος της πρώτης μέρας της καλά οργανωμένης, σχεδιασμένης και με κινητοποίηση μεγάλων δυνάμεων επίθεσης των Βρετανών, οκτώ συνολικά Τάγματα είχαν προωθηθεί από το Φάληρο προς το κέντρο της Αθήνας. Τα πιο προωθημένα μάλιστα είχαν φτάσει έως το Κουκάκι, όπου συνδέθηκαν με τις δυνάμεις της 2^{ης} Ταξιαρχίας Αλεξιπρωτιστών. Με τον τρόπο αυτό, για πρώτη φορά ενώθηκαν οι Βρετανικές ενισχύσεις που βρίσκονταν στα νότια, με τις μονάδες που συμμετείχαν στις συγκρούσεις στο κέντρο της Αθήνας ήδη από την αρχή της μάχης. Επομένως, η πλάστιγγα της μάχης άρχισε να γέρνει υπέρ των Βρετανών, μέσω της επίθεσης αυτής που εκδηλώθηκε από τα νότια προς το κέντρο.

Ο Κωτσάκης παραδέχεται ότι οι Βρετανοί κατάφεραν με την αποκοπή της Συγγρού να απομονώσουν τις δυνάμεις της 1^{ης} Ταξιαρχίας του ΕΛΑΣ ανατολικά της Συγγρού, από Νέα Σμύρνη έως Καισαριανή, και κατέληγε : *«στις 18 Δεκεμβρίου ήταν φανερό για την διοίκηση του Σώματος ότι οι Άγγλοι κέρδισαν την μάχη»*, αναφερόμενος σε αναφορά που υπέβαλε το Α' Σ.Σ στην Κ.Ε του ΕΛΑΣ για την προετοιμασία οδών υποχώρησης στην ύπαιθρο.²⁵¹

Παράλληλα, την ίδια πάντα μέρα (18 Δεκεμβρίου), σύμφωνα με τον βρετανικό στρατιωτικό σχεδιασμό, η 3^η Ορεινή Ταξιαρχία του Ρίμινι ανέλαβε και πραγματοποίησε επίθεση στην Καισαριανή, ως επιχείρηση αντιπερισπασμού.

²⁴⁹ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 138

²⁵⁰ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 139

²⁵¹ Κωτσάκης, οπ.π, σελ. 165 και 334

Κατά τρόπο που μοιάζει εκ των υστέρων σχεδόν ειρωνικός, - αλλά είναι απόλυτα συμβατός με τον τρόπο διεξαγωγής της μάχης, που λάμβανε χώρα σε πολλά μέτωπα ταυτόχρονα - την ίδια μέρα, σε δύο διαφορετικά σημεία της Αθήνας (εκ των οποίων το ένα ήταν στην εξοχική τότε Κηφισιά), σημειώνονται οι τελευταίες νίκες του ΕΛΑΣ : Επρόκειτο αφενός για την κατάληψη των φυλακών Αβέρωφ, που οδήγησε στην σύλληψη μεγάλου αριθμού κρατούμενων για δοσιλογισμό. Κυρίως, όμως, η νικηφόρα επίθεση του ΕΛΑΣ στο αρχηγείο της RAF που είχε την έδρα του σε τρία ξενοδοχεία στην Κηφισιά (Σεσίλ, Πεντελικόν και Παλλάς), είχε ως αποτέλεσμα την αιχμαλωσία εκατοντάδων αξιωματικών, πιλότων και προσωπικού εδάφους (585 συνολικά αιχμάλωτοι). Επρόκειτο για την πλέον εντυπωσιακή σε αποτελέσματα αλλά και βρετανικές απώλειες, νίκη του ΕΛΑΣ, που ωστόσο έλαβε χώρα πολύ μακριά από το πεδίο διεξαγωγής της κυρίως μάχης.²⁵² Οι νίκες αυτές συνεπώς - παρά την βαρύτητά τους, ειδικά η δεύτερη - δεν μπορούσαν να ανακόψουν τον ρου της μάχης, και την επέλαση των Βρετανών προς το κέντρο της πόλης.

Από την επομένη, 19 Δεκεμβρίου θα κορυφωθεί η μάχη της Καλλιθέας, στην οποία είχαν ήδη διεισδύσει βρετανικές δυνάμεις. Η μάχη της Καλλιθέας θα σημάνει και την πρώτη μεγάλης έκτασης ήττα του ΕΛΑΣ από τους Βρετανούς, οι οποίοι θα απωθήσουν τους αμυνόμενους – που αποτελούνταν κυρίως από αντάρτικα σώματα του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου – προς του Χαροκόπου. Οι Βρετανοί θα εδραιωθούν στην περιοχή μέσα στις δύο επόμενες μέρες.

Παράλληλα, στα δεξιά της λεωφόρου Συγγρού, στην περιοχή της Νέας Σμύρνης, από την 18 Δεκεμβρίου, βρετανικές δυνάμεις άρχισαν να κινούνται από το Φάληρο (Βουρλοπόταμο, σημερινή Αμφιθέα) προς την κατεύθυνση του νεκροταφείου Νέας Σμύρνης. Σταδιακά ολόκληρη η 10η Ταξιαρχία με τα τρία της τάγματα διείσδυσε στην Νέα Σμύρνη, με την υποστήριξη αρμάτων μάχης.²⁵³ Ο Ορέστης Μακρής που συμμετείχε ο ίδιος στην μάχη της Νέας Σμύρνης, περιγράφει αναλυτικά μέρα προς μέρα την αντίσταση που προέβαλλε η 1^η Ταξιαρχία του ΕΛΑΣ στην περιοχή, από σπίτι σε σπίτι - επανειλημμένως, δε, αναφέρεται και σε συμμετοχή Ινδικών μονάδων, στο πλευρό των Βρετανών. Οι βρετανικές δυνάμεις, αφού κατέλαβαν το νεκροταφείο Νέας Σμύρνης, στη συνέχεια από την 20 Δεκεμβρίου

²⁵² Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 153-155

²⁵³ Κατσιμήτρος οπ.π, σελ. 139-140

εξαπέλυσαν επίθεση, προωθούμενες προς την πλατεία Σκατζουράκη (σήμερα πλατεία Ηρώων). Η οδός Αρτάκης, κοντά στην πλατεία Σκατζουράκη έγινε μέχρι τέλους θέατρο σκληρών μαχών. Η αντίσταση των μονάδων του ΕΛΑΣ κράτησε τρεις ολόκληρες μέρες, αλλά την 24 Δεκεμβρίου και η περιοχή της Νέας Σμύρνης είχε τεθεί υπό τον έλεγχο των Βρετανών.²⁵⁴

Παράλληλα, σε πολιτικό επίπεδο, τις ημέρες των Χριστουγέννων θα κορυφωθούν οι προσπάθειες εξεύρεσης πολιτικής λύσης, με την άφιξη στην Αθήνα και του ίδιου του Τσόρτσιλ. Ως αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων για πολιτική διευθέτηση της κρίσης, το διάστημα 23 με 27 Δεκεμβρίου χαρακτηρίζεται από μια ύφεση των εχθροπραξιών σε όλα τα μέτωπα. Οι συγκρούσεις δεν σταματούν, απουσιάζουν πάντως οι μεγάλης κλίμακας επιθετικές ενέργειες και εκκαθαριστικές επιχειρήσεις.

Η ημέρα των Χριστουγέννων, 25 Δεκεμβρίου, θα σημαδευτεί από την αιφνιδιαστική κάθοδο του Τσόρτσιλ στην Αθήνα, συνοδευόμενου από τον Υπουργό Εξωτερικών Άντονι Ήντεν, ενώ στην Αθήνα βρίσκονταν ήδη και ο στρατάρχης Αλεξάντερ, με τον υπουργό για θέματα Μεσογείου Μακμίλλαν. Την 26 Δεκεμβρίου θα πραγματοποιηθεί σύσκεψη, με την συμμετοχή όλων των κορυφαίων πολιτικών (συμμετείχαν ο προεδρεύων αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου, ο Ν. Πλαστήρας, ο Θ. Σοφούλης, ο Γ. Καφαντάρης, ο Δ. Μάξιμος, ενώ το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ εκπροσωπούσαν οι Σιάντος, Παρτσαλίδης και ο Μάντακας). Στην Διάσκεψη θα εκφωνήσει αρχικά λόγο ο Τσόρτσιλ που στη συνέχεια θα αποχωρήσει, και θα ξεκινήσουν οι διαβουλεύσεις, που θα κρατήσουν δύο ημέρες. Κύριο ζήτημα ήταν ο διορισμός αντιβασιλέα, και η συγκρότηση νέας κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Οι εκπρόσωποι του ΕΑΜ θα ζητήσουν να συμμετέχει το ΕΑΜ με ποσοστό 40% στα υπουργεία της νέας κυβέρνησης, πρόταση η οποία απορρίφθηκε ασυζητητί από τους εκπροσώπους των υπολοίπων πολιτικών δυνάμεων. Η διάσκεψη θα καταλήξει σε αδιέξοδο, ενώ θα σημαδευτεί και από την σκληρή κριτική του Καφαντάρη στον Παπανδρέου για την εμμονή του στην διατήρηση της Ορεινής Ταξιαρχίας του Ρίμινι, σώμα το οποίο χαρακτήρισε «Πραιτοριανούς του Βασιλιά».

²⁵⁴ Μακρής Ορέστης, *Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1985, σελ. 265-282

3.05 Οι μάχες σε Μεταξουργείο και Καισαριανή και το τέλος των επιχειρήσεων

Αμέσως μετά την αποτυχία των διαβουλεύσεων για εξεύρεση πολιτικής λύσης, την 28 Δεκεμβρίου θα εκδηλωθεί σφοδρή βρετανική επίθεση στου Ψυρρή. Η συνοικία με την δαιδαλώδη της μορφή και τους πολυάριθμους στενούς δρόμους αποτελούσε πρόσφορο πεδίο για δημιουργία οδοφραγμάτων και είχε μετατραπεί σε ισχυρό κέντρο άμυνας του ΕΛΑΣ, οι μαχητές του οποίου θα αντιτάξουν «λυσσώδη αντίσταση».²⁵⁵ Οι Βρετανοί πάντως με υπέρτερες δυνάμεις θα εκκαθαρίσουν του Ψυρρή μέσα στην ίδια μέρα, και οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ θα υποχωρήσουν προς το Μεταξουργείο. Οι Βρετανικές δυνάμεις θα εισχωρήσουν και στο Μεταξουργείο, όπου θα εκτυλιχθεί μια από τις πιο σκληρές μάχες των Δεκεμβριανών, καθώς θα συναντήσουν τεράστια αντίσταση από τις μονάδες του ΕΛΑΣ και θα επακολουθήσει σκληρή μάχη από τετράγωνο σε τετράγωνο και από κτίριο σε κτίριο. Οι Βρετανοί θα χρειαστούν μια ολόκληρη εβδομάδα, για να κάμψουν την άμυνα του ΕΛΑΣ, σε μια έκταση που το επίκεντρο της δεν ξεπερνούσε τα πέντε οικοδομικά τετράγωνα, μεταξύ των οδών Πειραιώς και Μεγάλου Αλεξάνδρου.²⁵⁶

Παράλληλα, την 29 Δεκεμβρίου θα εξαπολυθεί σφοδρότατη επίθεση κατά του «ελληνικού Στάλινγκραντ», όπως χαρακτήριζαν και οι ίδιοι οι Βρετανοί σε εκθέσεις τους, την Καισαριανή. Η επίθεση θα εκδηλωθεί από τρεις διαφορετικές πλευρές – την μία εκ των οποίων ανέλαβε η 3^η Ορεινή Ταξιαρχία. Επιπλέον, οι επιτιθέμενοι θα έχουν την κάλυψη μεγάλου αριθμού αρμάτων μάχης, και κυρίως, αεροπορική υποστήριξη : θα λάβει χώρα σφοδρότατος βομβαρδισμός της προσφυγικής συνοικίας, που αποτελούνταν τότε σε μεγάλο ποσοστό από κτίσματα που θα χαρακτηρίζονταν παράγκες. Με βάση έρευνα που πραγματοποίησε στα αρχεία της ιατροδικαστικής υπηρεσίας ο Χαραλαμπίδης, οι νεκροί που προκάλεσαν τα βρετανικά αεροπλάνα μεταξύ των αμάχων πρέπει να εκτιμηθούν σε περίπου 200 άτομα. Ως προς τα κτίρια που καταστράφηκαν, περισσότερα από το 20% του συνολικού αριθμού τους υπήρξαν στόχοι των βρετανικής αεροπορίας και των βρετανικών αρμάτων μάχης, σύμφωνα με μεταγενέστερη απογραφή που διενήργησε το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας.²⁵⁷ Ως συνέπεια της σφοδρής επίθεσης, το βράδυ της 29 Δεκεμβρίου ο ΕΛΑΣ - στις τάξεις

²⁵⁵ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 152-153

²⁵⁶ Χαραλαμπίδης, οπ.π, σελ. 247-248

²⁵⁷ Χαραλαμπίδης οπ.π, σελ. 236

του οποίου μάχονταν πολλοί κάτοικοι των ανατολικών συνοικιών - αναγκάστηκε να υποχωρήσει προς το βουνό του Υμηττού και από εκεί προς την Παιανία (Λιόπεσι). Κατά τον Κατσιμήτρο, επρόκειτο για την σκληρότερη μάχη από ενάρξεως των εχθροπραξιών, διεξαχθείσα μετά πείσματος εκατέρωθεν. Επρόκειτο για την ήττα που, όχι μόνο σε συμβολικό αλλά και σε πραγματικό επίπεδο, σηματοδοτούσε τη γενικότερη ήττα του ΕΛΑΣ στην μάχη των Δεκεμβριανών.²⁵⁸

Σε πολιτικό επίπεδο, την 30 Δεκεμβρίου θα δημοσιοποιηθεί διάγγελμα του βασιλιά Γεωργίου από το Λονδίνο, με το οποίο δήλωνε ότι δεν θα επιστρέψει στην Ελλάδα, αν δεν κληθεί από τον ελληνικό λαό, αφού πρώτα η βούλησή του εκφραστεί ελεύθερα με δημοψήφισμα. Ταυτόχρονα, υποδείκνυε τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό για την θέση του Αντιβασιλέα. Πράγματι, την επομένη 31 Δεκεμβρίου ο Δαμασκηνός ορίζεται αντιβασιλέας ενώ, τρεις μέρες αργότερα, θα ακολουθήσει η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Πλαστήρα.

Παράλληλα, συνεχιζόταν η Βρετανική εκκαθαριστική επιχείρηση στο κέντρο της Αθήνας. Ενώ διαρκούσε η μάχη του Μεταξουργείου, από την 30 Δεκεμβρίου άρχισαν να κορυφώνονται οι συγκρούσεις στα Εξάρχεια, και το πρωί της 2 Ιανουαρίου οι Βρετανοί θα επιτεθούν στην περιοχή με μεγάλες δυνάμεις. Την ίδια μέρα θα εκδηλωθεί Βρετανική επίθεση και στους Αμπελόκηπους, με σημείο αιχμής το Γηροκομείο, στο οποίο ήταν οχυρωμένες δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Μάλιστα στην μάχη αυτή θα συμμετάσχουν και μικρές μονάδες άλλων αποικιακών στρατιωτών, Αράβων και Κούρδων, και συγκεκριμένα μονάδες της RAF Iraq Levies.²⁵⁹ Για μια ακόμη φορά, η εκδήλωση γενικής κατά μέτωπο επίθεσης των Βρετανών, με υποστήριξη και αρμάτων μάχης, είχε συντριπτικά αποτελέσματα, και όπως και στην Καλλιθέα και την Καισαριανή, επέφερε ανεπανόρθωτα πλήγματα στην αμυντική διάταξη του ΕΛΑΣ που γρήγορα κατέρρευσε, με αποτέλεσμα να υποχρεωθεί σε υποχώρηση από τις θέσεις του.²⁶⁰

Την 4 Ιανουαρίου 1945 πριν το ξημέρωμα, το σύνταγμα τεθωρακισμένων KDG συνεπικουρούμενο από άλλες βρετανικές μονάδες, κινήθηκε αιφνιδιαστικά μέσω της οδού Λένορμαν, με στόχο την κατάληψη της γέφυρας Κολοκυνθούς. Το

²⁵⁸ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 163-165

²⁵⁹ Χαραλαμπίδης, οπ.π, σελ. 259

²⁶⁰ Χαραλαμπίδης, οπ.π, σελ 260

μεσημέρι η γέφυρα καταλήφθηκε και ίλη τεθωρακισμένων κινήθηκε προς το Περιστέρι. Παράλληλα, μια άλλη ίλη τεθωρακισμένων διέβη την γέφυρα επί του Κηφισού, έφτασε στο Πυριτιδοποιείο (στο Αιγάλεω) και συνδέθηκε στο Περιστέρι με την πρώτη ίλη. Η κυκλωτική κίνηση των Βρετανών είχε στεφθεί από πλήρη επιτυχία και με την κατάληψη των δύο γεφυρών (που ο Κεπέσης είχε προτείνει να ανατιναχτούν) και του συνοικισμού Περιστερίου, η αποκοπή των δρομολογίων διαφυγής του ΕΛΑΣ προς τα δυτικά ήταν γεγονός.²⁶¹

Η μάχη είχε κριθεί, και το κυριότερο, διαγραφόταν άμεσος ο κίνδυνος περικύκλωσης των δυνάμεων του ΕΛΑΣ, τόσο σε Αθήνα όσο και σε Πειραιά, από τους Βρετανούς. Την 4 Ιανουαρίου η ΚΕ του ΕΛΑΣ θα λάβει την απόφαση για εκκένωση της Αθήνας και του Πειραιά, την οποία οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ θα υλοποιήσουν, μέσα σε λίγες ώρες κατά την διάρκεια της νύχτας 4 προς 5 Ιανουαρίου. Μαζί τους εκκένωναν την Αθήνα και τα πολιτικά στελέχη του ΚΚΕ και του ΕΑΜ, καθώς και πολλοί άμαχοι, οικογένειες και φίλα προσκείμενοι στο ΕΑΜ.

²⁶¹ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ 175

Μέρος Δ) Οι μάχες στον Πειραιά και η συμμετοχή της 5ης Ινδικής Ταξιαρχίας στις επιχειρήσεις

4.01 Εισαγωγικά: η 4^η Ινδική Μεραρχία

Στην Ινδία, με την έναρξη του πολέμου, το Κογκρέσο δεν κράτησε την ίδια στάση που είχε τηρήσει στον Α' Παγκόσμιο. Στον Μεσοπόλεμο είχε μεσολαβήσει η μαζική ανάπτυξη του κινήματος για την διεκδίκηση της ανεξαρτησίας από τους Βρετανούς, στο οποίο σημαίνοντα ρόλο είχε το Ινδικό Κογκρέσο και η ηγετική φιγούρα του Γκάντι. Τον Αύγουστο του 1942 το Κογκρέσο πρωτοστατεί στην έκρηξη ενός μαζικού κινήματος ενάντια στην βρετανική κυριαρχία, με κεντρικό σύνθημα το αίτημα «*Εγκαταλείψτε την Ινδία*» («Quit India»). Ένα κύμα πολιτικής ανυπακοής σάρωσε και πάλι την Ινδία, γνωρίζοντας την σκληρή καταστολή από την βρετανική πλευρά. Όλη η ηγεσία του Κογκρέσου, συμπεριλαμβανομένων των Γκάντι και Νεχρού, θα συλληφθεί και προφυλακισθεί, όπως και χιλιάδες άλλα στελέχη και μέλη του. Αντίθετα, η Μουσουλμανική Λίγκα θα υποστηρίξει την συμμετοχή στον πόλεμο στο πλευρό της Βρετανίας.

Πάντως από άποψη στρατιωτικής συνεισφοράς στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η συμβολή της Ινδίας στην υπηρεσία των δυνάμεων της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, και επομένως στην πολεμική προσπάθεια των Συμμάχων, θα είναι σημαντική. Το έμπυχο δυναμικό των Ινδικών Μεραρχιών αριθμούσε πάνω από 2 εκατομμύρια στρατιώτες.²⁶² Μια άλλη, ωστόσο, - μικρή συγκριτικά - μερίδα Ινδών θα καταταγεί στον Ινδικό Εθνικό Στρατό (Indian National Army) του Subhas Chandra Bose, (πρώην ηγετικού στελέχους του Κογκρέσου) που θα συνεργαστεί με τους Ιάπωνες στο μέτωπο της Βιρμανίας, στοχεύοντας σε εξέγερση εναντίον των Βρετανών.²⁶³ Σε μια χαρακτηριστική προπαγανδιστική αφίσα του INA απεικονίζεται ο Τσόρτσιλ με το πιστόλι στο χέρι να εξαναγκάζει έναν Ινδό να πολεμήσει, ενώ πίσω του η Ινδία εξεγείρεται φλεγόμενη.²⁶⁴

²⁶² Dear I.C (ed), *The Oxford Companion to the Second World War*, Oxford, Oxford University Press, 1995, σελ. 563-564

²⁶³ Dear I.C (ed), όπ.π, σελ. 565-566

²⁶⁴ Lawrence James, *Raj : The making and unmaking of British India*, New York, St' Martin's Griffin, 1997, σελ. 534

Κατά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, πριν από την έλευσή τους στην Ελλάδα, οι μονάδες της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας είχαν πολεμήσει εναντίον των δυνάμεων του Άξονα σε μια σειρά από μέτωπα : αρχικά στην Ερυθραία και την Συρία, στην συνέχεια μεταφέρθηκαν στην Τυνησία και από εκεί στο Ιταλικό μέτωπο. Στην Ιταλία οι μονάδες της πήραν μέρος και διακρίθηκαν στην περίφημη μάχη του Μόντε Καζίνο, νοτιανατολικά της Ρώμης (όπου επίσης συμμετείχαν και η 8^η και η 10^η Ινδική Μεραρχία).

Η 4^η Ινδική Μεραρχία που θα μεταφερθεί στην Ελλάδα από την Ιταλία, αποτελείτο από τρεις βασικές μονάδες: την 5^η, την 7^η και την 11^η Ταξιαρχία. Η 7^η Ινδική Ταξιαρχία και το αρχηγείο της Μεραρχίας θα εγκατασταθούν στην Θεσσαλονίκη την δεύτερη εβδομάδα του Νοεμβρίου, η 11^η Ινδική Ταξιαρχία κατέφτασε στην Πάτρα την τρίτη εβδομάδα του Νοεμβρίου, ενώ η 5^η Ταξιαρχία, θα σταλεί απευθείας στην Αθήνα για την μάχη των Δεκεμβριανών.

Κατά πάγια πρακτική του βρετανικού στρατού, επικεφαλής τους ήταν Βρετανοί αξιωματικοί, ενώ καμία ταξιαρχία δεν περιλάμβανε αμιγώς Ινδικά τάγματα. Η 11^η Ινδική Ταξιαρχία περιλάμβανε : το 2/7 Τάγμα Γκούρκας (2 battalion 7 Gurkha Rifles), το Ινδικό 3/12 Frontier Force Regiment και το Σκωτσέζικο 2 battalion the Queen's own Cameron Highlanders. Στην 7^η Ινδική Ταξιαρχία υπάγονταν το 2/11 τάγμα Σιχ (2 royal battalion 11 Sikh Regiment), το 1/2 τάγμα Γκούρκας (1 battalion 2 King Edward VII's own Goorkha Rifles) και το αγγλικό 1 battalion the royal Sussex Regiment. Η 5^η Ινδική Ταξιαρχία, που είχε διοικητή τον Ταξίαρχο Sauders - Jacobs, αποτελείτο από ένα βρετανικό τάγμα (1/4 battalion the Essex regiment) και δύο ινδικά : το 1/9 Gurkhas (1 battalion 9 Gurkha Rifles) και το 3/10 Baluchis (3 battalion Queen Mary's own 10 Baluch Regiment).²⁶⁵ Επομένως, κάθε ταξιαρχία περιλάμβανε ένα βρετανικό τάγμα και δύο του Ινδικού Στρατού, (ακριβέστερα, ένα Ινδικό και ένα τάγμα Γκούρκας). Εκτός από τα τάγματα πεζικού, η 4^η Ινδική Μεραρχία περιλάμβανε και άλλες μονάδες, όπως το πυροβολικό (Royal Artillery). Στην μάχη των Δεκεμβριανών, εκτός των Ταγμάτων 1/9 Gurkhas και 3/10 Baluchis της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας, θα πάρουν μέρος και μονάδες του Πυροβολικού (Royal Artillery) της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας: Το Βρετανικό 57 LAA (Light Anti - Aircraft Regiment)

²⁶⁵ Stevens G.R., *Fourth Indian Division*, East Sussex, εκδ The Naval and military press Ltd, 1948, παράρτημα 1, σελ. 417

και το 1 Field Regiment, που είχε και πεζομάχα τμήματα. Επιπλέον, όπως κάθε μεραρχία, η 4^η Ινδική διέθετε και μονάδες με θωρακισμένα οχήματα για αναγνωριστικές επιχειρήσεις (Central India Horse), μονάδες υποστηρικτικές για την τροφοδοσία, τον ανεφοδιασμό και τις μεταφορές που αποτελούνταν από Ινδούς (Royal Indian Army Service Corps), καθώς και μονάδες μηχανικών (Bengal Sappers and Miners, Royal Bombay Sappers and Miners, Indian electrical and mechanical engineers).²⁶⁶

4.02 Τα Δεκεμβριανά στον Πειραιά : οι πρώτες μέρες

Ως προς την καθαρά στρατιωτική πλευρά των μαχών στον Πειραιά και την ευρύτερη περιοχή, σημαντικότερη πηγή για την συμμετοχή της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας σε αυτές, συνιστά το βασικό έργο του Βρετανού αντισυνταγματάρχη G.R Stevens που πραγματεύεται την ιστορία της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας σε όλο τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Από την σκοπιά των Βρετανικών και κυβερνητικών δυνάμεων, διαθέσιμα είναι τα δημοσιευμένα αρχεία του ΓΕΣ/ΔΙΣ και κυρίως το προαναφερθέν έργο του Κατσιμήτρου, το οποίο πάντως, ως προς τον Πειραιά είναι σε μεγάλο βαθμό βασισμένο στον Stevens. Με την σειρά του, στον Κατσιμήτρο στηρίζεται σε σημείο σχεδόν επαναλήψεως, το έργο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού *«Η απελευθέρωσις της Ελλάδος και τα μετά ταύτη γεγονότα»*.²⁶⁷

Από την πλευρά του ΕΛΑΣ, βασική πηγή είναι το έργο του Νίκανδρου Κεπέση («Αγαμέμνων»), που είχε αναλάβει Καπετάνιος του 6^{ου} Συντάγματος Πειραιά από την άνοιξη του 1944, ύστερα από την μεγάλη μάχη της Κοκκινιάς (6-8 Μαρτίου 1944). Το 6^ο Σύνταγμα, με καπετάνιο τον ίδιο και στρατιωτικό διοικητή τον Σωτήρη Κυβέλο, ενεπλάκη άμεσα στις μάχες και πήρε ο ίδιος ο Κεπέσης μέρος στις περισσότερες από αυτές. Επίσης σημαντική πηγή είναι η Έκθεση της 13^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ η οποία, με στρατιωτικό διοικητή τον Δ. Ματσούκα και καπετάνιο τον

²⁶⁶ Stevens G.R., ο.π.π, σελ. 415-417

²⁶⁷ Στο έργο αυτό πάντως - που εκδόθηκε το 1973 και αποσύρθηκε μετά την δικτατορία - παρεισφρύουν βασικά σφάλματα. Ενδεικτικά σε δύο σημεία, αντί για τους Γκούρκας, αναφέρονται εσφαλμένα οι Baluchis, βλ. Αρχηγείον Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος και τα μετά ταύτην γεγονότα*, Αθήνα, ΔΙΣ, 1973, σελ. 168 και 169.

Θεόδωρο Καλλίνο - Αμάρμπεη, διεύθυνε τις επιχειρήσεις της αναμέτρησης και στην οποία υπάχθηκε και το 6^ο Σύνταγμα.

Με την έναρξη των Δεκεμβριανών η κατάσταση στον Πειραιά είχε ως εξής, από άποψη έμφυχου δυναμικού και διάταξης των αντιμαχόμενων πλευρών : Από βρετανικής πλευράς, την 3 Δεκεμβρίου άρχισε να προσγειώνεται στο Χασάνι η 139η Ταξιαρχία και ειδικότερα το Τάγμα Durham Light Infantry (DLI), ενώ την επομένη 4 Δεκεμβρίου κατέφτασε το Τάγμα Leicesters. Την 5 Δεκεμβρίου η 139 Ταξιαρχία – μειωμένης σύνθεσης, αφού αποτελούνταν από δύο τάγματα - είχε την εξής διάταξη : το στρατηγείο της έδρευε στην ακτή Ν. Φαλήρου (ξενοδοχεία Ακταίων και Μέγα), το Τάγμα Durham στον όρμο του Νέου Φαλήρου και σε μικρό βάθος από την ακτή και το Τάγμα Leicesters είχε αναπτυχθεί σε πολύ μικρή περίμετρο στο άκρο της Πειραιϊκής χερσονήσου (Καλλίπολη). Την 5 Δεκεμβρίου ο Arkwright ανέθεσε στην 139^η Ταξιαρχία την αποστολή της εκκαθάρισης των προκυμαίων Φαλήρου και Πειραιά, θέτοντας υπό την διοίκησή της και το πεζομάχο 64^ο Σύνταγμα A/A Πυροβολικού, καθώς και έναν λόχο εδάφους της RAF. Η μονάδα που συγκροτήθηκε για τις ανάγκες της συγκεκριμένης επιχείρησης ονομάστηκε Blockforce από το όνομα του Διοικητή της 139^{ης} Ταξιαρχίας Ταξιάρχου Block. Η εξέλιξη της μάχης στην Αθήνα τις επόμενες μέρες δεν επέτρεψε την πραγματοποίηση της ανατεθείσας αποστολής, παρά μόνο την εξασφάλιση της χρήσης της λεωφόρου Ποσειδώνος που διεκπεραίωσε το τάγμα Durham, και την μικρή επέκταση της περιμετρικής ζώνης που κατείχαν οι Leicesters στο άκρο της Καλλίπολης.²⁶⁸

Από την πλευρά του ο ΕΛΑΣ είχε να αντιτάξει το τοπικό 6^ο Ανεξάρτητο Σύνταγμα Πειραιά και από την 11 Δεκεμβρίου και μετά, τμήματα της 13^{ης} Μεραρχίας Στερεάς Ελλάδας, στην οποία ανατέθηκε η διεξαγωγή των επιχειρήσεων στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά, με τους εξής στόχους : *«Από την 11 Δεκεμβρίου αναλάβουμε με το 52^ο Σύνταγμα μας και με το υπαχθέν σε εμάς 6^ο Σύνταγμα Πειραιώς τον αγώνα στον Πειραιά και τους συνοικισμούς του, και με τα υπόλοιπα τμήματα την ακτή από Πειραιά μέχρι Ελευσίνα και Μεγάλο Πεύκο.... Οι γενικές αποστολές της μεραρχίας ήταν α) η απόκρουση αποβατικής ενεργείας του εχθρού στην ακτή του*

²⁶⁸ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 194-195

μετώπου της, β) η συντριβή αποβιβαζόμενου εχθρού και κινούμενου στην περιοχή της γ) η εκκαθάριση του Πειραιά».²⁶⁹

Τις πρώτες μέρες των Δεκεμβριανών επομένως, τις επιχειρήσεις στον τομέα του ευρύτερου Πειραιά είχε αναλάβει το τοπικό 6^ο Σύνταγμα Πειραιά του ΕΛΑΣ. Αργά το βράδυ της 3 Δεκεμβρίου η διοίκηση του 6^{ου} Συντάγματος έλαβε διαταγή από το Α' Σώμα Στρατού του ΕΛΑΣ να καταλάβει τα Α.Τ. της ευρύτερης περιοχής Πειραιά. Από το επόμενο πρωί, ο ΕΛΑΣ θα πραγματοποιήσει επίθεση στα 9 αστυνομικά τμήματα της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά, στην Αστυνομική Διεύθυνση Πειραιώς και τους αστυνομικούς σταθμούς Καλλιπόλης, Αγ. Ιωάννη Ρέντη και Κορυδαλλού και στην διεύθυνση Χωροφυλακής Πειραιά, στο τμήμα μεταγωγών και την φρουρά των φυλακών Βούρλων.²⁷⁰ Τα περισσότερα αστυνομικά τμήματα δεν πρόβαλαν καθόλου αντίσταση και εντός λίγων ωρών καταλήφθηκαν όλα, με εξαίρεση δύναμη του Τμήματος Επιφυλακής που διέσπασε τον κλοιό και κατέφυγε στο Μέγαρο Βάττη.²⁷¹ Συνεπώς, την 4 Δεκεμβρίου ολόκληρη η πόλη του Πειραιά αλλά και η ευρύτερη περιοχή (Δραπετσώνα, Κερατσίνι, Ταμπούρια, Κοκκινιά), βρίσκεται υπό τον έλεγχο του ΕΛΑΣ.

Εξαίρεση θα αποτελέσουν δύο μόνο εστίες, που θα αντέξουν όμως μέχρι το τέλος των Δεκεμβριανών : Αφενός, το Μέγαρο Βάττη που βρίσκεται στην προβλήτα της Τρούμπας στην Ακτή Μιαούλη, στην γωνία με την οδό Μπουμπουλίνας. Στο πενταώροφο κτίριο που δέσποζε επί της ακτής Μιαούλη, έδρευε η Ναυτική Διοίκηση Πειραιά, επανδρωμένη με δύναμη του λιμενικού σώματος, συνεπικουρούμενη από άνδρες της αστυνομίας που είχαν καταφύγει εκεί. Κατά τον Κεπέση επρόκειτο για μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας και συνεργάτες των Γερμανών, οι οποίοι, όταν ο ΕΛΑΣ πολιορκήσε το κτίριο, ήταν έτοιμοι να παραδοθούν αλλά επενέβησαν οι Βρετανοί με τανκς και τους διέσωσαν.²⁷² Η αντίθετη φιλοκυβερνητική και αντικομμουνιστική αφήγηση, και μάλιστα στο μετεμφυλιακό πλαίσιο, παρουσιάζει την μάχη του Βάττη ως «ηρωική αντίσταση».²⁷³ Σε κάθε περίπτωση, στην επιτυχή

²⁶⁹ «Εκθεσις επί της εξελίξεως της στρατιωτικής καταστάσεως» της 13^{ης} Μεραρχίας ΕΛΑΣ, σε Κωτσάκης, οπ.π, σελ. 280

²⁷⁰ Κατσιμήτρος οπ.π, σελ. 192

²⁷¹ Κεπέσης Νίκανδρος, *Ο Δεκέμβρης του 1944*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1994, σελ. 194

²⁷² Κεπέσης οπ.π, σελ 218

²⁷³ Αρχιμανδρίτης Νικόλαος, «Ο κόκκινος Δεκέμβρης», *Αστυνομικά Χρονικά*, τεύχος 57, 1 Οκτωβρίου 1955, σελ. 2743

άμυνα του Βάττη θα συμβάλουν καθοριστικά τα βρετανικά άρματα μάχη, καθώς και η κορβέτα Σαχτούρης με πυρά από θαλάσσης.

Η δεύτερη και σημαντικότερη εστία κυβερνητικών και βρετανικών δυνάμεων ήταν η Σχολή Ναυτικών Δοκίμων, όπου το αρχηγείο του στόλου. Βρισκόταν όπου και σήμερα, στην περιοχή Χατζηκυριάκειο, σε στρατηγικά καίρια θέση στο άκρο της Πειραιϊκής χερσονήσου, κοντά στην είσοδο του λιμανιού, την οποία ήλεγχε απόλυτα. Για τον λόγο αυτό αποτέλεσε στόχο του ΕΛΑΣ την 4 Δεκεμβρίου με πυρά από διάφορα σημεία της Πειραιϊκής χερσονήσου, έως την άφιξη 2 βρετανικών αρμάτων.²⁷⁴ Σύμφωνα με τον Κεπέση, όταν οι Βρετανοί επενέβησαν ανοιχτά, ο ΕΛΑΣ επιχείρησε να πλήξει την Σχολή Δοκίμων, εκτοξεύοντας βολές εναντίον της από την απέναντι πλευρά του λιμανιού, το Καστράκι της Δραπετσώνας, με δύο ατομικούς όλμους, ωστόσο οι σωλήνες των όλμων έσπασαν. Η έλλειψη τεχνικών μέσων και ιδίως οι δραματικές ελλείψεις σε βαρύ οπλισμό (σε όπλα καμπύλης τροχιάς και πυροβόλα) καθιστούσαν αδύνατη την, με αξιώσεις, προσβολή του στόχου.²⁷⁵

Από την πλευρά του ΕΛΑΣ καταγράφονται σε δελτία πληροφοριών του Α' Σώματος Στρατού, αναφορές για αποβιβάσεις Ινδικών μονάδων πριν την 9 Δεκεμβρίου, που βασίζονται σε πληροφορίες του 6^{ου} Συντάγματος. Ειδικότερα, σύμφωνα με το Δελτίο πληροφοριών του Α' Σώματος Στρατού της 6 Δεκεμβρίου προς την Κ.Ε του ΕΛΑΣ : *«Κατά πληροφορίες του 6^{ου} Συντάγματος ενεφανίσθησαν πλοία εις Άγιο Γεώργιο Κερασίνοι μεταφέροντα αραπάδες και ιερολοχίτες με σκοπό αποβίβασης»*.²⁷⁶ Την επόμενη μέρα, στο Δελτίο πληροφοριών του Α' Σώματος Στρατού προς την ΚΕ του ΕΛΑΣ αναγράφεται ότι *«σύμφωνα με πληροφορίες του 6^ο συντάγματος Ινδοί αποβιβάστηκαν στην Ζέα»*.²⁷⁷ Την ίδια μέρα, σε νεότερο Δελτίο πληροφοριών του Α' Σώματος Στρατού της 7 Δεκεμβρίου (ώρα 20.30) προς την ΚΕ του ΕΛΑΣ καταγράφεται η πληροφορία ότι *«Αφοπλίσθηκαν 100 Ινδοί στον Άγιο Γεώργιο Κερασίνοι»*.²⁷⁸

²⁷⁴ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 192-193 και Αρχιμανδρίτης Νικόλαος, «Ο κόκκινος Δεκέμβρης», *Αστυνομικά Χρονικά*, τεύχος 58, 15 Οκτωβρίου 1955, σελ. 2789

²⁷⁵ Κεπέσης, οπ.π, σελ. 218

²⁷⁶ Κωτσάκης, οπ.π, σελ. 104

²⁷⁷ Κωτσάκης, οπ.π, σελ. 107

²⁷⁸ Κωτσάκης, οπ.π, σελ. 110

4.03 Η εκκαθάριση της Πειραιϊκής χερσονήσου από την 5^η Ινδική Ταξιαρχία

Πριν από το ξέσπασμα των Δεκεμβριανών, σύμφωνα με τον βρετανικό επιχειρησιακό σχεδιασμό, η 5^η Ινδική Ταξιαρχία επρόκειτο να μεταφερθεί στο νησιά του Αιγαίου. Με τις ραγδαίες εξελίξεις στην Αθήνα, και καθώς διαπιστώθηκε η ανεπάρκεια των εκεί βρετανικών δυνάμεων, ακυρώθηκε η αποστολή της στα νησιά και την 7 Δεκεμβρίου απέπλευσε από το λιμάνι του Τάραντα με προορισμό τον Πειραιά.²⁷⁹ Η άφιξή της τις πρώτες πρωινές ώρες της 10 Δεκεμβρίου συμπίπτει χρονικά με το σημείο που η πίεση που ασκούσε ο ΕΛΑΣ στις βρετανικές και κυβερνητικές δυνάμεις στο κέντρο της Αθήνας βρισκόταν στο απόγειό της : Όπως είδαμε, η γενική κατάσταση που επικρατούσε σε Αθήνα αλλά και Πειραιά χαρακτηριζόταν από την διάψευση των βρετανικών προσδοκιών για γρήγορη εξουθένωση του ΕΛΑΣ, την ανεπάρκεια των βρετανικών δυνάμεων και τα διαφαινόμενα προβλήματα ανεφοδιασμού τους. Η συνέχιση της πολιορκίας του Μακρυγιάννη και των επιθέσεων του ΕΛΑΣ στο Γουδί, η περίσφιξη από τον ΕΛΑΣ της περιμετρικής ζώνης που έλεγχαν οι Βρετανοί, και γενικώς όλες οι στρατιωτικές εξελίξεις είχαν φέρει το Βρετανικό αρχηγείο ενώπιον διλήμματος ως προς την εκκένωση ή μη του κέντρου της Αθήνας, και εξεταζόταν σοβαρά η πιθανότητα συγκέντρωσης των ελληνοβρετανικών δυνάμεων στο Δέλτα Φαλήρου.

Η 5^η Ινδική Ταξιαρχία υπάχθηκε στην Blockforce υπό τον Ταξίαρχο Block, στην οποία ανατέθηκε εκ νέου η συνέχιση των επιχειρήσεων και της διεξαγωγής των μαχών στον Πειραιά, με στόχο την εκκαθάριση της περιοχής και την διάνοιξη του κεντρικού λιμανιού.²⁸⁰ Η γενική αποστολή της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας συνίστατο στην εκκαθάριση της Πειραιϊκής χερσονήσου, την διασφάλιση του προγεφυρώματος Φαλήρου και την αποκατάσταση της επικοινωνίας Φαληρικού Δέλτα και λιμανιού, και τέλος, την εκκαθάριση του κεντρικού λιμένος.

Αρχική αποστολή της ήταν η εκκαθάριση της Πειραιϊκής χερσονήσου, η οποία θα διενεργείτο σε 5 διαδοχικά στάδια : αρχικός στόχος ήταν η κατάληψη και πλήρης διασφάλιση της οδού Χαριλάου Τρικούπη, η οποία τέμνει όλη την Πειραιϊκή χερσόνησο στο στενότερο σημείο της, και συνδέει το κεντρικό λιμάνι με το Πασαλιμάνι. Κατόπιν, θα επιχειρούνταν η εκκαθάριση όλης της περιοχής εντεύθεν

²⁷⁹ Stevens, οπ.π, σελ. 373

²⁸⁰ Stevens, οπ.π, βλ. και Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 137 και 195

της Χαριλάου Τρικούπη, δηλαδή της Καλλίπολης και όλης της Πειραιϊκής χερσονήσου. Θα ακολουθούσε η προώθηση των μονάδων της επί της λεωφόρου Βασιλέως Γεωργίου, της κεντρικής οδικής αρτηρίας που διασχίζει την βάση της χερσονήσου και συνδέει την ακτή του κεντρικού λιμανιού με τον λόφο της Καστέλας. Ως επόμενος στόχος, τέθηκε η διενέργεια εξ εφόδου επίθεσης κατά του λόφου Καστέλας/Προφήτη Ηλία και τέλος, η προώθηση και των τριών Ταγμάτων της Ταξιαρχίας μέχρι τις γραμμές του Ηλεκτρικού σιδηρόδρομου στο Φάληρο, ώστε να συνδεθούν με το βρετανικό Τάγμα Durham (DLI) της 139^{ης} Ταξιαρχίας. Στην συνέχεια, θα ακολουθούσε δεύτερη επιχείρηση με στόχο την εκκαθάριση της βόρειας πλευράς του λιμανιού και του συνοικισμού της Δραπετσώνας.²⁸¹

Η αποβίβαση της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας ξεκίνησε την νύχτα 9 προς 10 Δεκεμβρίου στην Σχολή Ναυτικών Δοκίμων στο Χατζηκυριάκειο. Πρώτα αποβιβάστηκε στην προβλήτα της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων το τάγμα Essex κατά την διάρκεια της νύχτας 9 προς 10 Δεκεμβρίου. Αμέσως, από το πρωί της επομένης 10 Δεκεμβρίου, το τάγμα Essex προχώρησε «βραδέως αλλά μεθοδικώς»²⁸² και άρχισε την εκκαθάριση της γύρω κατοικημένης περιοχής, με κατεύθυνση προς την Τρούμπα, και την εκκλησία του Αγίου Νικολάου, στην αρχή της οδού Χαριλάου Τρικούπη, μεταξύ των ακτών Αλκίμων και Μιαούλη. Στόχος η διασφάλιση ικανού χώρου, ώστε να αποβιβαστούν και τα δύο Ινδικά Τάγματα της Ταξιαρχίας.²⁸³ Οι δυνάμεις του Τάγματος Essex, δεχόμενες πυρά καθ' όλη την διάρκεια της ημέρας και έχοντας να αντιμετωπίσουν οδοφράγματα που είχαν δημιουργηθεί από τους μαχητές του ΕΛΑΣ, μόνο το βράδυ και χάρη και στην υποστήριξη και αρμάτων μάχης, κατάφεραν να προσεγγίσουν την οδό Χαριλάου Τρικούπη.

Τις πρώτες πρωινές ώρες της επομένης 11^{ης} Δεκεμβρίου θα αποβιβαστούν και τα δύο Ινδικά τάγματα Γκούρκας και Baluchis. Μέχρι το βράδυ της ημέρας αυτής, το Τάγμα Έσσεξ ολοκλήρωσε τον αποκλεισμό της Καλλίπολης, φράζοντας με συρματόπλεγμα την οδό Χαριλάου Τρικούπη.

²⁸¹ Stevens, ο.π., σελ. 375

²⁸² Δελτίο πληροφοριών ΑΡΚΦΟΡΣ, 10-12 ώρα 18.00, σε ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία εμφυλίου πολέμου*, ο.π., σελ. 216

²⁸³ Αρχηγείον Στρατού/ΔΙΣ, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος...*, ο.π., σελ. 165

Από την επομένη, την 12 Δεκεμβρίου το μεσημέρι, οι Γκούρκας και οι Baluchis άρχισαν την επιχείρηση εκκαθάρισης του κάτω τμήματος της Πειραιϊκής χερσονήσου «κινούμενα μετά προσοχής». ²⁸⁴ Η επιχείρηση εκκαθάρισης της Καλλίπολης και γενικότερα όλης της Πειραιϊκής χερσονήσου από τα δύο Ινδικά Τάγματα συνεχίστηκε και την 13 Δεκεμβρίου. Η επί δύο ημέρες εκκαθάριση μιας περιοχής σήμαινε εξονυχιστικούς ελέγχους σπιτιών και ανθρώπων, συλλήψεις μαχητών ή και υπόπτων πολιτών, εξουδετέρωση ελεύθερων σκοπευτών και ένοπλων εστιών αντίστασης του ΕΛΑΣ - και όλα αυτά, από σπίτι σε σπίτι.

Την 13 Δεκεμβρίου το βράδυ ολόκληρη η περιοχή δυτικά της Χαριλάου Τρικούπη είχε εκκαθαριστεί από τα δύο τάγματα Γκούρκας και Baluchis. Στο από 14-12 Δελτίο του Α' Σ.Σ του ΕΛΑΣ αποτυπώνεται η δυσμενής εξέλιξη : *«Ο εχθρός απέκοψε την επικοινωνία της Πειραιϊκής χερσονήσου με το εσωτερικό. Υπολογιζόμενες δυνάμεις στον Πειραιά 1000 περίπου αραπάδες, Άγγλοι και νάνοι».* ²⁸⁵ Ως «νάνοι» χαρακτηρίζονται οι Γκούρκας, λόγω του μικρού ύψους τους.

Η στρατιωτική τακτική που τηρούσαν οι Βρετανοί συνίστατο σε προώθηση, εκκαθάριση και εξασφάλιση της κάθε συνοικίας με συρματοπλέγμα, ενώ ελληνικό Μικτό Άγημα, δύναμης 2 λόχων και 150 περίπου ανδρών τους ακολουθούσε. Την συγκρότηση του μικτού αποσπάσματος είχε αναλάβει ο διορισθείς ως Στρατιωτικός Διοικητής Πειραιά συνταγματάρχης Πρόκος, ο οποίος είχε μεταφερθεί την 10 Δεκεμβρίου από την Καβάλα στο Κερατσίνι, και από εκεί στην Σχολή Ναυτικών Δοκίμων. Ο ίδιος σημειώνει ότι από την 12 Δεκεμβρίου είχαν με τον Ταξίαρχο Μπλοκ συνεργασία αναφορικά με τον τρόπο ενεργείας του μικτού αγήματος για την πλήρη εκκαθάριση της εκάστοτε «απελευθερωμένης υπό των Ινδικών στρατευμάτων περιοχής» ²⁸⁶ (όπου «Ινδικών», νοείται και το βρετανικό τάγμα Essex). Ο Stevens από την πλευρά του, σχολιάζει για το Μικτό Άγημα ότι αυτοί οι «φλογεροί μοναρχικοί» ήταν σκληροί μαχητές, αλλά είχαν την τάση να πυροβολούν τα πάντα. ²⁸⁷

Το πρωί της 14 Δεκεμβρίου, οι Γκούρκας αποσύρθηκαν, για να προετοιμαστούν για την έφοδο στον λόφο της Καστέλας/Προφήτη Ηλία. Παράλληλα,

²⁸⁴ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 198

²⁸⁵ Κωτσάκης, οπ.π, σελ. 145

²⁸⁶ «Συνοπτική έκθεσις πεπραγμένων» Πρόκου, σε ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, οπ.π, σελ.

386

²⁸⁷ Stevens οπ.π, σελ. 375

οι Leicesters ανέλαβαν από τους Essex την φρούρηση της Χαριλάου Τρικούπη, ώστε οι τελευταίοι να αποδεσμευτούν, για την επόμενη φάση που ήταν η προώθηση στην λεωφόρο Βασιλέως Γεωργίου.

Την 14 Δεκεμβρίου σημειώθηκε στασιμότητα στο μέτωπο του Πειραιά, καθώς Βρετανοί (Essex) και Ινδοί (Baluchis) στρατιώτες καθηλώθηκαν σε συγκρούσεις με τους μαχητές του ΕΛΑΣ, παρά την ενεργό υποστήριξη αρμάτων μάχης Σέρμαν. Μέχρι την έλευση της νύχτας της 14 Δεκεμβρίου, οι Baluchis ήταν σταθερά εμπλεκόμενοι στο λιμάνι της Ζέας (Πασαλιμάνι), ενώ και οι Έσσεξ παρέμεναν καθηλωμένοι κατά μήκος της ακτής Μιαούλη. Η αντίσταση του ΕΛΑΣ ήταν ισχυρή και οι βρετανικές θέσεις βάλλονταν με όλμους. Επομένως, ούτε το ένα τάγμα ούτε το άλλο, κατάφερε να επιτύχει τον αντικειμενικό στόχο που ήταν η σύνδεση με την λεωφόρο Βασιλέως Γεωργίου, όπως προέβλεπε ο αρχικός βρετανικός σχεδιασμός. Για τον λόγο αυτό, η επιχείρηση της εφόδου στην Καστέλα αναβλήθηκε επί μία ημέρα.²⁸⁸

4.04 Η μάχη του Μοσχάτου - Ν. Φαλήρου και η κατάληψη της Καστέλας

Παράλληλα, ενώ είχε αρχίσει και ήταν σε πλήρη εξέλιξη η επιχείρηση εκκαθάρισης της Πειραιϊκής χερσονήσου, στο προγεφύρωμα Ν. Φαλήρου το τάγμα Durham (DLI) της 139 Ταξιαρχίας διατηρούσε ανοιχτή την λεωφόρο Ποσειδώνος με τους τρεις λόχους του αναπτυγμένους κατά μήκος της λεωφόρου. Από την διοίκηση της 13^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ κρίθηκε αναγκαία στρατιωτικά η επίθεση κατά του προγεφυρώματος αυτού. Όπως αναφέρεται στην από 12-12-1944 Διαταγή της 13^{ης} Μεραρχίας : *«Αγγλικές και αντιδραστικές δυνάμεις κατέχουν τα εξής σημεία στην περιοχή Τζιτζιφιών, Μοσχάτου, Νέου Φαλήρου : Τζιτζιφιές, σταθμό Φαλήρου, το εργοστασιακό συγκρότημα στην παραλία στο τέρμα της οδού Ποσειδώνος και το εργοστάσιο Μοσχάτου όπου στρατώνονται περί τους 70 Ινδούς ...Αντικειμενικός σκοπός της επιχείρησης η αιχμαλώτιση και εξόντωση των φρουρών και η*

²⁸⁸ Stevens, οπ.π, σελ. 376

λαφυραγώγηση».²⁸⁹ Ως προς τους Ινδούς που στρατωνίζονταν στο Μοσχάτο, επρόκειτο πιθανότατα για μονάδα (δύναμης μικρότερης από λόχο) από το τάγμα Baluchis, όπως φαίνεται και από τους νεκρούς που είχαν εκείνη την ημέρα.

Πράγματι, κατά την διάρκεια της νύχτας 13 προς 14 Δεκεμβρίου, τάγματα της 13^{ης} Μεραρχίας και του 6^{ου} Συντάγματος του ΕΛΑΣ υπό την διεύθυνση του καπετάνιου της 13^{ης} Μεραρχίας Θεόδωρου Καλλίνου (Αμάρμπεη) εξαπέλυσαν σφοδρή επίθεση. Μια βρετανική διμοιρία απομονώθηκε στο άκρο της διάταξης του τάγματος και κοντά στην ακτή, και παραδόθηκε, με 60 βρετανούς συλληφθέντες.²⁹⁰ Από την άλλη, πηγές του ΕΛΑΣ κάνουν λόγο για 60 Βρετανούς και 60 Ινδούς συλληφθέντες. Σε δελτίο της 13^{ης} Μεραρχίας προς την ΚΕ του ΕΛΑΣ αναφέρεται : *«Εχθρός αιφνιδιάσθηκε, ανατινάχτηκαν διοικητήριο ενός συντάγματος και ένα εργοστάσιο μαζί με στρατωνιζομένους.... Εχθρός είχε πολλούς νεκρούς και τραυματίες. Συνελήφθησαν 120 αιχμάλωτοι εκ των οποίων 60 άγγλοι και 60 μαύροι. Κυριεύθηκαν άφθονος οπλισμός, πυρομαχικά».*²⁹¹ Ο Κεπέσης, που συμμετείχε στη μάχη, αναφέρει τις απώλειες που προκάλεσε η επίθεση του ΕΛΑΣ σε Βρετανούς και Ινδούς. Τονίζει, δε, την στρατηγική σημασία της, καθώς ανέκοψε τον σχεδιασμό των Βρετανών, οι οποίοι εφορμώντες από τη νευραλγική περιοχή Ν. Φάληρου - Μοσχάτου, ετοιμάζονταν να αποκόψουν το μέτωπο της Αθήνας από αυτό του Πειραιά.²⁹²

Στο κυρίως μέτωπο του Πειραιά, την επομένη 15 Δεκεμβρίου, παρά την αντίσταση των δυνάμεων του ΕΛΑΣ, οι Baluchis από δεξιά και οι Essex από αριστερά προωθούνται σταθερά στην Βασιλέως Γεωργίου, αφού όμως τα άρματα μάχης ανοίγουν τον δρόμο, ανατινάζοντας τα οδοφράγματα. Τελικώς, μέχρι το βράδυ φτάνουν κατά μήκος της λεωφόρου Βασιλέως Γεωργίου.²⁹³

Την ίδια μέρα (15 Δεκεμβρίου) αποβιβάζεται στην προβλήτα της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων το 40^ο Σύνταγμα αρμάτων μάχης, προερχόμενο από την Πελοπόννησο και αποτελούμενο από τρεις πεζομάχους ίλες και 16 άρματα μάχης. Οι μονάδες του αμέσως μετά την αποβίβαση, προωθήθηκαν προς το κέντρο της Αθήνας.

²⁸⁹ Κωτσάκης, οπ.π, σελ. 137

²⁹⁰ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 201-202

²⁹¹ Κωτσάκης, οπ.π, σελ. 143

²⁹² Κεπέσης, οπ.π, σελ. 221

²⁹³ Stevens, οπ.π, σελ. 376

²⁹⁴ Επομένως, η εγκατάσταση προγεφυρώματος στην Σχολή Ναυτικών Δοκίμων και η εκκαθάριση της γύρω περιοχής επέτρεπε και την αποβίβαση αρμάτων μάχης. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό και με τις μαζικές αποβιβάσεις τμημάτων της 4^{ης} Βρετανικής Μεραρχίας στο Φάληρο που πραγματοποιούνταν εκείνες τις μέρες, σήμαινε ότι το γεγονός ότι το κεντρικό λιμάνι του Πειραιά παρέμενε κλειστό, δεν φαινόταν να επηρεάζει στρατιωτικά σε τόσο μεγάλο βαθμό τους Βρετανούς.

Ο λόφος της Καστέλας - Προφήτη Ηλία συνιστούσε το πιο σημαντικό από στρατηγική άποψη σημείο στην ευρύτερη περιοχή Πειραιά – Νέου Φαλήρου, καθώς δέσποζε, προσφέροντας εξαιρετικό σημείο επιτήρησης και ελέγχου όλων των γύρω περιοχών. Ταυτόχρονα, αποτελούσε ιδανικό πεδίο για εκτόξευση βολής σε μεγάλη ακτίνα. Επιπλέον, είχε εξαιρετική οχύρωση, καθώς κατά την κατοχή οι Γερμανοί είχαν κατασκευάσει σύστημα υπογείων διαδρόμων και θέσεις μάχης, καλυπτόμενες από σκέπαστρα. ²⁹⁵

Την 15 Δεκεμβρίου θα αφιχθούν και μονάδες του Πυροβολικού της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας: αφενός το 1 Field Regiment, που είχε και πεζομάχα τμήματα και αφετέρου το 57 LAA (Light Anti - Aircraft Regiment), το οποίο θα μεταφερθεί στον Άγιο Γεώργιο Κερατσινίου. Την ίδια μέρα, τα πυροβόλα του Συντάγματος Πυροβολικού εγκαταστάθηκαν στην Ψυτάλλεια και άρχισαν να βάλουν κατά της Καστέλας. Είχε προηγηθεί, την προηγούμενη ημέρα, σφοδρός κανονιοβολισμός του λόφου από τα αντιτορπικά Σαλαμίσ και Ναβαρίνο. ²⁹⁶ Η φρουρά του ΕΛΑΣ, παρά τον αυξανόμενο βομβαρδισμό από θαλάσσης και αέρος με όλα τα μέσα πυρός, που δεν είχαν αφήσει αλώβητη ούτε την εκκλησία του Προφήτη Ηλία, έμεινε μέχρι τέλους να υπερασπιστεί τον λόφο. ²⁹⁷

Για την κατάληψη της Καστέλας, επιχείρηση την οποία προετοίμαζε ο σφοδρός βομβαρδισμός του, εγκρίθηκε από το Αρχηγείο του 3^{ου} Σώματος νυχτερινή «σιωπηλή» επίθεση από τους Γκούρκας. Η νυχτερινή επίθεση εγκρίθηκε υπό τον όρο να μην χρησιμοποιήσουν το κούκρι.

²⁹⁴ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 147

²⁹⁵ Stevens οπ.π, σελ. 374, βλ. και Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 200

²⁹⁶ Stevens, οπ.π, σελ. 376 και Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ. 199

²⁹⁷ Κεπέσης, οπ.π, σελ. 225

Το απόγευμα της 15 Δεκεμβρίου οι Γκούρκας ανέλαβαν από τους Baluchis την πλευρά του όρμου Φαλήρου στα δεξιά της διάταξης. Την 16 Δεκεμβρίου πρωινές ώρες (1.40), δύο λόχοι των Γκούρκας (companies «c» και «d»), ξεκίνησαν την έφοδο, συνεπικουρούμενοι από δύναμη του 1 Field Regiment του Πυροβολικού της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας. Κατά την έφοδο χρησιμοποίησαν χειροβομβίδες και μέχρι την αυγή είχαν εκκαθαρίσει την δυτική πλευρά του λόφου. Στις 10 το πρωί η φρουρά του ΕΛΑΣ είχε εξουδετερωθεί και η κορυφή του Προφήτη Ηλία είχε καταληφθεί.²⁹⁸

Η δραματική για τον ΕΛΑΣ εξέλιξη αποτυπώνεται στα δελτία πληροφοριών του Α' Σώματος Στρατού και ειδικότερα στο από 15-12 Δελτίο του Α' Σ.Σ : «*Στον Πειραιά όπου ενεργείται επίθεση κατά του Προφήτη Ηλία, η κατάσταση για τα τμήματά μας είναι δυσχερής διότι είναι ολιγάριθμα*».²⁹⁹ Την επομένη, 16-12 το 6^ο Σύνταγμα αναφέρει προς την 13^η Μεραρχία : «*Κέντρο Πειραιά εκκενώθηκε, Προφήτης Ηλίας απωλέσθηκε, στερούμαστε δυνάμεων, οπλισμού, πυρομαχικών, κατάσταση πολύ σοβαρά*».³⁰⁰

Ο Ν. Κεπέσης, καπετάνιος του 6^{ου} Συντάγματος Πειραιά του ΕΛΑΣ (το οποίο επωμιζόταν το βάρος της αναμέτρησης, υπό την διεύθυνση της 13^{ης} Μεραρχίας), σημειώνει ότι το ύψωμα έπεσε όχι μόνο λόγω του σφυροκοπήματος που προηγήθηκε από αέρος και θάλασσας, αλλά και της εξάντλησης της φρουράς του. Σε κάθε περίπτωση, θα αναγνωρίσει την σημασία της απώλειας του καίριου σημείου : «*Ο λόφος του Προφήτη Ηλία μαζί με τον λόφο Καραβά αποτελούν τα δύο στρατηγικά σημεία της πόλης. Όποιος κατέχει το ένα από τα δύο διεκδικεί την κυριαρχία του Πειραιά. Τα τμήματα της Ινδικής Μεραρχίας που το κατέλαβαν, εγκατέστησαν βαριά πολυβόλα και με τα δραστικά τους πυρά έλεγχαν τις οδικές αρτηρίες από νοτιανατολικά προς βορειοδυτικά*».³⁰¹ Ήδη την 18 Δεκεμβρίου, δελτίο του Α' Σ.Σ του ΕΛΑΣ, ανέφερε ότι «*ο εχθρός βάλλει από Προφήτη Ηλία*».³⁰²

Μετά την κατάληψη του Προφήτη Ηλία, οι Βρετανικές και Ινδικές δυνάμεις προωθήθηκαν ως τις γραμμές του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου Φαλήρου και ο σταθμός

²⁹⁸ Stevens όπ.π, σελ. 376

²⁹⁹ Κωτσάκης, όπ.π, σελ. 151

³⁰⁰ Κωτσάκης, όπ.π, σελ. 157

³⁰¹ Κεπέσης, όπ.π, σελ. 277-278.

³⁰² Κωτσάκης, όπ.π, σελ 175

κατελήφθη,³⁰³ ενώ τα κάρριερς των Essex συνδέθηκαν με το προγεφύρωμα Ν. Φαλήρου που κρατούσαν οι Durhams (DLI).³⁰⁴

Από την πλευρά του ΕΛΑΣ, για την μάχη της ημέρας εκείνης αναφέρεται σε δελτίο του Α' Σ.Σ ΕΛΑΣ (της 18-12, ώρα 23.00) ότι «σε περιοχή Νέου Φαλήρου - Μοσχάτου ο εχθρός επετέθη με 3 τανκς και αραπάδες υποστηριζόμενος υπό ισχυρού πυρός. Τα τρία τανκς έφτασαν στην οδό Πειραιώς. Κατά αντεπίθεση των τμημάτων μας απώθησαν τον εχθρό»,³⁰⁵ ενώ προηγουμένως το 6^ο Σύνταγμα (18-12 ώρα 17.00) είχε αναφέρει ότι «εχθρός επετέθη περιοχή Νέου Φαλήρου - Μοσχάτου. Τανκς έφτασαν μέχρι οδού Πειραιώς. Τμήματά μας αντεπετέθησαν».³⁰⁶

Σε κάθε περίπτωση, η αποστολή της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας – η εκκαθάριση της Καλλιπόλης και ολόκληρης της Πειραιϊκής χερσονήσου και η κατάληψη του Προφήτη Ηλία – είχε επιτευχθεί. Κατά συνέπεια, είχε αποκατασταθεί η ασφαλής επικοινωνία μεταξύ Πειραιϊκής χερσονήσου και Φαληρικού Δέλτα. Έτσι, στην Σχολή Ναυτικών Δοκίμων άρχισε η αποβίβαση και εκφόρτωση αρμάτων της 23^{ης} Ταξιαρχίας Τεθωρακισμένων και της 4^{ης} Βρετανικής Μεραρχίας που, σε σχηματισμό φάλαγγας, κατευθύνθηκαν προς το Χασάνι³⁰⁷ (όπου ήδη από την 14 Δεκεμβρίου προσγειώνονταν τα αεροπλάνα που μετέφεραν τα τμήματα της 4^{ης} Βρετανικής Μεραρχίας).

Πάντως, τις επόμενες μέρες μετά την πτώση της Καστέλας (17-21 Δεκεμβρίου), σημειώθηκαν επιθετικές πρωτοβουλίες από τον ΕΛΑΣ στην άλλη πλευρά του λιμανιού : Την 18 Δεκεμβρίου ο ΕΛΑΣ καταλαμβάνει τα ψυγεία Φιξ επί της οδού Δραγατσανίου στην Δραπετσώνα. Με αυτό τον τρόπο κατόρθωσε να εξοικονομήσει μεγάλες ποσότητες κατεψυγμένου κρέατος (περίπου 300 τόνους), που διανεμήθηκε σε όλα τα μαχόμενα τμήματά του, καθώς και στον άμαχο πληθυσμό πολλών συνοικισμών.³⁰⁸ Επιπλέον, την 20 Δεκεμβρίου ο ΕΛΑΣ εξαπέλυσε σφοδρή

³⁰³ «Συνοπτική έκθεση πεπραγμένων» Πρόκου, σε ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, οπ.π, σελ. 388

³⁰⁴ Stevens όπ.π, σελ. 376

³⁰⁵ Κωτσάκης, όπ.π, σελ 175

³⁰⁶ Κωτσάκης, όπ.π, σελ 173

³⁰⁷ Stevens όπ.π, σελ. 376-377, βλ. και Κατσιμήτρος όπ.π, σελ. 200-201

³⁰⁸ 13^η Μεραρχία Στερεάς ΕΛΑΣ, «Έκθεση Επιχειρήσεων Αττικής από 18-12-44 μέχρι 5-1-45» [εφεξής Έκθεση 13^{ης} Μεραρχίας ΕΛΑΣ] σε *Η έκθεση Σιάντου για τα Δεκεμβριανά και η έκθεση της 13^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ για τη μάχη της Αθήνας*, έρευνα Π. Ροδάκης - Μπ. Γραμμένος, Αθήνα, εκδ. Γλάρος, 1986, σελ. 111. Βλ. και Κεπέσης, όπ.π, σελ. 221

επίθεση κατά της φρουράς του εργοστασίου της Ηλεκτρικής στον Άγιο Γεώργιο Κερατσινίου. Η φρουρά, αποτελούμενη από δύναμη του 57 ΛΑΑ Συντάγματος Α/Α Πυροβολικού της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας - που είχε μεταφερθεί στην Ηλεκτρική, δια της θαλάσσιας οδού, την 15 Δεκεμβρίου - βρέθηκε πολιορκούμενη όλο το βράδυ.³⁰⁹

4.05 Η επιχείρηση στην Δραπετσώνα

Η δεύτερη σημαντική επιχείρηση στην περιοχή του Πειραιά, συνίστατο στην επίθεση των Βρετανών στην Δραπετσώνα. Η επιχείρηση στην Δραπετσώνα, που είχε στόχο την εκκαθάριση του κεντρικού λιμένα του Πειραιά, άρχισε τη νύχτα 21 προς 22 Δεκεμβρίου. Κατά το χρονικό αυτό σημείο, όπως προαναφέρθηκε, είχε ήδη αρχίσει (από την 18 Δεκεμβρίου) και ήταν σε πλήρη εξέλιξη η μεγάλη βρετανική επίθεση από την λεωφόρο Συγγρού προς το κέντρο της Αθήνας, ενώ μαίνονταν οι μάχες στην Καλλιθέα, στη Νέα Σμύρνη και σε περιοχές του κέντρου.

Ο προσφυγικός συνοικισμός της Δραπετσώνας που περιλάμβανε και τις συνοικίες Κρεμμυδαρού, Λιπάσματα, νεκροταφείο Ανάστασης, συνιστούσε ισχυρότατο προπύργιο του ΕΛΑΣ. Όπως το θέτει ο Τάκης Μπενάς, στην Δραπετσώνα της κατοχής ήταν συγκεντρωμένες όλες οι βασικές υποδομές: λιμάνι, σιδηροδρομικός σταθμός, εργοστάσια, πετρέλαια, γερμανικές αποθήκες. Αξίζει να σημειωθεί επιπλέον, ότι το 1944 η Δραπετσώνα και οι όμοροι συνοικισμοί και συνοικίες όπως η Ανάσταση, αποτελούσαν ακόμα μια απλωμένη προσφυγική παραγκούπολη, σε μεγάλο βαθμό αποτελούμενη από παραπήγματα, με κάποια μονώροφα σπίτια.³¹⁰

Αρχικός πρώτος στόχος της επιχείρησης ήταν η απελευθέρωση της Ηετωνίας και των λοιπών προκυμαίων της Δραπετσώνας, ώστε να καταστεί εφικτή η εκφόρτωση πλοίων γεμάτων με εφόδια που ανέμεναν ακινητοποιημένα στον

³⁰⁹ Stevens όπ.π, σελ. 377, και Έκθεση 13^{ης} Μεραρχίας ΕΛΑΣ, όπ.π, σελ. 98

³¹⁰ Μπενάς Τάκης, *Της κατοχής, Μνήμες μικρές σαν χρέος*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1990, σελ. 82. Για αυτό μέσα στην κατοχή οι βομβαρδισμοί από τους συμμάχους (με αποκορύφωμα τον αιματηρό βομβαρδισμό του Ιανουαρίου 1944) σκόρπιζαν τον τρόπο στους κατοίκους, καθώς δεν υπήρχαν καταφύγια και οι βόμβες, όπως και τα θραύσματα των βλημάτων των αντιαεροπορικών, τρυπούσαν τις παράγκες.

προλιμένα.³¹¹ Για την επίτευξη του στόχου αυτού, θα σχεδιαστεί αμφίβια επιχείρηση, η μοναδική που θα πραγματοποιήσει η 4^η Ινδική Μεραρχία σε ολόκληρο τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.³¹²

Το απόγευμα της 21 Δεκεμβρίου τα αεροπλάνα της RAF άρχισαν να πετούν σε μικρό ύψος πάνω από τις προκυμαίες της Δραπετσώνας, ώστε να καλύπτουν με τον θόρυβο των κινητήρων τους την προετοιμασία της αποβατικής επιχείρησης που λάμβανε χώρα πυρετωδώς στο άλλο άκρο του λιμανιού, στην Πειραιϊκή χερσόνησο. Εκεί, στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων συγκεντρώνονταν άρματα μάχης και στρατιώτες, που άρχισαν να επιβιβάζονται στα σκάφη.

Την 22 Δεκεμβρίου, πρώτες πρωινές ώρες, τα τρία τάγματα της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας μεταφέρθηκαν με αποβατικά πλοιάρια από την Σχολή Ναυτικών Δοκίμων και αποβιβάστηκαν στις προκυμαίες της Δραπετσώνας. Η επιχείρηση ολοκληρώθηκε μέσα στην νύχτα, και κατά την διάρκειά της, αποβιβάστηκαν και 5 άρματα Σέρμαν. Στην ακτή Κονδύλη ήταν ήδη από μέρες εγκατεστημένος, αλλά και απομονωμένος (είχε μεταφερθεί ήδη από την 14 Δεκεμβρίου), ένας Ινδικός λόχος κρηπιδωμάτων (Indian Docks Operation Company). Οι άνδρες του (σκαπανείς) θα προετοιμάσουν την αποβίβαση και θα προβούν σε σύντομο χρόνο στις αναγκαίες εργασίες για την εγκατάσταση ισχυρού προγεφυρώματος.³¹³

Την 22 Δεκεμβρίου το απόγευμα ο ΕΛΑΣ θα εξαπολύσει επίθεση κατά του προγεφυρώματος, «λυσσαλέα» μετά τον αιφνιδιασμό που υπέστη. Επρόκειτο για την σφοδρότερη μάχη σε όλη την επιχείρηση του Πειραιά, κατά τον Stevens.³¹⁴ Ο τελευταίος χαρακτηρίζει «πολύτιμη» την υποστήριξη που παρείχαν στις Βρετανικές και Ινδικές δυνάμεις τα άρματα μάχης τύπου Σέρμαν από ξηράς και τα ρουκετοβόλα Μπούουφάιτερς από αέρος.

Γενικότερα, ο βομβαρδισμός που υπέστη ο προσφυγικός συνοικισμός και όλη η περιοχή ήταν σφοδρότατος και συνεχίστηκε και τις επόμενες μέρες. Ο Κεπέσης περιγράφει ως εξής τα δεινά που υπέστησαν οι άμαχοι κάτοικοι : *«Τις μέρες εκείνες δεν είχε μείνει σύρμα ακέραιο ούτε καλώδιο πάνω στις κολόνες, όλα είχαν σπάσει από*

³¹¹ Αρχηγείον Στρατού/ΔΙΣ, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, οπ.π. σελ. 220

³¹² Stevens, οπ.π, σελ. 377

³¹³ Stevens οπ.π. 378

³¹⁴ Stevens οπ.π, σελ. 378, Κατσιμήτρος οπ.π, σελ 204-205

*θραύσματα κάθε λογής βλημάτων και σέρνονταν στους δρόμους. Πέρα απ' αυτά ο αναγνώστης πρέπει να προσθέσει και την παγωνιά του χειμώνα που ήταν αρκετά βαρύς.... μα και την έλλειψη τροφίμων».*³¹⁵

Την νύχτα 22 προς 23 Δεκεμβρίου εκδηλώθηκε επίθεση από τον ΕΛΑΣ κατά του Τάγματος Baluchis στα αριστερά της διάταξης, κοντά στο λιμανάκι των Φωρών. Έγινε μάχη σώμα με σώμα, και στην άμυνα τους συνέδραμαν και Γκούρκας. Η νυχτερινή επιχείρηση του ΕΛΑΣ, που είχε στόχο την απώθησή τους από το εργοστάσιο Λιπασμάτων και τα γειτονικά Σφαγεία, τελικά αποκρούστηκε από τα Ινδικά στρατεύματα τα οποία υπερείχαν σε οπλισμό, όπως παραδέχεται ο Κεπέσης, που ήταν παρών και στην μάχη αυτή.³¹⁶

Την 23 Δεκεμβρίου η πρόοδος των Ινδικών Ταγμάτων στην Δραπετσώνα ήταν πολύ μικρή, εξαιτίας των συνεχών και δραστικών πυρών που δέχονταν. Οι δυνάμεις τους είχαν καθηλωθεί στην περιοχή και μάχονταν από το ένα οχυρό στο άλλο, σε εργοστάσια αλλά και σε σπίτια. Το βασικό πρόβλημα που αντιμετώπιζαν ήταν ότι δεν μπορούσαν να διακρίνουν τους μαχητές του ΕΛΑΣ από τους αμάχους κατοίκους του συνοικισμού - κάτι που απασχόλησε, άλλωστε, τους Βρετανούς καθ' όλη την μάχη της Αθήνας. Τη νύχτα της 23 προς 24 Δεκεμβρίου ο ΕΛΑΣ θα εξαπολύσει και νέα επίθεση κατά των Baluchis. Γενικά, η επιχείρηση Βρετανικών και Ινδικών δυνάμεων στην Δραπετσώνα χαρακτηρίζεται ως «βραδεία και μετά μεγάλης προσοχής διείσδυση» μέσα τον προσφυγικό συνοικισμό.³¹⁷

Τα σημαντικότερα σημεία άμυνας του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στην Δραπετσώνα, ήταν το στρατιωτικό εργοστάσιο Κοπή (Πυριτιδοποιείο) - οι εγκαταστάσεις του οποίου καταλάμβαναν ένα ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο - , το εργοστάσιο τσιγάρων του Παπαστράτου, το συγκρότημα των ψυγείων Φιξ, καθώς και ο λόφος του νεκροταφείου Αναστάσεως.³¹⁸ Την 24 Δεκεμβρίου οι Γκούρκας θα επιτεθούν κατά του Συγκροτήματος Πυριτιδοποιείου (στρατιωτικό εργοστάσιο ιματισμού Κοπή), μεταξύ των οδών Μεθώνης και Αναπαύσεως. Επρόκειτο για ένα ισχυρότατο σημείο άμυνας του ΕΛΑΣ, καθώς δέσποζε στην περιοχή, φράζοντας την περαιτέρω

³¹⁵ Κεπέσης ο.π., σελ 330

³¹⁶ Κεπέσης ο.π., σελ 278

³¹⁷ Stevens ο.π., σελ 378 , βλ. και Κατσιμήτρος, ό.π., σελ. 205

³¹⁸ Το νεκροταφείο της Ανάστασης, ήδη από την κατοχή, ήταν κομβικό σημείο ως πέρασμα από Δραπετσώνα σε Κερατσίνι, βλ. Μπενάς, ο.π., σελ. 83

προώθηση των βρετανικών και Ινδικών δυνάμεων. Η επίθεση των Γκούρκας στο εργοστάσιο Κοπή πραγματοποιήθηκε με την συνδρομή πυροβολικού και αεροπορίας, και υπό την κάλυψη σφοδρού πυρός όλμων, πυροβολικού και ρουκετών. Το αποτέλεσμα του σφοδρού και ανηλεούς σφυροκοπήματος, ήταν τελικά να εγκαταλειφθεί από τους μαχητές του ΕΛΑΣ και γρήγορα να καταληφθεί από τους Γκούρκας χωρίς μάχη. Επομένως, λόγω της συντριπτικής υπεροχής των πυρών, οι Γκούρκας δεν χρειάστηκε να εμπλακούν σε μάχη σώμα με σώμα.³¹⁹ Στην έκθεση της 13^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, αποτυπώνεται η σημασία του οχυρού σημείου, αλλά και το μέγεθος του σφυροκοπήματος που δέχτηκε: *«Ο εχθρός εξαπέλυσε επίθεση με μεγάλες δυνάμεις, με την υποστήριξη 10 τανκς και πολλά αεροπλάνα και κατέλαβε το εργοστάσιο Κοπή»*.³²⁰

Παράλληλα, στα δεξιά της διάταξης και κοντά στο κεντρικό λιμάνι, οι Έσσεξ ανέλαβαν την διενέργεια επίθεσης αφενός στο εργοστάσιο τσιγάρων Παπαστράτος βορειανατολικά στην γωνία του λιμανιού, και αφετέρου στο συγκρότημα ψυγείων Φιξ, επί της οδού Δραγατσανίου. Η επίθεσή τους – πάντοτε με την υποστήριξη αρμάτων μάχης – στέφθηκε από επιτυχία, και είχε ως αποτέλεσμα την κατάληψη των δύο αυτών σημείων ισχυρής συγκέντρωσης δυνάμεων του ΕΛΑΣ.

Οι δυσμενείς, παρά την γενναία αντίσταση των δυνάμεων του ΕΛΑΣ, εξελίξεις μεταδίδονται την 24 Δεκεμβρίου από την 13^η Μεραρχία στην Κ.Ε του ΕΛΑΣ: *«Πρόθεση του εχθρού η κατάληψη Δραπετσώνας και τα υψώματα Καραβά, με στόχο την αποκοπή των συνοικισμών από Πειραιά, κατάσταση λόγω απωλειών και μειώσεως αντοχής όχι ευχάριστος»*.³²¹

Κατά το διάστημα 24 με 27 Δεκεμβρίου, γενικότερα σε Πειραιά, όπως άλλωστε και στην Αθήνα, επικράτησε παύση των ευρείας κλίμακας επιθέσεων, λόγω των διαπραγματεύσεων για την πολιτική διευθέτηση του ζητήματος.

³¹⁹ Stevens, οπ.π, σελ. 378

³²⁰ Έκθεση 13^{ης} Μεραρχίας ΕΛΑΣ, όπ.π, σελ. 99

³²¹ Κωτσάκης, όπ.π, σελ. 214

4.06 Η τελική φάση των επιχειρήσεων : η επίθεση στην Ευγένεια

Την επομένη των Χριστουγέννων οι Αλεξάντερ και Hawkesworth επισκέφθηκαν το αρχηγείο της Blockforce που είχε εγκατασταθεί στην Σχολή Ναυτικών Δοκίμων. Σύμφωνα με το σχέδιο που τους εξέθεσε ο διοικητής της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας Ταξίαρχος Saunders -Jacobs, από την 27 Δεκεμβρίου θα άρχιζε νέα επιχείρηση, με στόχο την τελική εκκαθάριση της περιοχής. Η απώθηση του ΕΛΑΣ από τον συνοικισμό της Ευγένειας ήταν αναγκαία, για την επίτευξη του απώτερου στόχου που ήταν η αποκοπή της λεωφόρου Σαλαμίνας.

Ειδικότερα, η αποστολή που ανατίθεται στην Ινδική Ταξιαρχία που ήταν ταγμένη στα αριστερά της διάταξης, ήταν η συνέχιση της επιχείρησης στην Δραπετσώνα, με επίθεση προς βορρά, στην Ανάσταση, και στόχο την απώθηση του ΕΛΑΣ από τον συνοικισμό Ευγένεια. Ο συνοικισμός της Ευγένειας και όλος ο λόφος κατεχόταν από τον ΕΛΑΣ και αυτό εμπόδιζε την σύνδεση των αποβιβασθέντων στην Δραπετσώνα Βρετανικών και Ινδικών δυνάμεων, με την Ηλεκτρική στον Άγιο Γεώργιο Κερατσινίου, όπου ήταν εγκατεστημένη και απομονωμένη η φρουρά του 57 LAA. Γενικότερα, η Ευγένεια ήταν ισχυρό προπύργιο του ΕΛΑΣ και μάλιστα ήδη από την Κατοχή ήταν ελεύθερη και απροσπέλαστη για τους Γερμανούς και τους συνεργάτες τους.³²²

Από τις 27 Δεκεμβρίου ξεκινά η νέα επιθετική επιχείρηση στην Δραπετσώνα από Βρετανούς και Ινδούς. Στα δελτία πληροφοριών της 13^{ης} Μεραρχίας αποτυπώνονται οι επιθετικές πρωτοβουλίες που αναλαμβάνουν οι Βρετανικές δυνάμεις (στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και δυνάμεις των Ινδικών ταγμάτων) : την 27 Δεκεμβρίου αναφέρεται ότι *«Εχθρός εκδήλωσε επίθεση στην περιοχή Δραπετσώνας εναντίον γραμμών μας. Τμήματά μας κράτησαν τις θέσεις τους»*.³²³ Σε επόμενο δελτίο της 29 Δεκεμβρίου καταγράφεται ότι : *«εχθρός προ του μετώπου μας Πειραιά διαθέτει περί 4.000 άνδρες πλήρως εξοπλισμένους ...καταλαμβάνόμενα μέρη παρά εχθρού οχυρώνονται και αποκλείονται δίοδοι δια συρματοπλεγμάτων.... Εχθρός περιοχή Δραπετσώνα επιχείρησε απόγευμα επίθεση που αναχαιτίστηκε. Έβαλε με*

³²² Η Ευγένεια ήταν ήδη ελεύθερη πριν το τέλος της κατοχής και υπήρχε εγκατεστημένο φρουραρχείο του ΕΛΑΣ. Όπως περιγράφει ο Μπενάς, οι Γερμανοί και οι συνεργάτες τους μπορούσαν να φτάσουν μόνο ως την οδό Ελευθερίου Βενιζέλου, από εκεί και πάνω ήταν τα όρια της ελεύθερης Ευγένειας, όπου «βρομούσε μπαρούτι», Μπενάς Τάκης, όπ.π, σελ. 74-75.

³²³ Κωτσάκης, όπ.π, σελ. 233

*αεροπλάνα, όλμους και πυροβόλα ύψωμα Καραβά. Περιοχή Δραπετσώνας κατεχομένη υπό Άγγλων ευρέθησαν σκοτωμένοι 145 μαύροι και 9 Βρετανοί».*³²⁴

Την 30 Δεκεμβρίου εξαπολύεται επίθεση στην περιοχή του νεκροταφείου Αναστάσεως και τον συνοικισμό Ευγενείας³²⁵ από το τάγμα Leicesters της 139^{ης} Ταξιαρχίας, που τέθηκε υπό την διοίκηση της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας. Από το πρωί της ίδιας μέρας οι Leicesters επιτίθενται προς την κατεύθυνση της Ηλεκτρικής στον Άγιο Γεώργιο, υπό την κάλυψη των πολυβόλων των Baluchis που είχαν εγκατασταθεί πάνω σε ταράτσες εργοστασίων και ιδίως στην στέγη των κτιρίων του εργοστασίου τσιμέντων «Ηρακλής».³²⁶

Την 31 Δεκεμβρίου συνεχίστηκε η επιχείρηση, καθώς δυνάμεις των Essex και των Baluchis κάλυπταν με σφοδρά πυρά την προώθηση των Leicesters.³²⁷ Τελικώς, μέσα στην ίδια μέρα έγινε δυνατή η προσέγγιση της Ηλεκτρικής στον Άγιο Γεώργιο Κερατσινίου και η σύνδεση των Leicesters με την εγκατεστημένη εκεί δύναμη της 57 LAA, γεγονός που σήμανε την λύση της πολιορκίας της από τον ΕΛΑΣ.

Οι δυσμενείς για τον ΕΛΑΣ εξελίξεις αποτυπώνονται στα δελτία συμβάντων της 13^{ης} Μεραρχίας. Την 31 Δεκεμβρίου η 13^η Μεραρχία ενημερώνει την Κ.Ε του ΕΛΑΣ ότι *«Άρχισε χθες [30-12] συνδυασμένη επίθεση από νότια και δυτικά κατά νεκροταφείου και συνοικισμού Ευγενείας υποστηριζόμενη από 20 τανκς. Τμήματά μας συνεπύχθησαν»*.³²⁸ Στο Δελτίο συμβάντων της 1 Ιανουαρίου 1945 αναφέρεται ότι : *«Προχθές νύχτα 30-12 προς 31-12 ανακαταλήφθηκαν [από ΕΛΑΣ] θέσεις σε περιοχή Ευγενείας... χθες [31-12] Συνεχείς αποβάσεις πεζικού και τανκς όρμος Αγίου Γεωργίου.... απόγευμα χθες εχθρός επιτέθηκε με συγκεντρωμένες δυνάμεις σε συνοικισμό Ευγενείας, ρίχνοντας πάνω από 4000 βλήματα πυροβολικού και όλμους και*

³²⁴ Κωτσάκης, όπ.π, σελ. 242-243. Η αναφορά σε αριθμό «145 μαύρων» νεκρών που δεν ανταποκρίνεται ούτε κατά διάνοια στην πραγματικότητα, αποδεικνύει ασφαλώς την επιφυλακτικότητα με την οποία πρέπει να αντιμετωπίζονται τα ανακοινωθέντα που εκδίδονται και από τις δύο πλευρές κατά την διάρκεια της πολεμικής αναμέτρησης. Στην σύνταξη των δελτίων και ανακοινωθέντων πρυτανεύει η ανάγκη εμψύχωσης του ηθικού των μαχητών και της ευνοϊκά προσκείμενης μερίδας της κοινής γνώμης, η προσέλκυση των ουδέτερων και γενικότερα η προπαγάνδα.

³²⁵ Έκθεση 13^{ης} Μεραρχίας ΕΛΑΣ, όπ.π, σελ. 99

³²⁶ Stevens όπ.π, σελ. 379

³²⁷ Stevens όπ.π, σελ. 379, Κατσιμήτρος, όπ.π, σελ. 207

³²⁸ Κωτσάκης όπ.π, σελ. 258

*ανακατέλαβε τον συνοικισμό και το μισό νεκροταφείο».*³²⁹ Την 1 Ιανουαρίου η 13^η Μεραρχία στέλνει και έκτακτο δελτίο προς την ΚΕ του ΕΛΑΣ, ενημερώνοντάς την ότι *«Από χθες [31-12] όλος ο στρατός εχθρού Πειραιά βρίσκεται σε επιφυλακή».*³³⁰

Πάντως, την 31 Δεκεμβρίου, υπό τον έλεγχο του ΕΛΑΣ (και συγκεκριμένα ταγμάτων της 13^{ης} Μεραρχίας που ήταν εγκατεστημένα ένα, ανά συνοικία) παρέμεναν μέρος της Ανάστασης, τα Ταμπούρια, η Λεύκα, η Κοκκινιά και τα υψώματα του μικρού και μεγάλου Καραβά.³³¹

Κατά το διάστημα που ακολούθησε μέχρι την επιχείρηση εκκένωσης της Αθήνας από τον ΕΛΑΣ, δηλαδή το τετραήμερο 31 Δεκεμβρίου έως 4 Ιανουαρίου 1945, στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά δεν σημειώθηκαν μεγάλης κλίμακας επιχειρήσεις από τους Βρετανούς και κατ' επέκταση σοβαρές συγκρούσεις. Ωστόσο, ήταν κάτι παραπάνω από σαφές ότι και στην περιοχή του Πειραιά είχαν εξαντληθεί τα όρια του ΕΛΑΣ σε ανθρώπινο δυναμικό και εφεδρείες, πολύ περισσότερο σε όπλα και πολεμοφόδια. Πλέον, αναφαινόταν άμεσα ο κίνδυνος περικύκλωσης των τοπικών δυνάμεων του ΕΛΑΣ από τους Βρετανούς.

Η δραματική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι μονάδες του ΕΛΑΣ στον Πειραιά αποτυπώνεται σε επανειλημμένα και αγωνιώδη δελτία που έστειλε η 13^η Μεραρχία: Την 3 Ιανουαρίου 1945 η 13^η Μεραρχία αναφέρει προς την Κ.Ε του ΕΛΑΣ ότι : *«Έχουμε ανάγκη σοβαρής ενίσχυσης τομέα Φαλήρου - Πειραιώς - Ευγενείας, αντιμετωπίζουμε κίνδυνο κυκλώσεως από δεξιά και αριστερά».*³³² Επίσης, στο από 4-1-1945 Δελτίο συμβάντων της 13^{ης} Μεραρχίας [σχετικά με την προηγούμενη μέρα, 3 Ιανουαρίου] αναφέρεται ότι οι Βρετανοί *«Εκδήλωσαν επίθεση περιοχή Αγίου Γεωργίου Κερατσίνι ... Εβάλαμε ευστόχως σε συγκεντρώσεις αραπάδων σε Σελό».*³³³

Την 3 Ιανουαρίου 1945 ο διοικητής της 13^{ης} Μεραρχίας Δ. Ματσούκας συντάσσει Έκθεση επί της εξέλιξης της στρατιωτικής κατάστασης, η οποία και διαβιβάζεται στην ΚΕ του ΕΛΑΣ: *«Σήμερα μετά από αγώνα 26 ημερών*

³²⁹ Κωτσάκης ό.π.π, σελ. 269

³³⁰ Κωτσάκης ό.π.π, σελ. 252

³³¹ Κατσιμήτρος, ό.π.π, σελ. 208

³³² Κωτσάκης ό.π.π, σελ. 263

³³³ Κωτσάκης ό.π.π, σελ. 279

αντιμετωπίζουμε το ενδεχόμενο της κυκλώσεως των τμημάτων μας στον Πειραιά, διότι μεταξύ άλλων η μεραρχία εξάντλησε όλες τις εφεδρείες της, οι απώλειες ανέρχονται σε 35-40%, χωρίς να αναπληρώνονται, και αντιμετωπίζει έλλειψη πυρομαχικών, ιδίως όλμων. Είναι φανερό ότι δεν μαχόμεθα πλέον με την αντίδραση αλλά με τους Άγγλους, τα στρατεύματά τους και τα παντός είδους και πάσης ισχύος μέσα τους. Σε ελάχιστες περιπτώσεις τμήματά μας γενικώς συναντήθηκαν με Χίτες ή άλλους αντιδραστικούς, πολεμούμε τον Αγγλικό στρατό, που συνεχώς αποβιβάζει τμήματα και μηχανήματα στον Πειραιά. Διαθέτει στόλο, εκατοντάδες τανκς, εκατοντάδες τεθωρακισμένα και μη αυτοκίνητα, πολλά αεροπλάνα, αφθονία ελαφρών και βαρέων μηχανημάτων πυρός με απειρία πυρομαχικών και πολλές χιλιάδες ανδρών. Επιπλέον, οι Βρετανοί είναι οχυρωμένοι σε ιερούς χώρους και κέντρα όπου κατοικούν άνθρωποι μας, τους οποίους εμείς υπολογίζουμε, σε αντίθεση με τον εχθρό». Επομένως, η έκθεση επισημαίνει την συντριπτική υπεροπλία των Βρετανών, αλλά και την συνειδητή επιλογή του ΕΛΑΣ να μην προσβάλει στόχους μέσα σε κατοικημένες περιοχές. Ο διοικητής της 13^{ης} Μεραρχίας καταλήγει ότι η στρατιωτική του γνώμη είναι ότι, με τις λίγες δυνάμεις που διαθέτουν στον Πειραιά, δύσκολα θα αποφύγουν την κύκλωση και την κατάρρευση.³³⁴

Πράγματι, την επόμενη μέρα, (4 Ιανουαρίου 1945), πραγματοποιήθηκε η επιτυχημένη διείσδυση των βρετανικών τεθωρακισμένων σε Περιστέρι και Δαφνί, στα νότια της 13ης Μεραρχίας και του 6^{ου} Συντάγματος ΕΛΑΣ Πειραιά, που εγκυμονούσε τον - άμεσο πια - κίνδυνο αποκοπής και περικύκλωσής τους. Για τον λόγο αυτό, διατάχτηκε εσπευσμένα η εκκένωση του Πειραιά και όλης της περιοχής τη νύχτα 4 προς 5 Ιανουαρίου. Όπως περιγράφει ο Κεπέσης, σχηματίστηκε φάλαγγα αποτελούμενη από μαχητές του 6^{ου} Συντάγματος Πειραιά, καθώς και του 52^{ου} και του 54^{ου} Συντάγματος της 13^{ης} Μεραρχίας. Μαζί τους ήταν χιλιάδες άοπλοι πολίτες άμαχοι, μεταξύ των οποίων γυναίκες και παιδιά, ενώ η διοίκηση του 6^{ου} Συντάγματος βρισκόταν στην οπισθοφυλακή. Γύρω στις 7 το πρωί, είχαν ήδη φτάσει σε Δαφνί – τέρμα Ιεράς Οδού και ήδη στις 10 το πρωί στην περιοχή του Ασπρόπυργου.³³⁵ Για το συναίσθημα που πλημμύριζε τους μαχητές, οι οποίοι ήταν γέννημα - θρέμμα των περιοχών του Πειραιά (όπως άλλωστε, συνέβαινε αντίστοιχα και στην περίπτωση των ανατολικών συνοικιών της Αθήνας και ιδίως της Καισαριανής), η υποχώρηση αυτή

³³⁴ Κωτσάκης ό.π., σελ. 279-281

³³⁵ Κεπέσης ό.π., σελ. 344

ήταν πρωτόγνωρη και ως εκ τούτου εξαιρετικά δύσκολη : «*Ήταν σαν να μας υποχρέωναν να ξεκολλήσουμε τις σάρκες μας από τα κόκκαλά μας*». ³³⁶

4.07 Η σημασία της μάχης του Πειραιά

Οι γενικές αποστολές της 13^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ ήταν η απόκρουση αποβατικών ενεργειών των Βρετανών στη ακτή του μετώπου της (Νέο Φάληρο, Κερατσίνι, Πέραμα, Σκαρμαγκά, Ελευσίνα, Μεγάλο Πεύκο), και η εκκαθάριση των φιλοκυβερνητικών εστιών στον Πειραιά. ³³⁷ Ως προς την πρώτη αποστολή της, λόγω της ευρείας έκτασης του παραλιακού μετώπου που έπρεπε να επιτηρεί, ήταν δεδομένη η αδυναμία κάλυψης όλου του παράκτιου μετώπου, γεγονός που επισημαίνει και ο Κεπέσης.

Η Έκθεση της 13^{ης} Μεραρχίας αναγνωρίζει την συμβολή του τοπικού 6^{ου} Συντάγματος ΕΛΑΣ στην μάχη εντός αστικού χώρου, και δη εντός κατοικημένης περιοχής, την οποία γνώριζαν άριστα οι μαχητές του – σε αντίθεση με τους μαχητές της 13^{ης} Μεραρχίας. ³³⁸ Από τις επιχειρήσεις, εξαίρει την σημασία της μάχης της 13-14 Δεκεμβρίου σε Φάληρο- Μοσχάτο (στην οποία, όπως είδαμε, συνελήφθησαν Ινδοί), καθώς η διεξαγωγή της και η νικηφόρα έκβασή της, είχε ως αποτέλεσμα την επί δεκαήμερο αναβολή της βρετανικής επίθεσης για διάνοιξη της οδού Πειραιώς. ³³⁹

Κατά τον Κεπέση, εκτός της μάχης της 13-14 Δεκεμβρίου σε Φάληρο - Μοσχάτο, οι πιο σημαντικές μάχες στις οποίες συμμετείχε το 6^ο Σύνταγμα στην περιοχή του Πειραιά ήταν : η κατάληψη την 18 Δεκεμβρίου των ψυγείων Φιξ στην Δραπετσώνα, η αντεπίθεση την ίδια μέρα (18 Δεκεμβρίου) στο Φάληρο και η επίθεση την νύχτα 22 προς 23 Δεκεμβρίου στο Εργοστάσιο Λιπασμάτων και τα Σφαγεία της Δραπετσώνας. Ο Κεπέσης επισημαίνει ότι η τελευταία επίθεση - που είχε στόχο να εκτοπίσει τα Ινδικά κυρίως στρατεύματα (κατά βάση τους Baluchis) που είχαν αποβιβαστεί το πρωί της ίδιας μέρας - απέτυχε εξαιτίας της έλλειψης του στοιχείου

³³⁶ Κεπέσης, όπ.π, σελ. 337

³³⁷ Έκθεση 13^{ης} Μεραρχίας ΕΛΑΣ, όπ.π, σελ. 96

³³⁸ Έκθεση 13^{ης} Μεραρχίας, όπ.π, σελ. 101

³³⁹ Έκθεση 13^{ης} Μεραρχίας, όπ.π, σελ. 97-98

του αιφνιδιασμού. Ειδικότερα, λόγω απειρίας, οι Ελασίτες εργαζόμενοι στην Εταιρεία Λιπασμάτων δεν τήρησαν τους κανόνες συνωμοτικότητας, με αποτέλεσμα να διαρρεύσει στους αντιπάλους η επικείμενη επίθεση.³⁴⁰ Αντιθέτως, η επίθεση σε Φάληρο - Μοσχάτο την 13-14 Δεκεμβρίου την οποία διεύθυνε ο Αμάρμπεης (Θόδωρος Καλλίνος), με κύρια δύναμη κρούσης το 52^ο Σύνταγμα της 13^{ης} Μεραρχίας και το 3^ο Τάγμα του 6^{ου} Συντάγματος, ήταν απόλυτα πετυχημένη λόγω του αιφνιδιασμού. Το στοιχείο του απόλυτου αιφνιδιασμού εκμεταλλεύτηκε με επιτυχία ο ΕΛΑΣ και την 18 Δεκεμβρίου στην επίθεση στα ψυγεία Φιξ στην περιοχή Αγίου Διονυσίου/Ζέας.³⁴¹

Η γραμμή του μετώπου στον Πειραιά, όπως επισημαίνει ο Κεπέσης, είχε μια βασική αδυναμία: Ανάμεσα σε Αθήνα και Πειραιά, την εποχή εκείνη παρεμβαλλόταν μια μεγάλη περιοχή, αραιοκατοικημένη και σε μερικά σημεία τελείως ακατοίκητη και καλλιεργούμενη. Η περιοχή αυτή εκτεινόταν βορειοδυτικά του Μοσχάτου και μέχρι την Ιερά Οδό, (κατά βάση στα όρια του Αγίου Ιωάννη Ρέντη και των όμορων περιοχών) και δεν προσφερόταν για άμυνα, εξαιτίας της έλλειψης δρόμων και κατοικιών και γενικότερα κτισμάτων συνεχόμενων σε οικοδομικά τετράγωνα, ώστε να δημιουργηθούν οδοφράγματα. Αυτός ήταν και ο λόγος που κατέστησε επιβεβλημένη επιχειρησιακά την επίθεση του ΕΛΑΣ σε Φάληρο και Μοσχάτο την 13-14 Δεκεμβρίου.³⁴² Αλλά και μετά από αυτή την νικηφόρα για τον ΕΛΑΣ μάχη, η αδυναμία του μετώπου από Ν. Φάληρο - Μοσχάτο μέχρι την Ιερά Οδό, απασχολούσε έντονα την διοίκηση του 6^{ου} Συντάγματος και τον ίδιο τον Κεπέση, και για αυτό ζήτησε συνάντηση με τον Κωτσάκη, προτείνοντας την ανατίναξη της γέφυρας του Κηφισού επί της Ιεράς Οδού.³⁴³

Η δεύτερη αδυναμία του μετώπου ήταν το εύρος της παραλιακής ακτής, της οποίας έπρεπε να έχουν τον έλεγχο οι μονάδες του ΕΛΑΣ ή τουλάχιστον να είναι σε

³⁴⁰ Κεπέσης, οπ.π, σελ. 221

³⁴¹ Ως προς την αναφορά του Κεπέση σε *Άγιο Διονύσιο/Ζέα*: πρόκειται όχι για την γνωστή Ζέα (Πασαλιμάνι), αλλά για το λιμάνι των Αλών στο βόρειο τμήμα του κεντρικού λιμανιού στην ακτή Αγίου Διονυσίου (σήμερα ακτή Τζελέπη), το οποίο επίσης τότε αναφερόταν ως Ζέα από ορισμένους Πειραιώτες.

³⁴² Κεπέσης, οπ.π, σελ. 334

³⁴³ Κεπέσης, οπ.π, σελ. 336. Η ανατίναξη που πρότεινε ο Κεπέσης δεν πραγματοποιήθηκε, γεγονός που συνέβαλε, όπως είδαμε, στην επίτευξη της κυκλωτικής κίνησης των Βρετανικών αρμάτων μάχης την 4-1-1945 που επέφερε την οριστική κατάρρευση και την εσπευσμένη απόφαση αποχώρησης του ΕΛΑΣ από Αθήνα και Πειραιά.

επιφυλακή, προκειμένου να αποτρέψουν ή να αντιμετωπίσουν τυχόν αποβάσεις των Βρετανών. Το σημείο από το οποίο θα γίνονταν οι αποβιβάσεις - μέσα στα όρια ευθύνης του 6^{ου} Συντάγματος - ήταν καταρχήν και πρωτίστως το Λιμάνι Ηρακλέους στο Κερατσίνι. Αν πραγματοποιούνταν αποβάσεις, θα είχαν ολέθριες επιπτώσεις, καθώς οι τυχόν αποβιβαζόμενες βρετανικές δυνάμεις θα διασπούσαν εύκολα το μέτωπο του ΕΛΑΣ από δυτικά προς ανατολικά, μέσω της Πέτρου Ράλλη. Τέτοιες αποβιβάσεις στο λιμάνι Ηρακλέους φαίνεται ότι δεν έγιναν παρά μόνο στο τέλος της μάχης, την 4 Ιανουαρίου 1945, όταν οι Βρετανοί εξαπέλυσαν επίθεση στον Άγιο Γεώργιο Κερατσινίου. Εκεί πάντως οι μάχες μαίνονταν αμφίρροπες και με διακυμάνσεις μέχρι τέλους : κατά τον Κεπέση, την τελευταία νύχτα της μάχης ο μισός λόφος του Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου άλλαξε τρεις φορές χέρια, και ήταν υπό τον έλεγχο του ΕΛΑΣ όταν στάλθηκε η διαταγή για υποχώρηση.³⁴⁴

Το δεύτερο σημείο το οποίο έπρεπε να επιτηρείται συνεχώς για τον ίδιο λόγο (επειδή τυχόν αποβίβαση θα επέφερε μια εξαιρετικά δυσάρεστη έκπληξη από τα νώτα των δυνάμεων του ΕΛΑΣ και θα συνεπαγόταν την περικύκλωσή τους) ήταν όλο το παράκτιο μέτωπο από Κερατσίνι μέχρι Σκαρामαγκά. Επρόκειτο για μια τεράστια έκταση για τα δεδομένα ενός λαϊκού στρατού, που δεν είχε παρά ελάχιστα μηχανοκίνητα μέσα στην διάθεση του. Η διαπίστωση του Κεπέση δείχνει το εύρος του μετώπου που έπρεπε να καλύπτουν οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ,³⁴⁵ και, επομένως, τις αντικειμενικές δυσκολίες που παρουσίαζε η αποστολή της 13^{ης} Μεραρχίας. Γενικότερα οι αδυναμίες αυτές δείχνουν τον βαθμό δυσκολίας της μάχης στην περιοχή του Πειραιά, στην οποία ενεπλάκησαν και Ινδικές δυνάμεις, και η οποία έχει μάλλον περιπέσει στην σκιά των μεγάλων μαχών της Αθήνας.

Πράγματι, η μάχη του Πειραιά είναι μάλλον υποτιμημένη από την ιστοριογραφία, επισκιασμένη από τις μεγάλες μάχες της Αθήνας. Ωστόσο, από τα νότια ήταν που άρχισε, σύμφωνα με τον βρετανικό σχεδιασμό, η μεγάλης κλίμακας εκκαθάριση της Αθήνας και των περιοχών που περιέκλειαν την «Σκομπία». Από την 12 Δεκεμβρίου οι ενισχύσεις άρχισαν να καταφθάνουν στις δύο βασικές «πύλες εισόδου» και συγκεκριμένα να προσγειώνονται στο αεροδρόμιο του Χασανίου και να αποβιβάζονται στον Φαληρικό Όρμο. Υπήρχε όμως και μια τρίτη βάση αποβιβάσεων,

³⁴⁴ Κεπέσης ο.π.π, σελ. 329

³⁴⁵ Κεπέσης ο.π.π, σελ. 336

καθόλου αμελητέα : η Σχολή Ναυτικών Δοκίμων στον Πειραιά. Οι αποβιβάσεις των Ταγμάτων της 5^{ης} Ινδικής ταξιαρχίας στην Σχολή Ναυτικών Δοκίμων είχαν ήδη αρχίσει, όπως είδαμε, την 9-10 Δεκεμβρίου. Την 12 Δεκεμβρίου - στην πραγματικότητα ήδη από 10 Δεκεμβρίου, εάν συμπεριλάβουμε την προπαρασκευαστική επιχείρηση που αναλαμβάνει και διεκπεραιώνει το αμιγώς βρετανικό Τάγμα Essex -, σηματοδοτείται η έναρξη της εκκαθαριστικής επιχείρησης των Βρετανών στα Δεκεμβριανά, η οποία θα ξεκινήσει από τον Πειραιά και θα διεκπεραιωθεί σε μεγάλο βαθμό από τα Ινδικά Τάγματα Γκούρκας και Baluchis.

Επιπλέον, πρέπει ασφαλώς να τονιστεί η μείζων στρατηγική σημασία της μάχης της Καστέλας : Η κατάληψη του Προφήτη Ηλία από τους Γκούρκας αποτέλεσε την αφετηρία της πορείας προς την κατάληψη της Αθήνας, η οποία σύμφωνα με τον βρετανικό σχεδιασμό πραγματοποιήθηκε από τα νότια, μέσω της λεωφόρου Συγγρού κυρίως.³⁴⁶

Η επιχείρηση στον Πειραιά και ειδικότερα το πρώτο της σκέλος, η εκκαθάριση της Πειραιϊκής χερσονήσου είχε μεγάλη σημασία, καθώς με αυτήν οι Βρετανοί εξασφάλιζαν τα νότια τους, καταρχήν για να προετοιμάσουν την κατάληψη της Καστέλας/Προφήτη Ηλία, που ήταν η σημαντικότερη και πιο δύσκολη θεωρητικά από τις πέντε διαδοχικές φάσεις της πρώτης επιχείρησης. Ο πλήρης έλεγχος της Πειραιϊκής και της Καστέλας ήταν απαραίτητος και για την επέκταση των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων σε Ν. Φάληρο και Μοσχάτο. Ο κύριος στρατηγικός τους στόχος ήταν η αποκοπή των δύο μετώπων (Αθήνας και Πειραιά) στην περιοχή του Νέου Φαλήρου, με σκοπό την πλήρη εξασφάλιση της λεωφόρου Ποσειδώνος, και επομένως του προγεφυρώματος του Φαληρικού όρμου, από το οποίο κυρίως αποβιβάζονταν οι μεγάλες μονάδες της 4^{ης} Βρετανικής Μεραρχίας. Οι τρεις Ταξιαρχίες της τελευταίας σήκωσαν το βάρος της γενικής επίθεσης που εξαπέλυσαν οι Βρετανοί την 18 Δεκεμβρίου. Κατά συνέπεια, η επιχείρηση της Πειραιϊκής ήταν απαραίτητη προεργασία για την μεγάλη επίθεση που εξαπέλυσαν οι Βρετανοί την 18 Δεκεμβρίου. Ακόμα και ο Μαργαρίτης, υπό την δική του οπτική σύμφωνα με την οποία ήταν «περιορισμένη» η βρετανική στρατιωτική εμπλοκή, δέχεται ότι η εκκαθάριση της Καλλίπολης ήταν η μια από τις δύο σημαντικές επιθετικές

³⁴⁶ Σακελλαρόπουλος Τάσος, «Η εδαφική και στρατιωτική διάσταση της σύγκρουσης», σε *Δεκέμβρης 1944 : Μύθοι και πραγματικότητες*, Αθήνα, έκδοση της Αυγής, 2013, σελ. 48

επιχειρήσεις που ανέλαβαν οι Βρετανοί (η άλλη ήταν η διείσδυση κατά μήκος του Κηφισού στο τέλος της μάχης).³⁴⁷

Για τους Βρετανούς η αδυναμία ελέγχου του κεντρικού λιμανιού του Πειραιά, και επομένως η έλλειψη σταθερής βάσης αποβίβασης, ήταν βασική πηγή ανασφάλειας. Αυτό διατυπωνόταν από τα, πλέον επίσημα, χείλη του MacMillan : *«Δεν έχουμε υπό τον έλεγχό μας ούτε ένα λιμάνι, έχουμε χάσει τον Πειραιά, και το λιμάνι του Ηρακλέους [Κερατσίνι]. Αμυνόμαστε στις ακτές του Φαληρικού όρμου, αλλά δεν έχουμε στην πραγματικότητα πουθενά ασφαλή βάση από την οποία να μπορούμε να επιχειρήσουμε».*

Όπως είδαμε, μετά την επιχείρηση εκκαθάρισης της Πειραιϊκής χερσονήσου στην οποία συμμετείχαν Baluchis και Γκούρκας, την 15 Δεκεμβρίου θα αποβιβαστεί στην Σχολή Ναυτικών Δοκίμων το 40^ο Σύνταγμα αρμάτων μάχης. Επομένως, η απρόσκοπτη κατοχή της προβλήτας της Σχολής Δοκίμων και η εγκατάσταση προγεφυρώματος στην Πειραιϊκή επέτρεπε και την αποβίβαση αρμάτων μάχης. Εξάλλου, μετά την κατάληψη της Καστέλας/Προφήτη Ηλία, στην Σχολή Ναυτικών Δοκίμων άρχισε αποβίβαση αρμάτων μάχης της 23^{ης} Ταξιαρχίας Τεθωρακισμένων και της 4^{ης} Βρετανικής Μεραρχίας που κατευθύνθηκαν προς το Χασάνι (όπου ήδη από την 14 Δεκεμβρίου προσγειώνονταν τα αεροπλάνα που μετέφεραν τμήματα της 4^{ης} Βρετανικής Μεραρχίας).

Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό και με τις μαζικές αποβιβάσεις τμημάτων της 4^{ης} Βρετανικής Μεραρχίας στο Φάληρο που πραγματοποιούνταν εκείνες τις μέρες, σήμαινε ότι το γεγονός ότι το κεντρικό λιμάνι του Πειραιά παρέμενε κλειστό (και δεν άνοιξε παρά προς το τέλος της μάχης), δεν φαινόταν να επηρεάζει στρατιωτικά σε τόσο μεγάλο βαθμό τους Βρετανούς.

Η δεύτερη φάση των βρετανικών επιχειρήσεων του ευρύτερου Πειραιά συνίστατο στην μάχη της Δραπετσώνας, στην οποία επίσης συμμετείχαν τα τάγματα της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας. Η Δραπετσώνα ήταν κορυφαίο παράδειγμα της σκληρής - αλλά και καταδικασμένης - αντίστασης που πρόβαλε ο ΕΛΑΣ στους συνοικισμούς

³⁴⁷ Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού εμφυλίου πολέμου, τόμος 1*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2005, σελ. 71-72

Αθήνας και Πειραιά,³⁴⁸ και ειδικά σε αυτούς που ήταν προπύργιά του, και ήταν σε μεγάλο βαθμό ελεύθεροι, ήδη πριν από το τέλος της κατοχής.

Στην μάχη της Δραπετσώνας, διακυβευόταν ο έλεγχος του κεντρικού λιμανιού, αλλά και μιας σειράς εργοστασίων, μεταξύ των οποίων πρωτίστως των Λιπασμάτων, αλλά και εγκαταστάσεων και υποδομών όπως η Κοπή, τα Ψυγεία Φιξ, και η Ηλεκτρική στον Άγιο Γεώργιο Κερατσινίου. Βέβαια, ο αρχικός στόχος του ΕΛΑΣ (και βασική αποστολή της 13^{ης} Μεραρχίας), η παρεμπόδιση βρετανικών αποβάσεων στον όρμο Αγίου Γεωργίου, είχε καταστεί άνευ αντικειμένου, αφού οι Βρετανοί αποβιβάζονταν στον Όρμο Φαλήρου ή και στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων.

Ωστόσο, η στρατηγική σημασία της Δραπετσώνας παρέμενε, καθώς εμπόδιζε την υπερφαλάγγιση των δυνάμεων του ΕΛΑΣ στην Αθήνα και, κατά συνέπεια, την περικύκλωσή τους. Αν οι Βρετανοί κατόρθωναν να διασπάσουν το μέτωπο της Δραπετσώνας, θα έφταναν στην Κοκκινιά και από εκεί στην Αθήνα. Ο Μπενάς αποτυπώνει την αγωνία μήπως με αυτόν τον τρόπο Βρετανοί και Ινδοί διεισδύσουν προς Αθήνα, καταθέτοντας την προσωπική του μαρτυρία: *«το μέτωπο είναι αφύλακτο από τα ριζά της Ευγένειας μέχρι το εργοστάσιο της Κοπής Ραφής. Έτσι και το μυριστούν οι Εγγλέζοι θα περάσουν χωρίς ντουφεκιά και θα φτάσουν με τα τανκς σε μια ώρα στην Αθήνα»*.³⁴⁹ Για τον λόγο αυτό και η Διοίκηση της 13^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, αντιλαμβανόμενη τον άμεσο κίνδυνο περικύκλωσης, στέλνει δραματική απεγνωσμένη έκκληση, ήδη στις 24 Δεκεμβρίου επισημαίνοντας ότι στόχος των Βρετανών είναι *«η κατάληψη Δραπετσώνας, και τα υψώματα Καραβά, με στόχο την αποκοπή των συνοικισμών από Πειραιά»*.

Αλλά και υπό την οπτική της απέναντι πλευράς, δεν ήταν τυχαίο ότι οι Βρετανοί θα σχεδιάσουν και θα υλοποιήσουν αμφίβια επιχείρηση για την μεταφορά των τριών Ταγμάτων της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας - την μοναδική που θα πραγματοποιήσει η 4^η Ινδική Μεραρχία σε ολόκληρο τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

³⁴⁸ Baerenzen Lars - Close David, οπ.π, σελ. 129

³⁴⁹ Μπενάς, οπ.π, σελ. 105. Γενικότερα το σύντομο αυτοβιογραφικό αυτό κείμενο είναι σημαντικό τεκμήριο για τον τρόπο διεξαγωγής της μάχης των Δεκεμβριανών στον Πειραιά : κατά την διάρκεια της νύχτας (που και ο Μακρής χαρακτηρίζει «μεγάλη σύμμαχο του ΕΛΑΣ») Βρετανοί και Ινδοί δεν επιχειρούσαν και ο ΕΛΑΣ ανακαταλάμβανε κάποιες φορές θέσεις που είχε χάσει κατά την διάρκεια της μέρας, καθώς [οι Ελασίτες]: *«τους έχουν ψωνίσει τους Εγγλέζους και τους αραπάδες που δεν κάνουνε τη νύχτα ούτε ρούπι μπροστά»*. Βλ. Μπενάς, οπ.π, σελ. 104.

Επίσης, σημαντική ήταν η γεωγραφική μορφολογία της περιοχής, και κυρίως τα υψώματα : οι λόφοι του κοιμητηρίου Ανάστασης, της Ευγένειας και του Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου, του Μεγάλου και μικρού Καραβά. Αλλά και η αστική χωροταξία είχε την σημασία της : η ευρύτερη Δραπετσώνα αφενός ήταν ένας προσφυγικός συνοικισμός γεμάτος παραπήγματα, αφετέρου στην πλευρά της προς το λιμάνι, υπήρχαν πολλές εργοστασιακές εγκαταστάσεις που χρησιμοποιήθηκαν ως οχυρά.

Συνοψίζοντας, αν και τα Δεκεμβριανά θεωρούνται κατά βάση μια «αθηναϊκή» υπόθεση, η μάχη του Πειραιά δεν ήταν καθόλου αμελητέας σημασίας. Από εδώ κατ' ουσίαν ξεκίνησε, ως απαραίτητη προπαρασκευαστική επιχείρηση, η μεγάλη βρετανική αντεπίθεση της 18 Δεκεμβρίου, η οποία δεν θα ήταν εύκολα υλοποιήσιμη χωρίς την εξασφάλιση του Φαληρικού όρμου και, επομένως, χωρίς την εκκαθάριση της Πειραιϊκής και της Καστέλας. Συνεπώς, εδώ έγκειται κυρίως και η επιχειρησιακή συμβολή των δύο Ταγμάτων Γκούρκας και Baluchis.

Επιπλέον, εάν είχε διαρρηχτεί νωρίτερα το μέτωπο της Δραπετσώνας, θα είχε πιθανότατα γίνει εφικτή γρηγορότερα η υπερφαλάγγιση και περικύκλωση των δυνάμεων του ΕΛΑΣ στην Αθήνα. Βρετανοί και Ινδοί όχι μόνο καθηλώθηκαν για μέρες στην Δραπετσώνα, αλλά και μέχρι την τελευταία στιγμή της μάχης των Δεκεμβριανών, το βράδυ 4 προς 5 Ιανουαρίου 1945, ο ΕΛΑΣ κρατούσε υπό τον έλεγχό του ολόκληρες συνοικίες που συνορεύουν με την Δραπετσώνα : Ταμπούρια, Καραβά, Λεύκα και Κοκκινιά.

Τελευταίο αλλά όχι λιγότερο σημαντικό: Ιδίως στον Πειραιά ήταν ακόμα πιο έντονο το στοιχείο της βρετανικής επέμβασης, λόγω της ισχνής παρουσίας αξιόμαχης ελληνικής κυβερνητικής στρατιωτικής δύναμης, σε αντίθεση προς την Αθήνα, όπου υπήρχε η Ταξιαρχία Ρίμινι και το Σύνταγμα χωροφυλακής. Από μόνο του αυτό ήταν αρκετό ώστε να χαρακτηρίζεται η σύγκρουση «ελληνοαγγλική». Στην έκθεση της 13^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ που διηύθυνε την αναμέτρηση στην περιοχή του Πειραιά, συνοψίζεται ως εξής η εικόνα της μάχης : *«Απροσδόκητα αποδυσθήκαμε σε μάχη ελληνοαγγλική. Οι Βρετανικές δυνάμεις αυξάνονταν εντυπωσιακά μέρα με τη μέρα, καθώς αποβιβάζονταν διαρκώς νέες ενισχύσεις σε πολλά σημεία της ακτής, ενώ*

*συνεχίζονταν και αποβιβάσεις πολεμικού υλικού, εφοδίων, αρμάτων μάχης και πολυβόλων».*³⁵⁰

Τον χαρακτήρα της μάχης ως «ελληνο-βρετανικής» ενίσχυσε βεβαίως και η παρουσία των Ινδικών στρατευμάτων, που διευκόλυνε την από μέρους του ΕΑΜ προπαγάνδισή του σχήματος «αγώνας Ελλήνων πατριωτών κατά Άγγλων και αραπάδων». Εξάλλου, πρέπει να έχουμε στον νου μας ότι δύο περίπου μήνες πριν, στα ίδια μέρη (Δραπετσώνα, Κοπή, Ηλεκτρική Άγιου Γεώργιου Κερατσινίου, Ευγένεια) οι ίδιοι άνθρωποι - γέννημα θρέμμα των περιοχών αυτών, πολύ συχνά νεαρότατης ηλικίας - έδιναν σφοδρές μάχες εναντίον των Γερμανών, με θύματα και νεκρούς, για να σώσουν τις υποδομές της πόλης. Στην περιοχή του Πειραιά εξάλλου είχαν σημειωθεί οι τελευταίες μάχες με τις Γερμανικές δυνάμεις στην Αττική : πριν αποχωρήσουν, οι Γερμανοί είχαν παγιδεύσει με εκρηκτικά το λιμάνι, μέρος του οποίου καταστράφηκε. Ο ΕΛΑΣ Πειραιά διέσωσε από την καταστροφή βασικές για την πόλη εγκαταστάσεις όπως την Ηλεκτρική, την Κοπή, τη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων, το εργοστάσιο Παπαστράτου. Ιδίως με την περίφημη μάχη της Ηλεκτρικής την 13-10-1944, δύναμη του 6^{ου} Συντάγματος του ΕΛΑΣ είχε σώσει το εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος στον Άγιο Γεώργιο Κερατσινίου, ενώ είχε προηγηθεί και η νικηφόρα μάχη της Κοπής στο κέντρο του συνοικισμού της Δραπετσώνας.³⁵¹ Τώρα, στα ίδια τοπόσημα της περιοχής, Ελασίτες και άμαχοι έβλεπαν απέναντί τους στα οδοφράγματα, τους συμμάχους Βρετανούς και τους αποικιοκρατούμενους τους Ινδούς...

4.08 Ινδικές μονάδες εκτός περιοχής Πειραιά

Υπάρχουν πάντως στοιχεία που τεκμηριώνουν την συμμετοχή Ινδών στρατιωτών και σε επιχειρήσεις εκτός του Πειραιά και της ευρύτερης περιοχής του. Συγκεκριμένα : Κατά πρώτον, εκτός από τα δύο Τάγματα της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας, υπάρχουν αναφορές στην παρουσία μεμονωμένων μικρότερων μονάδων Ινδών

³⁵⁰ Έκθεση 13^{ης} Μεραρχίας ΕΛΑΣ, οπ.π, σελ. 110

³⁵¹ Θεοφάνους Κώστας, *Η εθνική αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, Αθήνα, εκδ. Λιμάνι, 1996, σελ. 87-111

στρατιωτών, που ήδη βρίσκονταν στην Αθήνα, στην αρχή των Δεκεμβριανών, πριν από την άφιξη της 5^{ης} Ταξιαρχίας. Οι δυνάμεις αυτές συνίσταντο κυρίως σε βοηθητικό προσωπικό, κατά βάση φρουρές και μονάδες υλικοτεχνικής και διοικητικής υποστήριξης. Ειδικότερα, στην Αττική υπήρχαν διάσπαρτα αποσπάσματα και μονάδες τεχνικής υποστήριξης των Βρετανών, που είχαν τοποθετηθεί σε βοηθητικές εγκαταστάσεις. Οι εγκαταστάσεις αυτές ήταν συχνά εξαιρετικά σημαντικές, όπως κατεξοχήν οι αποθήκες όπλων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την αποθήκη βάσεως υλικού πολέμου στους στρατώνες του Ρουφ.³⁵² Στις εγκαταστάσεις αυτές, που είχαν ανάγκη ισχυρής φρουρήσης, εγκαθίσταντο φρουρές οι οποίες συχνά αποτελούνταν από Ινδούς στρατιώτες. Αυτό ήταν συμβατό, εξάλλου, με την γενικότερα συχνή χρησιμοποίησή τους σε πόστο φρουρών. Στην πορεία της μάχης των Δεκεμβριανών, καθώς οι Βρετανοί θα συλλαμβάνουν μαζικά πολίτες ύποπτους ως φιλοεαμικούς προς εκτοπισμό στην Ελ Ντάμπα, θα καταγραφεί παρουσία Ινδών ως σκοπών, ιδίως στο στρατόπεδο στο Χασάνι.³⁵³ Ο Σωμερίτης, στην μαρτυρία του από το στρατόπεδο, περιγράφει ότι σε Ινδούς στρατιώτες ανατέθηκε το άνοιγμα τάφρων ως τουαλέτας.³⁵⁴

Για την παρουσία φρουράς Ινδών στο Ρουφ, ήδη στην αρχή των Δεκεμβριανών, υπάρχουν αναφορές στα φύλλα του Ριζοσπάστη και της Ελεύθερης Ελλάδας της 4 Δεκεμβρίου : *«την 3 Δεκεμβρίου στο Ρουφ αποικιακά στρατεύματα μαύρων πυροβόλησαν στον αέρα και επιτεθήκαν με ρόπαλα κατά 50.000 άοπλων Πειραιωτών, που ερχόντουσαν με τα πόδια.... συνέλαβαν 50»*.³⁵⁵

Ήδη την 9 Δεκεμβρίου, δελτίο πληροφοριών της ARKFORCE κάνει λόγο για συλληφθέντες Ινδούς στην ευρύτερη περιοχή του κέντρου της Αθήνας (η περιοχή του Πειραιά υπαγόταν στον «δυτικό τομέα») : *«Πολίτες κάνουν λόγο για 6 Βρετανούς και Ινδούς αιχμαλώτους πολέμου σε καφενείο στον Κεντρικό Τομέα»*.³⁵⁶

Η εφημερίδα του ΕΑΜ «Ελεύθερη Ελλάδα» κάνει λόγο για ενεργό παρουσία «μαύρων» στρατιωτών που είχαν ήδη φτάσει την 7 Δεκεμβρίου στο κέντρο της

³⁵² Κατσιμήτρος, οπ.π., σελ 57

³⁵³ Αξιώτη Μέλπω, «Αθήνα 1941-1945», σε Άπαντα, τόμος Γ', Χρονικά, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1980, σελ. 418. Η πρώτη έκδοση του συγκεκριμένου κειμένου της Αξιώτη ήταν το 1945.

³⁵⁴ Σωμερίτης Ριχάρδος, Ένας μικρός Δεκέμβρης, Αθήνα, εκδ. Λιβάνη, 1994, σελ. 52

³⁵⁵ Ριζοσπάστης 4-12-1944, Ελεύθερη Ελλάδα 4-12-1944

³⁵⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου, οπ.π., σελ. 212

Αθήνας (Βαρβάκειο), και μάλιστα αιχμαλωσία τους από τον ΕΛΑΣ. Στο φύλλο της 9 Δεκεμβρίου αναφέρεται ότι *«χτες το πρωί [8 Δεκεμβρίου] 20 μαύροι επιτέθηκαν στο 8^ο νοσοκομείο του ΕΛΑΣ πίσω από το Βαρβάκειο. Τμήμα του ΕΛΑΣ τους αιχμαλώτισε. Ανακρινόμενοι οι μαύροι δήλωσαν ότι οι Άγγλοι τους έφεραν προχτές στην Ελλάδα»*. Κυρίως όμως, ήδη την ίδια ημέρα (9 Δεκεμβρίου) η ΚΕ του ΕΑΜ απευθύνει έκκληση «προς όλους τους φιλελεύθερους λαούς», με την οποία, μεταξύ άλλων, καταγγέλλει το γεγονός ότι *«μαύρα αποικιακά στρατεύματα σφάζουν τους έλληνες δημοκράτες»*.³⁵⁷ Ομοίως στην «Ελεύθερη Ελλάδα» της ίδιας μέρας καταγγέλλεται ότι *«Τα τανκς, τα αεροπλάνα, οι μαύροι και οι Ινδοί των Σκόμπυ Λήπερ σκοτώνουν έναν γενναίο και σύμμαχο λαό»*.³⁵⁸ Επίσης, στο φύλλο της 11 Δεκεμβρίου της ίδιας εφημερίδας τονίζεται ότι : *«Οι μαύροι μαζί με τους Γερμανοτσοβιάδες και τους Χίτες σκοτώνουν Έλληνες μαχητές του συμμαχικού αγώνα στον ιερό βράχο της Ακρόπολης»*.³⁵⁹ Συνεπώς, την παρουσία Ινδών στρατιωτών την επικαλείται και την καταγγέλλει ο Εαμικός λόγος, στο πλαίσιο της δημοσιοποίησης και της προπαγάνδισης της καταδίκης της βρετανικής επέμβασης, πριν καν να αναλάβουν δράση οι κυρίως μονάδες τους (τα δύο τάγματα Γκούρκας και Baluchis) - κάτι που έγινε, όπως προαναφέρθηκε, την 12 Δεκεμβρίου.

Επιπλέον, μεμονωμένα τμήματα της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας, μικρότερες μονάδες και φρουρές της, είναι εξαιρετικά πιθανό να μεταφέρθηκαν στην Αθήνα από την επαρχία. Σε εκτέλεση σχετικών διαταγών του Σκόμπυ, οι φρουρές και μεμονωμένα τμήματα της κάθε μιας από τις δύο άλλες Ταξιαρχίες της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας - που μέχρι τότε ήταν διάσπαρτες σε διάφορες πόλεις της αντίστοιχης περιοχής ευθύνης της κάθε μιας - συγκεντρώθηκαν στην έδρα της κάθε Ταξιαρχίας. Έτσι, φρουρές και τμήματα της 11^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας συγκεντρώθηκαν στην Πάτρα, και αντίστοιχα της 7^{ης} Ταξιαρχίας στην Θεσσαλονίκη, όπου και παρέμενε άλλωστε, το στρατηγείο της 4ης Ινδικής Μεραρχίας. Μεμονωμένα τμήματα της 4ης Ινδικής Μεραρχίας που ήταν ταγμένα νότια της γραμμής Λάρισας - Βόλου και συγκεκριμένα οι φρουρές Λάρισας, Βόλου, Λαμίας, Στυλίδας, Θηβών και Χαλκίδας

³⁵⁷ ΕΑΜ, *Λευκή Βίβλος, Μάης 1944 - Μάρτης 1945*, Τρίκαλα, 1945, [ανατύπωση εκδ. Κλεψύδρα, 1975], σελ. 49

³⁵⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 9-12-1944

³⁵⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 11-12-1944

με μηχανοκίνητη φάλαγγα είχαν φτάσει στην Αθήνα μέχρι την 15 Δεκεμβρίου.³⁶⁰ Εξάλλου, μετακινήσεις από άλλα μέρη της Ελλάδας πραγματοποιούνταν και με πλοία : Βρετανικά τμήματα υπό τον στρατιωτικό διοικητή Μακεδονίας και Ανατολικής Θράκης Πρόκο συγκεντρώθηκαν στην Καβάλα, από όπου μεταφέρθηκαν στον Πειραιά την 9 προς 10 Δεκεμβρίου.³⁶¹

Κατά δεύτερον, η παρουσία Ινδών στρατιωτών εκτός Πειραιά οφείλεται πιθανότατα και σε απόσπαση στοιχείων (δύναμης λόχου ή και μικρότερης) Γκούρκας και Baluchis της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας, σε άλλες μονάδες και στρατιωτικούς σχηματισμούς. Στο πλαίσιο των αναδιατάξεων του έμψυχου στρατιωτικού δυναμικού, που είναι γενικότερα συνηθισμένες κατά την διάρκεια των μαχών, αποσπασμένα στοιχεία της 5^{ης} Ταξιαρχίας, φαίνεται ότι υπάχθηκαν υπό τις διαταγές άλλων σχηματισμών προκειμένου να καλύψουν κενά ή έκτακτες ανάγκες σε ανθρώπινο δυναμικό. Όπως προκύπτει από βρετανικό στρατιωτικό αρχείο που αναφέρει ο Χαραλαμπίδης, δύναμη του Τάγματος Baluchis - προφανώς έχοντας αποσπαστεί από τις επιχειρήσεις στον Πειραιά - θα ενσωματωθεί τις τελευταίες μέρες της μάχης της Αθήνας, στην Arkforce υπό την 4^η Βρετανική Μεραρχία, στο πλαίσιο της τελικής επίθεσης που αυτή εξαπολύει στο κέντρο της Αθήνας.³⁶²

Επιπλέον, στο πλαίσιο της γενικής Βρετανικής επίθεσης που ξεκίνησε την 18 Δεκεμβρίου από την αρχή της λεωφόρου Συγγρού, τμήματα Ινδικών μονάδων προωθήθηκαν στις γειτονικές περιοχές (Τζιτζιφιές, Καλλιθέα και Νέα Σμύρνη). Ειδικότερα, την 18 Δεκεμβρίου σε Δελτίο του Α' Σ.Σ του ΕΛΑΣ (ώρα 11) αναφέρεται ότι: *«Εξακολουθεί ανάπτυξη και κατοχή θέσεων των προωθημένων Αγγλικών τμημάτων στην περιοχή Ιπποδρόμου. Αναγνωρίστηκαν επιπλέον αραπάδες, εθνοφύλακες και χωροφύλακες... Στην λεωφόρο Συγγρού (γέφυρα Λιβανού) οι εθνοφύλακες αντικαταστάθηκαν από μαύρους. Γενικά παρατηρήθηκε μεγάλη εχθρική κίνηση από Συγγρού μέχρι Πειραιώς με κατεύθυνση την Καλλιθέα, Μοσχάτο Καμίνια».*

³⁶³ Για την παρουσία Ινδών στρατιωτών στην οδό Πειραιώς υπάρχει και η προσωπική μαρτυρία του Λιβιεράτου, ο οποίος μάλιστα αναφέρεται σε σύλληψη και ανάκρισή

³⁶⁰ Αρχηγείον Στρατού,/ΔΙΣ, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος και τα μετά ταύτην γεγονότα*, οπ.π, σελ. 175

³⁶¹ Αρχηγείον Στρατού/ΔΙΣ, οπ.π, σελ. 226

³⁶² Χαραλαμπίδης, οπ.π, σελ. 246

³⁶³ Κωτσάκης, οπ.π. σελ 170

τους από την μονάδα του ΕΛΑΣ στην οποία ανήκε ο ίδιος.³⁶⁴ Επίσης, στην Καλλιθέα την 18 Δεκεμβρίου, ο Κωτσάκης καταγράφει την πληροφορία της 8^{ης} Ταξιαρχίας του ΕΛΑΣ ότι «*Άγγλοι και αραπάδες έφτασαν στην Πλατεία Καλλιθέας*», χωρίς πάντως η πληροφορία αυτή να περιλαμβάνεται σε επίσημο δελτίο του Α' Σ.Σ του ΕΛΑΣ.³⁶⁵

Την 18 Δεκεμβρίου, Δελτίο του Α' Σ.Σ του ΕΛΑΣ (18-12 ώρα 14.30) αναφέρει ότι : «*Τρία τανκς και πεζικό πλέον λόχου κατέλαβαν Αρδηττό. Επιτίθενται Άγγλοι και αραπάδες*».³⁶⁶ Η Έκθεση Σιάντου, ομοίως, κάνει λόγο για έναν λόχο Ινδών στον Αρδηττό.³⁶⁷ Την 19 Δεκεμβρίου, Ινδοί στρατιώτες λαμβάνουν μέρος σε επίθεση στον γειτονικό Ν. Κόσμο (Αγ. Παντελεήμονα),³⁶⁸ όπως αναφέρεται και σε Δελτίο του Α' ΣΣ ΕΛΑΣ (19-12): «*Στο ύψωμα Αγίου Παντελεήμονα Νέο Κόσμο [σημ. οδό Καλλιρόης] κατορθώσαμε με μάχη εντός σπιτιών να απωθήσουμε τους αραπάδες*».³⁶⁹

Παρουσία Ινδών στρατιωτών μνημονεύεται και στην επίθεση των Βρετανών κατά της Καισαριανής. Κατά την αφήγηση του Μάνου Ιωαννίδη, που πήρε μέρος σε αυτή ως επιτελής του Προτύπου Τάγματος Καισαριανής του ΕΛΑΣ, «*μαύροι και Ινδοί ακολουθούσαν πίσω από τα αγγλικά τανκς*».³⁷⁰ Ομοίως ο μαχητής του ΕΛΑΣ Τρικαλινός κάνει λόγο για «*μαύρους μιγάδες που φορούσαν την βρετανική στολή*», που με τα τανκς έσπασαν το μέτωπο της Καισαριανής και έφτασαν στο ύψωμα του Αράπη.³⁷¹

Κυρίως όμως, μαρτυρίες υπάρχουν για την συμμετοχή Ινδών στρατιωτών στην μάχη της Νέας Σμύρνης. Την 18 Δεκεμβρίου, Δελτίο του Α' Σ.Σ του ΕΛΑΣ (ώρα 23.00) αναφέρει ότι στη Νέα Σμύρνη : «*αραπάδες επιχείρησαν να εισχωρήσουν*

³⁶⁴ Λιβιεράτος Δημήτρης, *Τα Δεκεμβριανά του 1944*, Αθήνα, Μαρξιστικός όμιλος οικονομικών και κοινωνικών μελετών, 2001, σελ. 17

³⁶⁵ Κωτσάκης, οπ.π. σελ 165

³⁶⁶ Κωτσάκης οπ.π, σελ 173

³⁶⁷ *Η Έκθεση Σιάντου για τα Δεκεμβριανά...*, οπ.π, σελ. 40

³⁶⁸ *Η Έκθεση Σιάντου για τα Δεκεμβριανά...*, οπ.π. σελ 43

³⁶⁹ Κωτσάκης οπ.π. σελ 178

³⁷⁰ Ιωαννίδης Μάνος, *Φάκελος Νο 9745/Β Στα χρόνια του μεγάλου αγώνα*, Αθήνα, εκδ. Μέδουσα, 2005, σελ. 202-203

³⁷¹ Τρικαλινός Γιώργης, *Ανασκαλεύοντας την χόβολη της μνήμης*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1998, σελ. 144

στο εσωτερικό αλλά αποκρούσθηκαν με 3 νεκρούς και 4 τραυματίες επί του πεδίου της μάχης. Η λεωφόρος Συγγρού γενικώς βρίσκεται στα χέρια του εχθρού». ³⁷²

Ο καπετάνιος του 1^{ου} συντάγματος της 1^{ης} Ταξιαρχίας του ΕΛΑΣ Αθήνας Ορέστης Μακρής κάνει λόγο για «Ινδούς, νάνους και αραπάδες» που αποβιβάζονται διαρκώς από την 14 Δεκεμβρίου και πιέζουν ολόκληρη την μέρα τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ στον Πειραιά, γεγονός που δίνει την απαραίτητη ώθηση στον Σκόμπυ («που δεν φοβάται πλέον την αιχμαλωσία») να αντεπιτεθεί στο κέντρο. ³⁷³

Στην Νέα Σμύρνη, σύμφωνα με την αναλυτική εξιστόρηση του Μακρή, ο οποίος λάμβανε ο ίδιος μέρος στην μάχη και μάλιστα σε επιτελική θέση, οι εκεί δυνάμεις του ΕΛΑΣ ήρθαν επανειλημμένως αντιμέτωπες στο πεδίο των μαχών με Ινδικές μονάδες. Συγκεκριμένα, την 18 Δεκεμβρίου, ημέρα που σήμανε την έναρξη της γενικής επίθεσης των Βρετανών, ο Μακρής ενημερώθηκε από σύνδεσμο του ΕΛΑΣ ότι Βρετανοί και Ινδοί κατέλαβαν το νεκροταφείο Νέας Σμύρνης και θα προωθούνταν προς την πλατεία Σκατζουράκη στην συμβολή των οδών Αρτάκης και Αγίας Σοφίας. Οι Βρετανοί είχαν ανοίξει νέο μέτωπο στα νότια της Νέας Σμύρνης και οι επιτελείς του ΕΛΑΣ στην περιοχή εκτιμούσαν ότι έχει αναπτυχθεί στο Βουρλοπόταμο [σημερινή Αμφιθέα, περιοχή του Παλαιού Φαλήρου] και στο Φάληρο περίπου ένα σύνταγμα Άγγλων και Ινδών με 15 τανκς, με μέτωπο προς τη Νέα Σμύρνη και προχωρούσαν αργά και μεθοδικά. ³⁷⁴ Την 20 Δεκεμβρίου οι Βρετανοί εξαπολύουν επίθεση και στην περιοχή γύρω από το νεκροταφείο Νέας Σμύρνης, οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ θα προσπαθήσουν να συγκρατήσουν Ινδικές δυνάμεις για να μην προωθηθούν. Η προσπάθεια τους εκείνη την ημέρα στέφεται από επιτυχία, καθώς με νυχτερινή έφοδο στις προωθημένες θέσεις των Ινδών τους υποχρέωσαν να υποχωρήσουν προς το νεκροταφείο. ³⁷⁵ Οι επιθέσεις Βρετανών και Ινδών θα συνεχιστούν αμείωτες και τις επόμενες μέρες, ωστόσο, ο ΕΛΑΣ με νυχτερινές αντεπιθέσεις «ξήλωνε» τους Ινδούς, όπως γλαφυρά το θέτει ο Μακρής. ³⁷⁶ Την 23 Δεκεμβρίου οι Βρετανοί θα εξαπολύσουν συνεχόμενες επιθέσεις κοντά στην πλατεία

³⁷² Κωτσάκης ο.π.π. σελ 174

³⁷³ Μακρής, ο.π.π, σελ. 250

³⁷⁴ Μακρής, ο.π.π, σελ. 265 -267

³⁷⁵ Μακρής, ο.π.π, σελ. 274-275

³⁷⁶ Μακρής, ο.π.π, σελ. 280- 282

Σκατζουράκη, στην οδό Αρτάκης και τελικά η Νέα Σμύρνη θα καταληφθεί πριν τα Χριστούγεννα.

Εξάλλου, για την συμμετοχή ειδικά Γκούρκας στην μάχη της Νέας Σμύρνης, υπάρχει και η μαρτυρία του Μίκη Θεοδωράκη, που πήρε μέρος σε αυτήν με την «Μεταξωτή διμοιρία» της ΕΠΟΝ. Ο Θεοδωράκης περιγράφει μάχη σώμα με σώμα με Γκούρκας στην περιοχή του νεκροταφείου στην οποία ο ίδιος συμμετείχε, εξουδετερώνοντας μάλιστα έναν Γκούρκα, πυροβολώντας τον στο ένα μέτρο.³⁷⁷

4.09 Συμπεράσματα ως προς την στρατιωτική πτυχή της μάχης σε Αθήνα και Πειραιά

Με την βρετανική επέμβαση, ο συσχετισμός δυνάμεων απέβη συντριπτικός σε βάρος του ΕΛΑΣ. Η Βρετανική υπεροχή έκρινε την μάχη, όπως συμφωνούν οι σημαντικότεροι μελετητές της μάχης, όπως οι Baerenzen και Close³⁷⁸ και ο Χαραλαμπίδης.³⁷⁹ Η εντατική χρήση τανκς, αεροπλάνων και πλοίων εξασφάλιζε στους Βρετανούς ασύγκριτη ποιοτική υπεροχή. Οι Βρετανικές δυνάμεις διέθεταν ισχυρότατη δύναμη πυρός χάρη στα τεθωρακισμένα άρματα μάχης Σέρμαν, τα αεροπλάνα και τα πλοία, ενώ ο ΕΛΑΣ δεν διέθετε τίποτε από αυτά.³⁸⁰

Κάτι παραπάνω από σαφέστατη, μάλλον συντριπτική, αριθμητική υπεροχή των Βρετανών, σημειωνόταν και ως προς το έμψυχο δυναμικό. Στο τέλος της μάχης των Δεκεμβριανών, και ως τις 18 Ιανουαρίου 1945, τα Βρετανικά στρατεύματα που είχαν μεταφερθεί στην Ελλάδα συνολικά, είχαν φτάσει τις 75.000.³⁸¹ Ο αριθμός αυτός όμως αφορά τον ελλαδικό χώρο γενικά και, επομένως, περιλαμβάνει όλες τις βρετανικές δυνάμεις που ήταν διασκορπισμένες σε αυτόν : τόσο τις δυνάμεις που είχαν έρθει πριν από τα Δεκεμβριανά (όπως η 7^η και η 11^η Ινδική Ταξιαρχία που

³⁷⁷ Θεοδωράκης Μίκης, *Οι δρόμοι του Αρχάγγελου, Τόμος Α'*, Αθήνα, εκδ. Έθνος ΑΕ, 2014, σελ. 202.

³⁷⁸ Οι Baerenzen και Close θεωρούν ότι χωρίς την Βρετανική επέμβαση, την μάχη θα είχε κερδίσει ο ΕΛΑΣ, Baerenzen Lars - Close David, οπ.π, οπ.π., σελ. 124 και 128

³⁷⁹ Χαραλαμπίδης, οπ.π., σελ. 187

³⁸⁰ Baerenzen Lars - Close David, οπ.π, σελ. 124

³⁸¹ Baerenzen Lars - Close David, οπ.π, σελ. 124, Κατσιμήτρος, οπ.π., σελ. 183-184, βλ. και Αρχηγείον Στρατού/ΔΙΣ, *Η απελευθέρωσις...* οπ.π, σελ 234

βρίσκονταν εξαρχής στις περιοχές Πάτρας και Θεσσαλονίκης αντίστοιχα, όπως είδαμε), όσο και ενισχύσεις που κατέφτασαν και δεν μεταφέρθηκαν στην Αθήνα, όπως η 46^η Βρετανική Μεραρχία, που έφτασε προς το τέλος της μάχης στην περιοχή της Πάτρας.

Για την Αθήνα όμως, παραμένει απροσδιόριστος ο κατά προσέγγιση - και πολύ περισσότερο ο ακριβής - αριθμός των Βρετανικών δυνάμεων που ενεπλάκησαν στις μάχες των Δεκεμβριανών. Ο Βόγλης αναφέρει έναν αριθμό της τάξης των 40.000 στρατιωτών,³⁸² ενώ ο Γρηγοριάδης τους υπολογίζει σε 21.000- 23.000,³⁸³ αριθμός που φαίνεται να προσεγγίζει περισσότερο την πραγματικότητα. Ο ίδιος ο Σιάντος σε τηλεγράφημά του την 16 Ιανουαρίου 1945, μετά την εκκένωση της Αττικής από τον ΕΛΑΣ πλέον και την υπογραφή της ανακωχής, αναφέρεται σε 30.000.³⁸⁴ Είναι δεδομένο, πάντως, ότι αναφερόμαστε σε μια ολόκληρη μεραρχία, την 4^η Βρετανική [3 πλήρεις ταξιαρχίες από 3 τάγματα] και τις τέσσερις ταξιαρχίες που βρίσκονταν στην αρχή [2^η, 23^η, 139^η] και επιπλέον την 5^η Ινδική, όπως είδαμε. Σε κάθε περίπτωση, είναι δύσκολο να διασταυρωθεί το ποιός ήταν ακριβώς ο αριθμός των στρατευμάτων που μετακινήθηκαν από την Ιταλία - και, κυρίως, από το εσωτερικό της Ελλάδας, στοιχεία για τα οποία απαιτείται εξονυχιστική έρευνα στα βρετανικά αρχεία.

Σε κάθε περίπτωση, η 12^η Δεκεμβρίου είναι η μέρα από την οποία αρχίζει η μεγάλης κλίμακας άφιξη των Βρετανικών ενισχύσεων που θα γείρει καθοριστικά την πλάστιγγα υπέρ των Βρετανών και των κυβερνητικών δυνάμεων και θα κρίνει την έκβαση της μάχης της Αθήνας. Η 4^η Βρετανική Μεραρχία από τις 18 Δεκεμβρίου 1944 εξαπέλυσε την αντεπίθεση που έκρινε την έκβαση της μάχης. Η πλάστιγγα της μάχης άρχισε να γέρνει υπέρ των Βρετανών, μέσω της επίθεσης αυτής που εκδηλώθηκε από τα νότια προς το κέντρο. Η προπαρασκευή της άρχισε κατ' ουσίαν από τον Πειραιά και σε αυτό το σημείο έγκειται η σημασία της μάχης του Πειραιά αλλά και της στρατιωτικής συμβολής των Ινδικών στρατευμάτων της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας (Ταγμάτων Γκούρκας και Baluchis) σε αυτήν. Ο ίδιος ο Κωτσάκης δέχεται ότι *«στις 18 Δεκεμβρίου ήταν φανερό για την διοίκηση του Σώματος ότι οι*

³⁸² Βόγλης Πολυμέρης, *Η αδύνατη επανάσταση*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2014, σελ. 79

³⁸³ Γρηγοριάδης Σόλων, *Δεκέμβριος 1944 : Το ανεξήγητο λάθος*, εκδ. το Βήμα [ανατύπωση εκδ. Φυτράκη], χ.χ, σελ. 63

³⁸⁴ ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα, Τόμος Πέμπτος 1940-1945*, Αθήνα, έκδ. ΚΚΕ (Εσωτερικού), 1974, σελ. 327

Άγγλοι κέρδισαν την μάχη», και το Α' Σ.Σ υπέβαλε αναφορά στην Κ.Ε του ΕΛΑΣ για την προετοιμασία οδών υποχώρησης στην ύπαιθρο.

Αξιωματική σε αυτό το σημείο είναι η διαφορετική προσέγγιση του Μαργαρίτη: *«εύκολα παρατηρούμε ότι η βρετανική στρατιωτική συμβολή, η ανάληψη αποφασιστικών επιθετικών επιχειρήσεων από βρετανικά στρατεύματα, ήταν περιορισμένη, σε σχέση μάλιστα με τον όγκο τους, και είχε πάντα ειδικό χαρακτήρα: βασιζόταν συνήθως στη χρήση τεθωρακισμένων είτε για την προστασία και την εξασφάλιση των συγκοινωνιακών αξόνων (λεωφόροι Συγγρού και Κηφισίας), είτε για την προάσπιση του ζωτικού ενδιαφέροντος κέντρου της Αθήνας. Πέρα από αυτό, οι Βρετανοί ανέλαβαν δύο στρατηγικού χαρακτήρα επιθετικές κινήσεις. Την απόβαση στην Πειραική και την κατάληψη της Καλλίπολης, που έκανε δυνατή τη χρήση ζωνών του λιμανιού του Πειραιά, και τη διείσδυση κατά μήκος του Κηφισού, προς το τέλος των επιχειρήσεων..... Πολύ λίγα πράγματα δηλαδή για μερικές δεκάδες χιλιάδες Βρετανούς στρατιώτες. Οι υπόλοιπες μάχες και ο αγώνας φθοράς στα διάφορα μέτωπα ήταν υπόθεση των ελληνικών μονάδων».*³⁸⁵ Υπερτονίζει, δε, την δυναμική του (ελληνικού) αντιστασιακού στρατοπέδου, στην ανάπτυξη της οποίας συνέβαλε η βρετανική παρουσία. Η ανάπτυξη της δυναμικής αυτής φαίνεται, σύμφωνα με το σκεπτικό του, να είναι η βασική συμβολή της βρετανικής επέμβασης, περισσότερο από την ίδια καθαυτή την στρατιωτική επέμβαση,³⁸⁶

Ο Σφήκας εύστοχα ασκεί κριτική στην θέση αυτή του Μαργαρίτη ότι η βρετανική στρατιωτική συμβολή ήταν «περιορισμένη». Για την εκτίμηση αυτή, ο Μαργαρίτης δεν παραθέτει συγκεκριμένη πηγή, αλλά αντλεί επιχείρημα από την σύγκριση των απωλειών σε νεκρούς που είχαν βρετανικές και ελληνικές δυνάμεις αντίστοιχα. Επιπλέον, όπως σωστά επισημαίνει και ο Σφήκας, ο Μαργαρίτης αντιφατικά παραπέμπει στο άρθρο των Baerenzen και Close - οι οποίοι, όμως, όπως σημειώθηκε και παραπάνω, έχουν αντιθέτως τεκμηριώσει με παράθεση αρχειακού υλικού ότι την ήττα του ΕΛΑΣ επέφερε η Βρετανική συντριπτική υπεροπλία σε

³⁸⁵ Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2005, σελ. 71-72, (υποσημείωση 6)

³⁸⁶ Μαργαρίτης, οπ.π, σελ. 71-72

ανθρώπινο δυναμικό, άρματα μάχης και αεροπλάνα, ενώ τα μέλη των Ταγμάτων Εθνοφυλακής χρησιμοποιούνταν ως βοηθητικοί.³⁸⁷

Επιπλέον, ως προς το ζήτημα των απωλειών και του «αποδεικτικού τους βάρους», είναι εξαιρετικά επισφαλής η συναγωγή συμπερασμάτων από την καταμέτρηση των νεκρών και μόνο, χωρίς τον συνυπολογισμό των τραυματιών. Η απόπειρα εξαγωγής πορισμάτων από τους νεκρούς και μόνο είναι αυθαίρετη και μπορεί να οδηγήσει σε παρακινδυνευμένα ή και εσφαλμένα συμπεράσματα. Ο αριθμός των τραυματιών συνιστά μια κρίσιμη παράμετρο, την οποία ο Μαργαρίτης παραβλέπει εντελώς. Ο Χαραλαμπίδης όμως, εύστοχα ανέδειξε ότι, στις μάχες των Δεκεμβριανών, με κορυφαίο παράδειγμα την μάχη του Μεταξουργείου, ενώ υπήρχε τεράστια αριθμητική διαφορά συγκρίνοντας τις απώλειες Βρετανών και ΕΛΑΣ σε νεκρούς, η διαφορά ελαχιστοποιείται όταν συγκρίνουμε τους τραυματίες.³⁸⁸ Η εξήγηση είναι κατ' ουσίαν απλή : οι Βρετανοί ως επαγγελματίες του πολέμου ήταν πολύ πιο «εύστοχοι» και τα πυρά τους πολύ μεγαλύτερης ακριβείας σε σχέση με τους Ελασίτες, που ήταν εθελοντές σε λαϊκό στρατό.³⁸⁹

Ως προς τους παράγοντες που καθόρισαν την έκβαση της μάχης, καίριας σημασίας διαφορά αντίληψης μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών σημειώθηκε ως προς την στρατηγική και την στοχοθεσία. Ο Χαραλαμπίδης σωστά αντιδιαστέλλει την τεράστια διαφοροποίηση που χαρακτήριζε την κάθε πλευρά ως προς το ζήτημα της προσήλωσης σε σαφή στόχο : Οι Βρετανοί είχαν σαφή πολιτική - και

³⁸⁷ Σφήκας Θανάσης, *Το «χωλό άλογο»: Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης, 1941-1949*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2007, σελ. 98-99

³⁸⁸ Στην μάχη του Μεταξουργείου οι Βρετανοί είχαν 10 νεκρούς, ενώ ο ΕΛΑΣ 151. Οι αριθμός των τραυματιών όμως ήταν σχεδόν ίσος : 72 είχε ο ΕΛΑΣ και 57 οι Βρετανοί. Η εικόνα των εκατέρωθεν απωλειών στην μάχη του Μεταξουργείου ήταν αντιπροσωπευτική για όλες τις μάχες των Δεκεμβριανών, επισημαίνει ο Χαραλαμπίδης, οπ.π, σελ. 250-251

³⁸⁹ Εν προκειμένω διαπιστώνεται και ένα άλλο μεθοδολογικό σφάλμα: Ο Μαργαρίτης καταμετρά τους Βρετανούς νεκρούς ως 260, αλλά τους ανάγει ως ποσοστό, όχι στους Βρετανούς στρατιώτες που πήραν μέρος στην μάχη της Αθήνας και Πειραιά, αλλά στο σύνολο των Βρετανών που έφτασαν στην Ελλάδα στο τέλος της μάχης και ήταν διασκορπισμένοι σε Πάτρα, Θεσσαλονίκη και άλλες περιοχές - δηλαδή 75.000. Με τον μαθηματικό αυτό υπολογισμό εκτιμά το ποσοστό των Βρετανών νεκρών αναλογικά με το σύνολο των δυνάμεών τους - στην Ελλάδα γενικώς και όχι στην Αθήνα - ως 0,34% και το αντιδιαστέλλει προς τους 3.500 νεκρούς των ελληνικών δυνάμεων που φτάνουν το 14%, για να καταλήξει : «η σύγκριση των ποσοστών δεν αφήνει κανένα περιθώριο αμφιβολίας για το πώς έγινε η μάχη της Αθήνας». Ωστόσο, όπως εκτέθηκε παραπάνω, η σύγκριση των ποσοστών των απωλειών σε νεκρούς είναι σχετική, εάν για παράδειγμα υπολογίσουμε τους Βρετανούς στην Αθήνα και Πειραιά σε 23.000-30.000 και κυρίως, αν δεν συνυπολογίσουμε τους τραυματίες.

στρατιωτική, κατά συνέπεια - στόχευση και αποφασιστικότητα ως προς την υλοποίησή της: *«Δεν μπορεί να υπάρξει ειρήνη χωρίς νίκη»*, όπως επανειλημμένα το είχε κωδικοποιήσει συνθηματικά ο ίδιος ο Τσόρτσιλ.

Αντίθετα, σε πολιτικό επίπεδο η στάση του ΕΑΜ – και, κατά συνέπεια, του ΕΛΑΣ – διεπόταν από μια διαρκή αμφιταλάντευση. Η αμφιταλάντευση αυτή είχε φυσικά άμεσο αντίκτυπο και στο στρατιωτικό επίπεδο με δεδομένο ότι, όπως τονίζει ο ίδιος ο Κωτσάκης (Νέστορας), καπετάνιος του Α' Σώματος Στρατού του ΕΛΑΣ : *«Την μάχη της Αθήνας διηύθυνε η ΚΕ του ΕΛΑΣ, εμείς για την εκτέλεση είχαμε ευθύνη»*.³⁹⁰ Το πιο κραυγαλέο αλλά και σημαντικό παράδειγμα της αμφιταλάντευσης αυτής, όπως είδαμε, ήταν η έλλειψη σαφών και ρητών διαταγών για εμπλοκή με τα Βρετανικά στρατεύματα. Βεβαίως πρέπει να έχουμε υπόψη μας – παρά την ύστερη γνώση της τροπής των πραγμάτων – από την μία το διεθνές πλαίσιο μέσα στο οποίο διαδραματίζονταν οι συγκρούσεις, και από την άλλη ότι το ΕΑΜ ήταν λαϊκό μέτωπο, και διακυβευόταν η ίδια του η ύπαρξη.

Σε όρους πολιτικούς, υπήρχε επίσης τεράστια διαφορά : Από την μια πλευρά, τον πολιτικό χειρισμό της υπόθεσης ανέλαβε προσωπικά ο Τσόρτσιλ. Από την άλλη ανασυστάθηκε η ΚΕ του ΕΛΑΣ, που είχε ουσιαστικό ηγέτη τον Σιάντο, ενώ σημειώθηκε πλήρης αδράνεια των συλλογικών οργάνων του ΕΑΜ και του ΚΚΕ. Προφανώς, η ανεπάρκεια επιτελείου μεταφραζόταν και στο στρατιωτικό επίπεδο : οι Βρετανοί ανέθεσαν την διοίκηση των στρατιωτικών τους δυνάμεων στην Αθήνα στον Hawkesworth – που ήταν ο πραγματικός νικητής, κατ' ουσία, της μάχης της Αθήνας – και ο οποίος συνοδευόταν από ένα εμπειροπόλεμο επιτελείο. Από την άλλη πλευρά, υπήρχε μόνο η τριανδρία της Κ.Ε του ΕΛΑΣ (Σιάντος, Χατζημιχάλης, Μάντακας). Επιπλέον ήταν σαφέστατη η ποιοτική διαφορά σε καθαρά στρατιωτικούς όρους. Ο ΕΛΑΣ έδωσε την μάχη, στην οποία σύντομα αναδείχτηκε το μεγάλο πρόβλημα που είχε να διαχειριστεί : την απόλυτη ανεπάρκεια σε ανθρώπινο δυναμικό και κυρίως, οπλισμό, ιδίως βαρύ.

³⁹⁰ Κωτσάκης, οπ.π, σελ. 75 : *«Εκτελούσαμε διαταγές της ΚΕ του ΕΛΑΣ και του γραμματέα του ΚΚΕ Σιάντου, δεν είχαμε καμία πρωτοβουλία για ζητήματα που είχαν πολιτικές συνέπειες αλλά και γενικότερα για τις κύριες στρατηγικές και τακτικές ενέργειες δεν είχαμε πρωτοβουλία και ευθύνη για τον σχεδιασμό τους»*. Απόλυτα σύμφωνος είναι και ο Κεπέσης ως προς το ότι η Κ.Ε του ΕΛΑΣ που συγκροτήθηκε με πρωτοβουλία του Σιάντου, μόνη αποφάσιζε και εξέδιδε διαταγές, βλ. Κεπέσης, όπ.π, σελ. 225

Η Έκθεση της 23^{ης} Τεθωρακισμένης Ταξιαρχίας κάνει λόγο επιπλέον για σοβαρά λάθη από πλευράς του ΕΛΑΣ σε βασικές αρχές τακτικής : την χρήση τακτικών διείσδυσης αντί για πραγματοποίηση εφόδων (που θα είχαν θετικό αποτέλεσμα στα πρώτα στάδια των εχθροπραξιών), την έλλειψη συγκέντρωσης δυνάμεων, κεντρικής διεύθυνσης και σχεδιασμού των επιχειρήσεων, την σπασμωδική και χωρίς σχεδιασμό χρήση του πυροβολικού και των όλμων που διέθετε ο ΕΛΑΣ, την μη αξιοποίηση του στοιχείου του αιφνιδιασμού, και την αδυναμία εμμονής στην επίτευξη του στόχου.³⁹¹

Από την πλευρά του, και ο Σιάντος εντοπίζει ως ένα από τα βασικότερα λάθη που έκριναν τις σημαντικές μάχες την απώλεια του στοιχείου του αιφνιδιασμού. Κορυφαία παραδείγματα, οι μάχες στου Μακρυγιάννη, στις φυλακές Χατζηκώστα που είχαν μεγάλη σημασία για τον έλεγχο της οδού Πειραιώς, και βέβαια στο Γουδί. Τονίζει, μάλιστα, ότι η αποτυχία στο Γουδί ήταν η πιο σημαντική, γιατί θα εξουδετέρωνε - σε περίπτωση επιτυχούς έκβασης της μάχης - την σημαντικότερη βάση των αντίπαλων δυνάμεων και επιπλέον, θα επέτρεπε την προώθηση των μονάδων της 2^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ προς το κέντρο.³⁹² Ο ΕΛΑΣ είχε την πρωτοβουλία των κινήσεων ως την 16/17 Δεκεμβρίου (ημερομηνία που ταυτίζεται με την κατάληψη της Καστέλας) αλλά, από το σημείο αυτό και μετά, ήταν όλο και πιο δύσκολο να αντιμετωπίσει τις συνεχώς αφικνούμενες ενισχύσεις των Βρετανών, που, εκτός των άλλων, αναπτέρωναν και το ηθικό των φιλοκυβερνητικών. Από την 28 Δεκεμβρίου - οπότε ξανάρχισαν με ένταση και σφοδρότητα οι ευρείας κλίμακας συγκρούσεις μετά την αποτυχία της διάσκεψης - ο εχθρός είχε πια συντριπτική υπεροχή και ο ΕΛΑΣ περιήλθε σε θέση καθαρά αμυντική.³⁹³

Συμπερασματικά, συνοψίζοντας ως προς την αμιγώς στρατιωτική διάσταση της μάχης των Δεκεμβριανών, στην Αθήνα από πλευράς Βρετανών : Το βάρος της μάχης το σήκωσαν αρχικά η 2^η Ταξιαρχία Αλεξιπτωτιστών, όπως δέχεται και ο Σκόμπυ, που θεωρεί ότι η ακύρωση της αναχώρησής της έσωσε την κατάσταση και χωρίς την συνδρομή της οι βρετανικές δυνάμεις στην Αθήνα θα υπέκυπταν.³⁹⁴ Από την 18 Δεκεμβρίου, ημέρα έναρξης της Βρετανικής γενικής αντεπίθεσης, το βάρος

³⁹¹ «Η 23^η Τεθωρακισμένη Ταξιαρχία στην Ελλάδα», σε Μακρής - Στάικος, οπ.π, σελ. 69

³⁹² Η έκθεση Σιάντου για τα Δεκεμβριανά, οπ.π, σελ 60-62

³⁹³ Η έκθεση Σιάντου, οπ.π, σελ. 63

³⁹⁴ Κατσιμήτρος, οπ.π, σελ 241

σήκωσε η 4^η Βρετανική Μεραρχία. Ο ίδιος ο Σκόμπυ δέχεται ότι η Arkforce είχε την δυνατότητα να διατηρήσει τις θέσεις της, αλλά δεν είχε ελπίδες να επιτύχει την εκκαθάριση της Αθήνας χωρίς την άφιξή της.³⁹⁵

Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να θεωρείται δεδομένη η κρίσιμη συμβολή της βρετανικής επέμβασης στην μάχη των Δεκεμβριανών, που υποχρέωσε τελικώς τον ΕΛΑΣ να εκκενώσει την Αθήνα και τον Πειραιά. Η επέμβαση αυτή, στην πρώτη φάση των συγκρούσεων, είχε την μορφή της διασφάλισης του ζωτικής σημασίας κέντρου της πόλης («Σκομπίας») και της ενεργούς υποστήριξης των αμυνόμενων κυβερνητικών δυνάμεων. Με την άφιξη των ενισχύσεων όμως, εκδηλώθηκε η γενική επίθεση την 18 Δεκεμβρίου, η οποία ξεδιπλώθηκε από το νότο προς το κέντρο, μέσω της λεωφόρου Συγγρού και η βρετανική επέμβαση έκρινε την αναμέτρηση. Υπό το πρίσμα αυτό αναδεικνύεται η σημασία των επιχειρήσεων στην Πειραιϊκή χερσόνησο, που ήταν η πρώτη περιοχή της ευρύτερης περιοχής Αθήνας - Πειραιά, στην οποία έλαβαν χώρα οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των βρετανικών δυνάμεων, και συγκεκριμένα της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας, προετοιμάζοντας κατ' ουσίαν την γενική επίθεση της 18 Δεκεμβρίου.

4.10 Αποτιμώντας την στρατιωτική συνεισφορά των Ινδικών στρατευμάτων

Συνοψίζοντας, ως προς την στρατιωτική διάσταση της παρουσίας των Ινδών : Οι βασικές μονάδες των Ινδών που συμμετείχαν στις μάχες των Δεκεμβριανών ήταν τα δύο τάγματα Γκούρκας και Baluchis της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας. Δεν υπάρχει πηγή που να κάνει λόγο για μεταφορά στην Αθήνα ολόκληρου Τάγματος από τις δύο άλλες Ινδικές Ταξιαρχίες (11^η και 7^η) από την Πάτρα και την Θεσσαλονίκη αντίστοιχα, κατά την διάρκεια των Δεκεμβριανών. Καμία τέτοια αναφορά δεν έχει ιδίως ο Stevens, ο κατεξοχήν συγγραφέας της ιστορίας όλης της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας, που αφιερώνει ξεχωριστά κεφάλαια για την περίοδο που συζητάμε, στην πορεία της κάθε μιας Ινδικής Ταξιαρχίας στην Ελλάδα. Ειδικά για την Θεσσαλονίκη μάλιστα, υπάρχει και η μαρτυρία του εκεί ευρισκόμενου Μάρκου Βαφειάδη, ο οποίος επισημαίνει ότι οι μονάδες της 7^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας, αν και μπορούσαν, δεν μετακινήθηκαν από

³⁹⁵ Κατσιμήτρος οπ.π, σελ. 243

τους στρατώνες του Καραμπουρνού.³⁹⁶ Πάντως, όπως προαναφέρθηκε, μεταφορά μεμονωμένων μικρότερων μονάδων της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας στην Αθήνα κατά την διάρκεια των Δεκεμβριανών φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκε από την επαρχία, όπως οι φρουρές Λάρισας, Βόλου, Λαμίας, Στυλίδας, Θηβών και Χαλκίδας, που με μηχανοκίνητη φάλαγγα είχαν φτάσει στην Αθήνα μέχρι την 15 Δεκεμβρίου.

Εξάλλου, υπάρχει και το σημαντικό τεκμήριο των θαμμένων (και αποτεφρωμένων) Ινδών στρατιωτών στο Συμμαχικό νεκροταφείο του Φαλήρου (Phaleron War Cemetery), οι τάφοι του οποίου επιβεβαιώνουν ότι οι βασικές και μάχιμες μονάδες των Ινδικών στρατευμάτων ήταν τα δύο τάγματα Γκούρκας και Baluchis. Ένα από τα σημαντικά συμπεράσματα που προκύπτουν από την έρευνα στους τάφους του νεκροταφείου (και στον επίσημο ιστότοπο της Επιτροπής στρατιωτικών νεκροταφείων της Βρετανικής Κοινοπολιτείας στον οποίο συμπεριλαμβάνονται και αυτοί που τάφηκαν σύμφωνα με το ινδουιστικό τελετουργικό της θρησκείας τους³⁹⁷) είναι ότι, στην μεγάλη τους πλειοψηφία, σε ποσοστό 2/3, οι νεκροί προέρχονται από τα δύο Τάγματα της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας, και συγκεκριμένα 13 νεκροί Baluchis και 10 Γκούρκας (11 εάν επεκτείνουμε το χρονικό όριο της καταμέτρησης, συμβατικά και πάλι, ως την 12 Φεβρουαρίου 1945, ημερομηνία της υπογραφής της συμφωνίας της Βάρκιζας). Επιπλέον, μέσα στα Δεκεμβριανά σκοτώθηκε και ο ταγματάρχης των Γκούρκας, που ήταν Βρετανός από την τότε Νότια Ροδεσία (Ζιμπάμπουε). Αυτό σημαίνει ότι, ακόμα και εάν μετακινήθηκαν στην Αθήνα προς το τέλος της μάχης, μονάδες από άλλα τάγματα από τις δύο υπόλοιπες (7^η και 11^η) Ταξιαρχίες, αυτές δεν ενεπλάκησαν στις μάχες. Είναι πάντως ενδιαφέρον το γεγονός ότι το τρίτο Τάγμα της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας, οι Βρετανοί Essex, είχαν μόλις 3 νεκρούς, ενώ η Ινδική μονάδα θωρακισμένων 21st King George V's Own Horse (Central India Horse), I.A.C. είχε 2 νεκρούς.

Από τις άλλες Ινδικές μονάδες, οι οποίες απαρτίζονταν από βοηθητικό και υποστηρικτικό προσωπικό κυρίως και όχι τυφεκιοφόρους, καταγράφονται οι εξής απώλειες, με χρονικό όριο την ανακωχή μεταξύ ΕΛΑΣ και Βρετανών που υπογράφηκε την 11 Ιανουαρίου 1945: οι Royal Indian Army Service Corps είχαν 6

³⁹⁶ Βαφειάδης Μάρκος, *Απομνημονεύματα, τόμος Γ' 1944-1946*, Αθήνα, εκδ. Νέα σύνορα-Α.Λιβάνη, 1985, σελ. 50

³⁹⁷ Commonwealth war grave commission

<https://www.cwgc.org/find-a-cemetery/cemetery/2022200/PHALERON%20WAR%20CEMETERY>

νεκρούς (7 με χρονικό όριο την συμφωνία της Βάρκιζας), η Indian Pioneer Corps 1 νεκρό και οι King George V's Own Bengal Sappers and Miners 1 νεκρό. Ο νεκρός που ανήκε στην τελευταία μονάδα, σύμφωνα με τα στοιχεία του επίσημου ιστότοπου του νεκροταφείου, σκοτώθηκε την 9 Δεκεμβρίου 1944, ενώ ο πρώτος Ινδός στρατιώτης που καταγράφεται χρονολογικά ως νεκρός (σκοτώθηκε την 6 Δεκεμβρίου 1944) ανήκε στην μονάδα θωρακισμένων 21st King George V's Own Horse (Central India Horse). Το γεγονός αυτό δείχνει ότι στοιχεία των δύο αυτών μονάδων της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας βρίσκονταν στην Αθήνα ήδη πριν από την άφιξη και την ενεργό εμπλοκή της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας.

Συνεπώς, όπως προκύπτει από το νεκροταφείο, το σύνολο των νεκρών Ινδών στρατιωτών για το χρονικό διάστημα από 3 Δεκεμβρίου έως 11 Ιανουαρίου 1945 ανέρχεται σε 33, από τους οποίους οι 23 ήταν από τα δύο Τάγματα Γκούρκας και Baluchis.

Η κύρια περιοχή στην οποία έδρασαν οι Ινδικές μονάδες ήταν ο Πειραιάς, το κέντρο του και η ευρύτερη περιοχή του. Η «χαρτογράφηση» της παρουσίας των Ινδών στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά θα περιλάμβανε τις εξής περιοχές και συνοικίες : *Σχολή Δοκίμων (Χατζηκυριάκειο) - Πειραιϊκή χερσόνησο/ Καλλιόπολη - Υψωμα Προφήτη Ηλία - Μοσχάτο - Ν. Φάληρο - Δραπετσώνα - Ανάσταση - Ευγένεια*. Οι κύριες επιχειρήσεις στις οποίες ενεπλάκησαν ήταν η εκκαθάριση της Πειραιϊκής (12-14 Δεκεμβρίου), οι μάχες στο Φάληρο - Μοσχάτο (13-14 Δεκεμβρίου), την Καστέλα/Προφήτη Ηλία (16 Δεκεμβρίου) και την Δραπετσώνα (22 Δεκεμβρίου και τις επόμενες μέρες).

Από την έρευνα στο συμμαχικό νεκροταφείο του Φαλήρου δεν καταγράφονται μόνο οι μονάδες στις οποίες ανήκαν, αλλά και άλλα σημαντικά στοιχεία για τους νεκρούς Ινδούς στρατιώτες, όπως η ηλικία τους, και κυρίως η ημερομηνία θανάτου, από την οποία προκύπτουν οι μάχες στις οποίες έλαβαν μέρος και η σφοδρότητα των συγκρούσεων. Οι πιο αιματηρές μάχες αποτυπώνονται στις ημερομηνίες θανάτου που είναι σκαλισμένες πάνω στους τάφους των νεκρών Ινδών του συμμαχικού νεκροταφείου Καλαμακίου : οι περισσότεροι θάνατοι σημειώνονται την 14 Δεκεμβρίου (μάχη σε Φάληρο - Μοσχάτο) [5 Baluchis νεκροί] και την 23 Δεκεμβρίου, ημερομηνία που ταυτίζεται με την επίθεση που δέχτηκαν στην Δραπετσώνα, το βράδυ 22 προς 23 Δεκεμβρίου [3 Baluchis νεκροί και 3 Γκούρκας

νεκροί]. Πρόκειται για τις δύο μεγάλες νυχτερινές επιθέσεις που εξαπέλυσε ο ΕΛΑΣ, αξιοποιώντας το στοιχείο του αιφνιδιασμού, όπως προαναφέρθηκε.

Ως προς την αριθμητική δύναμη των δύο Ταγμάτων και των Ινδικών μονάδων της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας γενικά, τα στοιχεία είναι ελλιπή και μόνο κατά προσέγγιση μπορούν να προσδιοριστούν. Σε γενικές γραμμές, στον βρετανικό στρατό κάθε Μεραρχία είχε κάπου 10.000 άνδρες, κάθε Ταξιαρχία 5.000-6.000 και κάθε Τάγμα 1000 - 1.500.³⁹⁸ Στην υπό εξέταση περίοδο του Β' Παγκοσμίου όμως, και μάλιστα στα Δεκεμβριανά λόγω ειδικών συνθηκών και απωλειών, οι μονάδες ήταν μικρότερες σε αριθμητική δύναμη, και κάθε Τάγμα αριθμούσε λιγότερους από 1.000 και συχνά κάτω από 900 στρατιώτες. Στα Δεκεμβριανά μάλιστα ο αριθμός των ανδρών κάθε Τάγματος ενδέχεται να ήταν ακόμα μικρότερος, καθώς όπως είδαμε, γενικότερα οι μονάδες ήταν μειωμένης δύναμης: για παράδειγμα, κάθε τάγμα της 4^{ης} Βρετανικής Μεραρχίας αποτελούνταν από λόχο διοίκησης και 3 λόχους τυφεκιοφόρων αντί των προβλεπομένων τεσσάρων συνεπεία των απωλειών στο Ιταλικό μέτωπο), ενώ στην αρχή της μάχης οι βρισκόμενες στην Αθήνα βρετανικές δυνάμεις που απαρτιζόνταν από έξι τάγματα (δύο της 23^{ης} Ταξιαρχίας, της 139^{ης} Ταξιαρχίας (Durham και Leicesters) και δύο της 2^{ης} Ταξιαρχίας) υπολογίζονται σε συνολικά 4.500 άνδρες. Για να έχουμε μια τάξη μεγέθους και από την απέναντι πλευρά των οδοφραγμάτων, οι εκτιμήσεις του ΕΛΑΣ για την αριθμητική παρουσία των Βρετανών γενικώς - συμπεριλαμβανομένων δηλαδή των Ινδών - στον Πειραιά την 18 Δεκεμβρίου αναφέρονται σε 2.000 στο κέντρο του Πειραιά, 700 στο Νέο Φάληρο, και 1.000 σε Δραπετσώνα και Άγιο Γεώργιο.³⁹⁹

Κατά τον Stevens οι απώλειες για τα δύο Τάγματα ανήλθαν σε 18 νεκρούς και 175 τραυματίες.⁴⁰⁰ Αντίστοιχους αλλά πιο «στρογγυλεμένους» αριθμούς (με λιγότερους πάντως τραυματίες) παραθέτει ο E.D Smith, που τους υπολογίζει σε 20 (10 και 10 για κάθε τάγμα) νεκρούς και περίπου 120 τραυματίες (60 και 60).⁴⁰¹ Όπως εκτέθηκε παραπάνω βέβαια, οι νεκροί στρατιώτες των δύο ταγμάτων που καταγράφονται στο Συμμαχικό νεκροταφείο ανέρχονται σε 23 (13 Baluchis και 10

³⁹⁸ Bellamy Chris, *The Gurkhas Special Force*, London, John Murray, 2011, σελ. xv

³⁹⁹ Δελτίο Α' Σ.Σ ΕΛΑΣ 18-12 σε Κωτσάκης, οπ.π, σελ. 175

⁴⁰⁰ Stevens, οπ.π, σελ. 379

⁴⁰¹ Smith E.D, *Valour : A history of the Gurkhas*, Woodstock- New York, The overlook press, 1998, σελ.

Γκούρκας) για το χρονικό διάστημα από 3-12-1944 έως 11-1-1945, περισσότερους δηλαδή απ' όσους αναφέρει ο Stevens. Η απόκλιση ως προς τον αριθμό των νεκρών που αναφέρουν οι Βρετανοί στρατιωτικοί συγγραφείς Stevens και E. D Smith, σε σχέση με τα ευρήματα του νεκροταφείου, εξηγείται από τις συνθήκες της εποχής, καθώς και από το ότι κάποιοι από αυτούς υπέκυψαν στα τραύματά τους μετά το τέλος της μάχης και την εκκένωση Αθήνας και Πειραιά από τον ΕΛΑΣ.

Εάν πάντως θέσουμε ως όριο την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945) - συμπεριλάβουμε δηλαδή και το μετά την υπογραφή της ανακωχής την 11 Ιανουαρίου 1945 χρονικό διάστημα - οι νεκροί Ινδοί στρατιώτες ανέρχονται σε επιπλέον 9, ανεβάζοντας τον συνολικό αριθμό τους σε 42. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο ότι κάποιοι από τους πολλούς τραυματίες εξέπνευσαν μέρες μετά τον τραυματισμό τους, υποκύπτοντας στα τραύματά τους. Από τις μονάδες που είχαν ήδη νεκρούς μέσα στις μάχες (μέχρι συμβατικά την υπογραφή της ανακωχής, την 11 Ιανουαρίου), η Indian Army Service Corps είχε κατά το διάστημα 11 Ιανουαρίου έως 12 Φεβρουαρίου 1944 ακόμα 1 νεκρό και η Indian Pioneer Corps ακόμα 1 νεκρό. Το ενδιαφέρον είναι ότι οι νεκροί που καταγράφονται το διάστημα 11 Ιανουαρίου με 12 Φεβρουαρίου 1945 διαφοροποιούνται ως εξής ως προς τις μονάδες από τις οποίες προέρχονται: οι 7th Gurkha Rifles έχει 1 νεκρό, οι 12th Frontier Force Regiment 1 νεκρό, οι 11th Sikh Regiment 3 (ο Βρετανός λοχαγός τους είχε σκοτωθεί μέσα στα Δεκεμβριανά), οι Indian Electrical and Mechanical Engineer 1 και οι Royal Bombay Sappers and Miners 1. Ειδικά για τα τρία τάγματα τυφεκιοφόρων, (11th Sikh Regiment, 7th Gurkhas, και 12th Frontier Force Regiment), πρέπει να επισημανθεί ότι πρόκειται για μονάδες που δεν καταγράφεται η εμπλοκή τους κατά την διάρκεια των Δεκεμβριανών και ανήκουν η μεν 11th Sikh Regiment στην 7η Ταξιαρχία (με έδρα την Θεσσαλονίκη), ενώ τα Τάγματα 12th Frontier Force Regiment και 7th Gurkhas στην 11^η Ταξιαρχία (με έδρα την Πάτρα).

Ένα ακόμα στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί ιδιαίτερα είναι ο μεγάλος αριθμός των τραυματιών Γκούρκας και Baluchis που, κατά τον Stevens, ανήλθαν σε 175 τραυματίες. Εάν υπολογίσουμε την δύναμη κάθε Τάγματος σε 900 άνδρες περίπου, η αναλογία τραυματιών που προκύπτει είναι 1 σχεδόν στους 10 (ή αλλιώς 10%) της συνολικής δύναμης. Σε κάθε περίπτωση ο μεγάλος αριθμός Ινδών τραυματιών και η μεγάλη αναλογία τους τόσο σε σχέση με την συνολική δύναμη

κάθε Τάγματος, όσο και με τους νεκρούς τους, επιβεβαιώνει το συμπέρασμα του Χαραλαμπίδη για την αναλογία Βρετανών νεκρών και τραυματιών και αποδεικνύει το επισφαλές της εξαγωγής συμπερασμάτων αποκλειστικά και μόνο από τους νεκρούς, χωρίς την συνεκτίμηση των τραυματιών.

Ως προς τον «εσωτερικό καταμερισμό» της συμμετοχής στις επιχειρήσεις των τριών Ταγμάτων της 5^{ης} Ινδικής Ταξιαρχίας, προκύπτει η ανάθεση των επιθετικών πρωτοβουλιών στους Βρετανούς Essex. Οι Essex πρώτοι αποβιβάστηκαν στην Σχολή Δοκίμων, και άρχισαν την εκκαθάριση της Πειραιϊκής. Επίσης στην Δραπετσώνα οι Essex αναλαμβάνουν τις επιθέσεις στο εργοστάσιο Παπαστράτου και στα Ψυγεία Φιξ, ενώ στην συνέχεια οι Leicesters είναι αυτοί που προωθούνται προς την Ευγένεια. Αυτό ήταν συμβατό με τα πολιτικά κριτήρια που πρυτάνευαν στην λογική των Βρετανών : επ' αυτού, είναι απολύτως χαρακτηριστική η γενική οδηγία που δόθηκε στην Πάτρα, να ενεργούν πρώτα τα Βρετανικά τμήματα και μετά τα Ινδικά, ώστε να αποφεύγονται αντιδράσεις της ελληνικής κοινής γνώμης. Συγκεκριμένα, ο Ταξίαρχος Hunt έστειλε επιχειρησιακή διαταγή για ανάληψη επιθετικών αλλά και αμυντικών ενεργειών σε όλη την Πελοπόννησο. Σε αυτήν συγκεκριμενοποιούσε ότι τις επιχειρήσεις νόμου και τάξης θα τις αναλάμβαναν αρχικά μόνο Βρετανικές μονάδες, και, μόνο όταν και αν αυτές εξαντλούνταν αριθμητικά, θα χρησιμοποιούνταν Ινδικές.⁴⁰² Ο Maule ερμηνεύει την οδηγία ως συνειδητή επιλογή, προκειμένου να αποκλείσουν οι Βρετανοί πιθανές κατηγορίες ότι χρησιμοποιούν έγχρωμα στρατεύματα για να υποτάξουν τον ελληνικό λαό.⁴⁰³

Οι Γκούρκας βέβαια έφεραν σε πέρας την έφοδο στην Καστέλα, όπου τους ανατέθηκε ειδική αποστολή (νυχτερινή σιωπηλή επίθεση), η πλέον δύσκολη επιχειρησιακά, και χωρίς την χρήση των κούκρι (και αυτή ήταν επίσης μια καθαρά πολιτική απόφαση του Βρετανικού Αρχηγείου όπως θα δούμε). Είχε προηγηθεί πάντως σφοδρός βομβαρδισμός του λόφου από θάλασσα και αέρα, ενώ οι Γκούρκας είχαν την συνδρομή και του 1 Field Regiment, πεζομάχου τμήματος του Πυροβολικού της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας. Στην δεύτερη φάση των επιχειρήσεων, στην Δραπετσώνα, επίσης ανατέθηκε στους Γκούρκας ειδική αποστολή : η επίθεση στο συγκρότημα εγκαταστάσεων της Κοπής/Πυριτιδοποιείου, που καταλάμβανε ένα

⁴⁰² Stevens, οπ.π, σελ. 383,

⁴⁰³ Maule οπ.π, σελ. 86

ολόκληρο τετράγωνο), και αποτελούσε ισχυρότατο οχυρό του ΕΛΑΣ. Στην περίπτωση αυτή, ωστόσο δεν χρειάστηκε καθόλου να εμπλακούν σε μάχη σώμα με σώμα, λόγω του συντριπτικού σφυροκοπήματος πυροβολικού και αεροπλάνων. Το γεγονός αυτό ήταν χαρακτηριστικό της βρετανικής υπεροπλίας σε δύναμη πυρός, γενικότερα στην μάχη των Δεκεμβριανών.

Μέρος Ε': Προσλήψεις της παρουσίας των «Ινδών» από τις αντιμαχόμενες πλευρές

5.01 Βρετανικές και φιλοκυβερνητικές προσλήψεις της παρουσίας τους

Ήδη πριν τα Δεκεμβριανά, μια κατά τεκμήριο πιο «ουδέτερη» μαρτυρία, προέρχεται από το ημερολόγιο του MacVeagh, πρέσβη των ΗΠΑ, οι οποίες δεν θα εμπλακούν στην σύγκρουση. Ο MacVeagh θα αναφερθεί σε έκθεση που του διαβιβάστηκε από την Μακεδονία, στην οποία καταγράφεται ότι δεν παρουσιάστηκε πρόβλημα που να σχετίζεται με «ζήτημα χρώματος» («color question» - το έχει ο ίδιος σε εισαγωγικά), αναφορικά με τα Ινδικά στρατεύματα. Μάλιστα, σύμφωνα με την έκθεση αυτή, οι Ινδοί είναι πιο δημοφιλείς σε σύγκριση με τους Βρετανούς. Κατά τον συντάκτη, αυτό οφείλεται πιθανόν στο ότι οι Έλληνες έχουν ακούσει ότι οι Ινδοί απεχθάνονται την βρετανική κυριαρχία και κατά συνέπεια, θεωρούν ότι οι Σιχ στην Θεσσαλονίκη θα είναι πιο θετικά διακείμενοι στην ελληνική οπτική επί του ζητήματος.⁴⁰⁴ Συνεπώς, η αναφορά αυτή αποτελεί σημαντικό τεκμήριο για στάσεις του φιλοεαμικού πληθυσμού απέναντι στους Ινδούς εκτός εμπόλεμης συνθήκης. Επιπλέον, καταδεικνύει ότι το ζήτημα της παρουσίας αποικιακών στρατιωτών και οι ενδεχόμενες αντιδράσεις των τοπικών πληθυσμών ήταν στο μυαλό και των αμερικάνων αξιωματούχων, εφόσον το ζήτημα αυτό κρίθηκε αρκετά σημαντικό ώστε και να καταγραφεί στην έκθεση, και να το αναπαράγει ο πρεσβευτής στο ημερολόγιό του.

Αλλά και οι ίδιοι οι Βρετανοί συνεκτιμούσαν τον παράγοντα «φυλή» κατά περίπτωση, ανάλογα με τον εκάστοτε σχεδιασμό τους: ήδη τον Ιούλιο του 1944, ο J.M Stevens σε έκθεσή του με αντικείμενο την αποτροπή της κατάληψης της εξουσίας από το ΕΑΜ στην μετακατοχική Ελλάδα, τόνιζε ότι οι απαιτούμενες στρατιωτικές δυνάμεις *«πρέπει να αποτελούνται από λευκούς, κατά προτίμηση Νεοζηλανδούς ή Βρετανούς. Δεν χρειάζεται να είναι πρώτης τάξεως πολεμιστές, αρκεί να κάνουν φανερή την παρουσία τους»*.⁴⁰⁵ Το τεκμήριο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, υπό το φως και όσων έχουν εξιστορηθεί παραπάνω, ως προς την

⁴⁰⁴ Iatrides John (ed.), *Ambassador MacVeagh reports*, Princeton, Princeton University press, 1980, σελ. 627

⁴⁰⁵ Stevens J.M, «Σχέδιο -πρόταση για την πρόληψη της κατάληψης της εξουσίας από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ κατά τον τερματισμό της κατοχής του Άξονα», σε Μακρής-Στάικος Πέτρος, *Ο «Δεκέμβρης» του 1944: τέσσερα άγνωστα κείμενα*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 2014, σελ. 17

προϊστορία των αντιλήψεων περί των «έγχρωμων στρατευμάτων» που φαίνεται ότι όχι μόνο ήταν σε γνώση του συντάκτη της, αλλά και όριζαν το διανοητικό του σύμπαν. Στόχος του φαίνεται να ήταν η αποφυγή πρόκλησης αντιδράσεων, καθώς η αποβίβαση αποικιακών θα ενίσχυε τον απροκάλυπτο χαρακτήρα της Βρετανικής επέμβασης και θα αξιοποιούνταν ως προπαγανδιστικό εργαλείο από τις δυνάμεις της αντίστασης - όπως και έγινε τελικά. Αναφορικά με τους Νεοζηλανδούς, αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη τον Σεπτέμβριο του 1944 ο ανώτατος διοικητής της Μεσογείου Στρατάρχης Wilson τηλεγραφούσε στον Φράιμπερκ ζητώντας του να αποβιβάσουν και 300 Νεοζηλανδοί στρατιώτες μαζί με τους Βρετανούς : *«εκτιμώ ότι η δημοφιλία των νεοζηλανδικών δυνάμεων ανάμεσα στον ελληνικό πληθυσμό θα έχει ευεργετική πολιτική επίδραση, δυσανάλογη προς τον αριθμό τους»*.⁴⁰⁶ Τα κριτήρια επομένως, από βρετανικής πλευράς, ήταν καθαρά πολιτικά και όχι στρατιωτικά, και υπό το φως αυτό θα πρέπει να αναγνωστεί και η παραπάνω έκθεση του Stevens, ο οποίος άλλωστε επισημαίνει ρητά ότι «δεν χρειάζεται να είναι πρώτης τάξεως πολεμιστές».

Κατά την διάρκεια της μάχης των Δεκεμβριανών, σύμφωνα με τις βρετανικές πηγές, είχε εκδοθεί οδηγία από το αρχηγείο οι Γκούρκας να μην χρησιμοποιήσουν το κούκρι στην νυχτερινή επιχείρηση της Καστέλας *«για πολιτικούς λόγους»*.⁴⁰⁷ Οι πολιτικοί λόγοι που επέβαλαν την μη χρησιμοποίησή των κούκρι φαίνεται να αφορούν μια προσπάθεια να μην προκαλέσει αντιδράσεις στην ελληνική κοινή γνώμη η χρήση ενός όπλου που δεν θεωρείτο συμβατό με τον «μοντέρνο» πόλεμο και παραπέμπει σε ιδιαίτερος αιματηρό θάνατο.

Πάντως έχουμε και μια εκδοχή από πλευράς βρετανικών πηγών που συνδέουν το ζήτημα αιτιωδώς με την Εαμική προπαγάνδα – χωρίς να έχει καταστεί δυνατό αυτό να επαληθευθεί με βάση το αρχειακό υλικό: Βρετανός αξιωματικός που διοικούσε Γκούρκας και κατόπιν έγραψε την ιστορία τους, αποδίδει την απαγόρευση χρήσης του κούκρι στις «ιστορίες τρόμου που διέχεαν οι κομμουνιστές για τους Ινδούς και τους Γκούρκας».⁴⁰⁸ Επιπλέον, ο Henry Maule, Βρετανός συγγραφέας που έγραψε ένα διθυραμβικό χρονικό της επέμβασης των Βρετανών με επίκεντρο την

⁴⁰⁶ Σφήκας Θανάσης, *Με τον Μέτερνιχ ή με τον Πάλμερστον; Οι Βρετανοί και ο Δεκέμβριος του 1944*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ζήτη, 2015, σελ. 18

⁴⁰⁷ Stevens G.R., *Fourth Indian Division*, East Sussex, εκδ. The naval and military press ltd, 1948, σελ. 376

⁴⁰⁸ Smith E.D, *Valour : A history of the Gurkhas*, Woodstock- New York, The overlook press, 1998, σελ. 92

προσωπικότητα του στρατηγού Σκόμπυ, έχει επίσης σχετικές αναφορές. Το συγκεκριμένο βιβλίο, παρότι βασισμένο σε μαρτυρίες βρετανών στρατιωτών, επιστημονικά είναι επισφαλές καθώς, εκτός της μονομέρειας του συγγραφέα του που υιοθετεί άκριτα όλα τα στερεότυπα της βρετανικής αντικομμουνιστικής ρητορικής περί απόπειρας κατάληψης της εξουσίας από το ΕΑΜ, δεν περιλαμβάνει στοιχειωδώς τεκμηριωμένες πηγές, όπως ημερομηνίες των συνεντεύξεων. Ο Maule κάνει αναφορά σε αφίσα που πράγματι τοιχοκολλήθηκε από το ΕΑΜ, η οποία απεικονίζει τον Γ. Παπανδρέου και τον Σκόμπυ έξω από το ξενοδοχείο «Μ. Βρετανία» να διατάζουν έναν αποικιακό στρατιώτη να πυροβολήσει το πλήθος, όπως και στην συζήτηση επί του ζητήματος στην Βουλή των Κοινοτήτων. Επιπρόσθετα αναφέρει ότι το ΕΑΜ διέδιδε το σύνθημα ότι «*ούτε καν οι Γερμανοί δεν είχαν φέρει άλλους να σκοτώνουν για λογαριασμό τους*» και ότι η προπαγάνδα των «κομμουνιστών» διέδιδε φήμες ότι οι Βρετανοί είχαν τους Γκούρκας σε κλουβιά την ημέρα και τους έβγαζαν την νύχτα για να επιτεθούν κατά του ελληνικού λαού με «*όλη τους την ζωώδη αγριότητα*»⁴⁰⁹ (το τελευταίο το έχει ο ίδιος σε εισαγωγικά, χωρίς να παραθέτει την πηγή από την οποία το άντλησε και γενικώς χωρίς να τεκμαίρεται από κανένα στοιχείο η συγκεκριμένη αναφορά).

Για να επιστρέψουμε στην χρήση των κούκρης, στο ανωτέρω βιβλίο υπάρχει και μαρτυρία του Ταξίαρχου Block, στον οποίον υπαγόταν η 5^η Ινδική Ταξιαρχία, ο οποίος τονίζει ότι «*ηθελμένα είχε βάλει τους Γκούρκας να ακονίζουν τα κούκρι ώστε να τους βλέπουν όλοι*».⁴¹⁰ Πρόκειται για μια κίνηση τακτικής που εντάσσεται στο πλαίσιο της θεώρησης των Γκούρκας ως *shock troops*, των οποίων «*και μόνο η άφιξη στο πεδίο της μάχης θα είχε άμεση επίπτωση στο ηθικό του αντιπάλου*», όπως αρχετυπικά το είχε θέσει ο Mangin το 1910, επιχειρηματολογώντας υπέρ της χρήσης Αφρικανικών στρατευμάτων εντός ευρωπαϊκού εδάφους.⁴¹¹

Παράλληλα, στην θυελλώδη συνεδρίαση της 20 Δεκεμβρίου 1944 στην Βουλή των Κοινοτήτων, ο βουλευτής της αριστερής πτέρυγας των Εργατικών Aneurin Bevan που ασκεί δριμεία κριτική στην πολιτική του Τσόρτσιλ στην Ελλάδα,

⁴⁰⁹ Maule Henry, *Scobie: hero of Greece. The British campaign 1944-5*, London, Arthur Barker Ltd, 1975, σελ. 165-166

⁴¹⁰ Maule Henry, *οπ.π.*, σελ. 165

⁴¹¹ Lunn Joe, «“Les races guerrieres”: racial preconceptions in the French military about West African soldiers during the First WW», *Journal of Contemporary history* 34 (1999), σελ. 521

μεταξύ άλλων θα επισημάνει την «*δυσφορία του ελληνικού λαού*» για την επιστράτευση των Γκούρκας. Σύμφωνα με τα πρακτικά της συνεδρίασης, βουλευτές (δεν κατονομάζονται αλλά από τα συμφραζόμενα πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι ανήκουν στους Τόρυς) τον διακόπτουν φωνάζοντας «πού είναι το κακό σε αυτό;». Ο Bevan διευκρινίζει ότι ο ίδιος, γενικά μιλώντας, δεν είναι αντίθετος στην χρήση έγχρωμων στρατευμάτων («*black troops*»), - γεγονός που αποδεικνύει ότι ήταν ακόμα έντονος τότε, το 1944, ο απόηχος των συζητήσεων που είχε προκαλέσει η χρησιμοποίηση αποικιακών στρατιωτών και δη Σενεγαλέζων μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Προσθέτει ότι ο λόγος που η επιστράτευσή τους προκαλεί την δυσανασχέτηση στην Ελλάδα, είναι ότι ο ελληνικός λαός εναντιώνεται στο να καταπιέζεται από Γκούρκας στον ίδιο βαθμό που και οι Ισπανοί αντιδρούσαν στο να καταπιέζονται από Μαροκινούς και, εξάλλου, με τον ίδιο τρόπο θα αντιδρούσε και ο αγγλικός λαός σε ανάλογη περίπτωση. Συνεπώς, προβάλλει ευθέως μια αναλογία με ένα πρόσφατο ιστορικό γεγονός που πράγματι έλαβε χώρα και στο οποίο, όπως είδαμε, είχε ήδη και ο ίδιος αναφερθεί - τον Ισπανικό Εμφύλιο και τις τότε αντιδράσεις για τα Μαροκινά στρατεύματα του Φράνκο. Επιπλέον διατυπώνει την υπόθεση ότι το ίδιο θα γινόταν σε παρόμοια περίπτωση – δηλαδή της επιστράτευσης αποικιακών στρατευμάτων προς τον σκοπό της αστυνόμευσης, της επιβολής της τάξης και της καταστολής εξεγέρσεων - και στην ίδια την Αγγλία, εντάσσοντας το ζήτημα σε μια ευρύτερη ευρωπαϊκή οπτική.

Ο Bevan καταλήγει τονίζοντας ότι ο λόγος που οι Γκούρκας χρησιμοποιούνται στην Ελλάδα είναι ότι πρόκειται για «*πολιτικά οπισθοδρομικό λαό*». Ο Υπουργός Εξωτερικών Eden θα παρέμβει, επισημαίνοντας απλώς ότι η συντριπτική πλειοψηφία των Βρετανικών στρατευμάτων στην Αθήνα αποτελείται την χρονική εκείνη στιγμή (δηλαδή στις 20 Δεκεμβρίου) από «*λευκούς*».... Οι βουλευτές των Τόρυς θα χαρακτηρίσουν τα σχόλια του Bevan ως προσβλητικά για «*τα γενναία μας Ινδικά στρατεύματα*» (όπως τα χαρακτηρίζουν) και ιδίως επικρίνουν τον ισχυρισμό του ότι αυτά προέρχονται από πολιτικά οπισθοδρομικό λαό.⁴¹² Συνεπώς, μέσα στο Westminster σκιαγραφείται μια αντιθετική εικόνα : αφενός διατυπώνεται η κριτική του αριστερού – σε ριζοσπαστικό βαθμό, για τα βρετανικά δεδομένα της εποχής – βουλευτή στους Γκούρκας ως οπισθοδρομικούς, ταγμένους στην υπηρεσία

⁴¹² Hansard Parliamentary Debates, House of Commons, 5th Series, Vol. 406, London, 1945, στήλη 1880-1881

των αυτοκρατορικών συμφερόντων. Αντίθετα, από τους συντηρητικούς βουλευτές αναδεικνύεται η εικόνα του γενναίου και ευγενούς («gallant») στρατιώτη και απορρίπτονται οι ισχυρισμοί του Bevan ως προσβλητικοί.

Από πλευράς ελληνικών κυβερνητικών πηγών, δεν διαπιστώνεται η εκφορά ενός συγκεκριμένου λόγου περί των αποικιακών στρατευμάτων, μια αποσιώπηση που πιθανότατα υποδηλώνει στάση αμηχανίας. Η φιλοκυβερνητική εφημερίδα «Ελλάς» διαψεύδει κατηγορηματικά την μετάδοση από μέρους του ΕΛΑΣ της είδησης ότι *«βρετανικά και μαυροαποικιακά στρατεύματα σκοτώνουν, λεηλατούν και ατιμάζουν κορίτσια»*, επικαλούμενη τις *«πασίγνωστες παραδόσεις ιπποτισμού και ευγενείας»* που τα διακρίνουν.⁴¹³ Ως προς την αμηχανία των φιλοκυβερνητικών πηγών προς τα Ινδικά στρατεύματα, είναι χαρακτηριστική η έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς σε αυτά, στα φύλλα της εφημερίδας «Ελλάς» μετά την κατάληψη της Καστέλας, ενώ καταγράφονται το τηλεγράφημα του δημάρχου Πειραιά προς τον Τσόρτσιλ, στο οποίο *«εκ μέρους του λαού του Πειραιώς, εκφράζει την βαθιά του ευγνωμοσύνη προς το μέγα και ένδοξο αγγλικό έθνος»*, όπως και τηλεγράφημα *«επιτροπής κατοίκων»* της Καστέλας προς τον Τσόρτσιλ με όμοιο περιεχόμενο (*«διαδηλούμεν αιωνία ευγνωμοσύνη προς το αγγλικό έθνος»*).⁴¹⁴

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσωπική μαρτυρία του μαχητή του ΕΛΑΣ Φοίβου Τσέκερη που νοσηλευόταν τραυματισμένος στο νοσοκομείο Ιπποκράτειο. Σύμφωνα με αυτόν, οι Χίτες αναπαράγουν τον μύθο για τους Γκούρκας, προκειμένου να υπονομεύσουν το ηθικό των αντιπάλων: *«Μιλούσαν με θαυμασμό για την πολεμική αρετή των μαύρων Ζουλού, που ήταν τόσο αιμοχαρείς, ώστε αν δεν έπιαναν Ελασίτες πάνω στη μάχη, τρυπούσαν με τα μαχαίρια τα δικά τους χέρια για να τρέξει αίμα»*. Σύμφωνα με την αφήγησή του, ένας ηλικιωμένος - που επίσης νοσηλευόταν στο ίδιο νοσοκομείο και δεν ήταν Ελασίτης - θα παρέμβει ρωτώντας τους αν χαίρονται που οι Εγγλέζοι έφεραν τους ανθρωποφάγους...⁴¹⁵

Ο απόηχος των Γκούρκας ως *«αγρίων πολεμιστών που με άναρθρες κραυγές και κρατώντας μεγάλα μαχαίρια ανάμεσα στα δόντια ξεκαθαρίζουν τα πάντα»* φτάνει

⁴¹³ Ελλάδα, 14-12-1944

⁴¹⁴ Ελλάδα 22-12-1944,

⁴¹⁵ Τσέκερης Φοίβος, *Εδώ Πολυτεχνείο στα χρόνια της κατοχής*, Αθήνα, εκδ. Εντός, 2007, σελ. 159-160

και στο Κολωνάκι, όπου μένει η Ζάννου, γόνος της οικογένειας Δραγούμη.⁴¹⁶ Η αναφορά της αποδεικνύει την ταχύτατη διάδοση που είχε ανάμεσα σε φίλους και εχθρούς, η φήμη των «αγρίων με τα μεγάλα μαχαίρια στα δόντια».

5.02 Ο Εαμικός λόγος

Από την Εαμική πλευρά, οι προσλήψεις της παρουσίας των αποικιακών στρατευμάτων διερευνώνται μέσα από μαρτυρίες μαχητών του ΕΛΑΣ, αλλά κυρίως μέσα από τον επίσημο λόγο του ΕΑΜ, όπως αυτός αποτυπώνεται σε τρεις κατηγορίες αρχειακού υλικού : στα τηλεγραφήματα, διαταγές κλπ (που είναι εσωτερικά έγγραφα), τα Δελτία πληροφοριών, τις ανακοινώσεις και αφίσες, και τέλος στην αρθρογραφία του Ριζοσπάστη και των εφημερίδων του ΕΑΜ, που απευθύνονται προς την κοινή γνώμη. Ο επίσημος λόγος του ΕΑΜ διαρθρώνεται καταρχήν σε δύο επίπεδα : στην συστηματική χρήση του όρου «αραπάδες» και αφετέρου στην καταγγελία βιαιοτήτων, βιασμών και λεηλασιών από μέρους τους. Μια τρίτη διάσταση του Εαμικού λόγου αφορά την ιδιότητά τους ως αποικιοκρατούμενων, προβάλλοντας την φιγούρα του «ένοπλου δούλου» που στέλνεται να καταστείλει ανθρώπους που αγωνίζονται για την ελευθερία τους.

Ο Εαμικός λόγος αναφέρεται στους «Ινδούς» γενικώς, ως «αραπάδες».⁴¹⁷ Όπως είδαμε στο δεύτερο μέρος της παρούσας μελέτης, ο όρος χρησιμοποιούνταν ευρύτατα στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής, χωρίς άμεση αρνητική συνδήλωση. Πρέπει συνεπώς, να αποσυνδεθεί από μια αναδρομική «πολιτικά ορθή» εννοιολόγηση πολεμικών ανακοινωθέντων και να εγγραφεί στην λογική ενός πολέμου προπαγάνδας, αλλά και του λαϊκού χαρακτήρα του Εαμικού λόγου: η λέξη χρησιμοποιούνταν συχνά στις μορφές έκφρασης της λαϊκής κουλτούρας, από τα ρεμπέτικα τραγούδια έως το καρναβάλι και τον παροιμιακό λόγο. Άλλωστε, ήταν

⁴¹⁶ Ζάννου Άλεξ, *Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος στην Ελλάδα. Αναμνήσεις*, στην ιστοσελίδα http://www.snhell.gr/testimonies/content.asp?id=638&author_id=144

⁴¹⁷ Σχετικές αναφορές γίνονται σε όλα τα ανακοινωθέντα του 6^{ου} Συντάγματος Πειραιά ΕΛΑΣ από την 15 ως την 23 Δεκεμβρίου 1944, που βρίσκονται στα Α.Σ.Κ.Ι, Συλλογή προκηρύξεων, κουτί 3, φάκελος 2 (Δεκεμβριανά), υποφάκελος ΕΛΑΣ

οικεία και ως τοπωνύμιο: ο λόφος του Αράπη στην Καισαριανή υπήρξε θέατρο σκληρών μαχών στα Δεκεμβριανά.

Ο λόγος του ΕΑΜ περί «αραπάδων» εντάσσεται σε ένα αφήγημα με πολιτικά επίδικα, που αρθρώνεται γύρω από την λαϊκομετωπική λογική της εθνικής ενότητας. Κεντρικός άξονας η «νέα κατοχή»: Διαδοχή των Γερμανών κατακτητών από Βρετανούς, που διαθέτουν στρατό αποτελούμενο από άλλους κατακτημένους, που διακρίνονται από επιπλέον στοιχεία ετερότητας.⁴¹⁸ Σε Έκκληση της Κ.Ε του ΕΑΜ την 7-12 προς τους πρεσβευτές Αγγλίας, ΕΣΣΔ, ΗΠΑ και Γαλλίας καταγγέλλεται ότι «Στον Πειραιά αποβιβάζονται αραπάδες για να επιβάλλουν στον περήφανο ελληνικό λαό με τη φωτιά και το σίδερο την ματοβαμμένη κυβέρνηση Παπανδρέου». ⁴¹⁹ Ομοίως, σε ανακοίνωση του ΕΛΑΣ προς τους δημοκρατικούς αξιωματικούς και αντάρτες του ΕΔΕΣ την 15-12 αναφέρεται ότι «ο Βασιλιάς παραδίδει τον ελληνικό λαό στη μανία και την βαρβαρότητα των Ινδών και των αραπάδων». ⁴²⁰ Έχει, συνεπώς, σημασία ως προς την λογική της εθνικής ενότητας που διέπει τις ανακοινώσεις αυτές, ότι επικαλούνται τον «περήφανο ελληνικό λαό» συνολικά και απευθύνονται, η μεν πρώτη προς τους πρεσβευτές των μεγάλων δυνάμεων, η δε δεύτερη προς τους δημοκρατικούς αξιωματικούς του ΕΔΕΣ. ⁴²¹

Επίσης, στο φυλλάδιο που εκδίδεται από την 6^η Αχτίδα της ΚΟΑ του ΚΚΕ λίγο μετά τον Δεκέμβρη για την μάχη στις Ανατολικές συνοικίες της Αθήνας, δεν υπάρχει μεν καμία αναφορά σε βιαιότητες αποικιακών στρατιωτών, φέρονται όμως αυτοί να πυροβολούν από τον Παρθενώνα. Στην πραγματικότητα Ινδοί στρατιώτες δεν αποτέλεσαν μέρος της φρουράς που πράγματι είχαν εγκαταστήσει οι Βρετανοί πάνω στην Ακρόπολη. Πρόκειται, επομένως, για μια εικόνα συμβολική,

⁴¹⁸ Η διαδοχή αυτή αποτυπώνεται και στο γνωστό τραγούδι «γιούπι για»: «Τα κορίτσια που είχαν πρώτα Γερμανούς/τώρα έχουν Εγγλεζάκια με κοντά παντελονάκια/κι από πίσω ένα σύνταγμα Ινδούς», βλ. Το αντάρτικο και το επαναστατικό τραγούδι, (συλλογή - επιμέλεια Κυριαζή Ευτυχία), Αθήνα, εκδ. Μνήμη, 1986, σελ. 131. Στο ίδιο μοτίβο της διαδοχής κατακτητών έχει καταγραφεί στην Ήπειρο «ήρθανε πάλι τύραννοι, οι γερμανοτσολιάδες/με τους Εγγλέζους συντροφιά και με τους Αραπάδες», βλ. Το αντάρτικο και το επαναστατικό τραγούδι, (συλλ-επιμ. Κυριαζή Ε.), οπ.π, σελ. 133.

⁴¹⁹ ΕΑΜ, Λευκή Βίβλος Μάης 1944 - Μάρτης 1945, οπ.π, σελ. 47

⁴²⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949), Τόμος 1, οπ.π, σελ. 234

⁴²¹ Εξάλλου, η χρησιμοποίηση στρατευμάτων με εμφανή στοιχεία ετερότητας, μεγεθύνει την εικόνα της εισβολής στα - μόλις πρόσφατα απελευθερωθέντα από τους Γερμανούς - πάτρια εδάφη, όπως αποτυπώνεται στο περίφημο «Μας πήραν την Αθήνα»: «Μαύροι πατούν την γη μας, θάστα Καισαριανή μας» βλ. Το αντάρτικο και το επαναστατικό τραγούδι, (συλλ-επιμ. Κυριαζή Ε.), οπ.π, σελ. 127

«ιμπρεσσιονιστική» που συνοψίζει μια πτυχή του Εαμικού λόγου ως εξής : «ο Παρθενώνας, το μεγαλύτερο μνημείο ενός αθάνατου πολιτισμού, γίνηκε πολυβολείο απ' όπου οι αραπάδες δολοφονούσαν τα γυναικόπαιδα».⁴²²

Στο πλαίσιο αυτό, η επιζητούμενη από το ΕΑΜ συνδήλωση φτάνει πίσω στο 1825, καθώς ο Σκόμπυ παραλληλίζεται ευθέως με τον Ιμπραήμ και οι Ινδοί με τους «Τουρκοαιγυπτίους»: «ο Μπραήμης που ρήμαζε το Μοριά με τους αραπάδες του σκέφτηκε να μεταφέρει τον ελληνικό πληθυσμό στην Αφρική και να κατοικήσει στην Ελλάδα αραπάδες. Ο Σκόμπυ βάλθηκε να πραγματοποιήσει τα σχέδια του Μπραήμη».⁴²³

Επομένως, η χρήση του όρου «αραπάδες» εγγράφεται στο μοτίβο του «νέου 1821»: δεν εντάσσονται μόνο οι μαχητές του ΕΑΜ στη γενεαλογία των αγωνιστών του '21, αλλά και οι αντίπαλοί τους παραπέμπουν - ακόμα και κατ' όψιν - στις στρατιές του Ιμπραήμ... Υπό την έννοια αυτή, η νέα εισβολή «αραπάδων» εντάσσεται σε μια κυκλική αντίληψη περί ιστορίας: η επίκληση του παρελθόντος πραγματοποιείται στο πλαίσιο της μετάφρασης των γεγονότων στο παραδοσιακό/λαϊκό ιδίωμα, μέσα από το οποίο αναγνώριζαν την εμπειρία τους τα δρώντα υποκείμενα.⁴²⁴

Αυτή η ταύτιση των Ινδών με εισβολείς που «έρχονται από το παρελθόν», φαίνεται να αναπαράγεται και στους απλούς μαχητές του ΕΛΑΣ. Στον βαθμό μάλιστα που ήταν έντονη η παρουσία τους στους προσφυγικούς πληθυσμούς, η ταύτιση των «αραπάδων» με τους Τούρκους αποκτούσε ιδιαίτερη βαρύτητα, παραπέμποντας σε τραύματα του κοντινού παρελθόντος: Ο Ριχάρδος Σωμερίτης, που συνελήφθη - αν και δεκατετράχρονος τότε! - από τους Βρετανούς και κρατείτο στο Χασάνι, μνημονεύει έναν συγκρατούμενό του Πόντιο από την Δραπετσώνα, ο οποίος αποκαλεί τους Ινδούς «Τούρκους». Ο εγκλεισμός σε στρατόπεδο και η προοπτική της εκτόπισης στην Αφρική, καθιστά τον συνειρμό άμεσο, καθώς προβάλλει το φάσμα της δεύτερης προσφυγιάς. Η εμμονή δε, του πρόσφυγα από την Δραπετσώνα ότι η γυναίκα του θα

⁴²² Κ.Ο.Α 6^η Αχτίδα, *Οι ανατολικές συνοικίες το Δεκέμβρη του 1944*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 2014, σελ. 35. Η μπροσούρα είχε εκδοθεί πρώτη φορά το 1945.

⁴²³ Ριζοσπάστης, 26-12-1944

⁴²⁴ Κοταρίδης Ν., «Ο αντίπαλος και η αντιπαλότητα στο λόγο του Άρη Βελουχιώτη», σε Κουτσούκης Κ. (επιμ), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η εθνική αντίσταση*, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 1998, σελ. 109

πέσει θύμα βιασμού από αυτούς, αναδεικνύει έναν επιπρόσθετο φόβο για τους «Τούρκους» Ινδούς, χωρίς να δικαιολογείται από άλλα στοιχεία.⁴²⁵

Η «Ελεύθερη Ελλάδα», υπό τον τίτλο «ένα μάθημα ιστορίας», κάνει μια έμμεση αναφορά στους Γκούρκας, επικαλούμενη την Αμερικανική επανάσταση του 1776. Συγκεκριμένα, μνημονεύει την απόρριψη της «βάρβαρης πρότασης» να χρησιμοποιηθούν από τους Βρετανούς «εναντίον ελεύθερων ανθρώπων, οι ερυθρόδερμοι άγριοι Ινδοί» που με μαχαίρια βγάζουν το σκαλπ των αντιπάλων τους.⁴²⁶

Στην Εαμική εφημερίδα της Καλαμάτας «Λαϊκή νίκη», αναφέρεται ότι «Όλα τα είχαν φανταστεί οι Έλληνες, ποτέ όμως δεν πίστευαν πως θα μπορούσαν να δοκιμάσουν και τα ρόπαλα των μαύρων ... τους έφεραν εδώ οι Άγγλοι για να μας μάθουν τι εστί πολιτισμός! Η προσβολή αυτή εναντίον του τρισένδοξου ελληνικού έθνους, που αποτελεί την πηγή του πολιτισμού δια μέσου των αιώνων, πληγώνει καίρια κάθε Έλληνα...».⁴²⁷ Στην ίδια εφημερίδα θα καταγγέλλονται οι «Σύγχρονοι εφιάλτες Γλύξμπουργκ-Παπανδρέου, σύγχρονοι βάρβαροι Πέρσες Σκόμπυ-Λήπερ», αλλά και τα μέσα που χρησιμοποιούν : «την φωτιά και το σίδερο, τ' ασφυξιογόνα και τους αραπάδες, τους ανθρωποφάγους Ουγκάντα».⁴²⁸

Γενικότερα, σε επίσημα ανακοινωθέντα και στον τύπο του ΕΑΜ, θα διατυπωθούν ευθέως κατηγορίες για ωμότητες και βιασμούς των αποικιακών στρατευμάτων στην περιοχή του Πειραιά.⁴²⁹ Ήδη την 14 Δεκεμβρίου η ελεύθερη

⁴²⁵ Σωμερίτης Ριχάρδος, Ένας μικρός Δεκέμβρης, Αθήνα, εκδ. Νέα σύνορα -Α. Λιβάνη, 1994, σελ. 45-48. Ευχαριστώ τον Τάσο Κωστόπουλο για την υπόμνηση της αναφοράς αυτής.

⁴²⁶ Ελεύθερη Ελλάδα, 19-12-1944. Αξίζει στο σημείο αυτό να μνημονευτεί αυτό που έγραφε ο Μαρξ: «οι νηφάλιοι θιρτουόζοι του προτεσταντισμού, οι πουριτανοί της νέας Αγγλίας, καθόρισαν το 1703 με απόφαση της συνέλευσής τους βραβείο 40 λιρών για κάθε σκαλπ και για κάθε ερυθρόδερμο αιχμάλωτο... Μερικές δεκαετίες αργότερα το αποικιακό σύστημα εκδικήθηκε τους απογόνους των ευσεβών πατέρων προσκυνητών, που στο μεταξύ είχαν εξεγερθεί. Με αγγλική υποκίνηση και αγγλικό χρήμα [οι Ινδιάνοι] τους σφάζανε με τόμαχικ. Το Βρετανικό κοινοβούλιο ανακήρυξε τα αιμοβόρα σκυλιά και το πάρσιμο των σκαλπ σαν μέσα που δόθηκαν από το θεό και την φύση», Μαρξ Καρλ, Το κεφάλαιο, Τομ. 1, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 2005, σελ. 777-778

⁴²⁷ Λαϊκή Νίκη, 12-12-1944

⁴²⁸ Λαϊκή Νίκη, 31-12-1944

⁴²⁹ Ενδεικτικά, ανακοίνωση 6^{ου} Συντάγματος σε Ελεύθερη Ελλάδα 15-12-1944, Ριζοσπάστης 14-12-1944. Υπάρχει και σχετική αφίσα που απεικονίζει μια μητέρα στην οποία επιτίθεται ένας αποικιακός στρατιώτης με χαρακτηριστικά Αφρικανού, και φέρει λεζάντα «Έλληνες! Θα αφήσουμε τους 'απελευθερωτές' του Σκόμπυ να μας ατιμάζουν;». Η απεικόνιση αυτή πάντως έχει και την διάσταση της μητέρας ως μετωνυμίας της πατρίδας, που είναι αντιμέτωπη με τον κίνδυνο εισβολής/ατίμωσης.

Ελλάδα αναφέρει ότι «Αραπάδες όπου πάτησαν και χθες ιδιαίτερα στον Πειραιά, κακοποίησαν παιδιά και γέρους, ατιμάζουν κορίτσια και σπέρνουν το πένθος και τον όλεθρο.⁴³⁰ Μια χαρακτηριστική περιγραφή θα έχει ως εξής : «Στην Καλλιόπολη και το Χατζηκυριάκειο μπήκαν από χθες περιπολίες αραπάδων με έλληνες προδότες. Γύμνωσαν δέκα σπίτια, έκαναν συλλήψεις και μπρος στους Άγγλους γέμισαν ένα αυτοκίνητο με γυναίκες για να τις παραδώσουν στη διάθεση των αραπάδων».⁴³¹

Με βάση το διαθέσιμο υλικό, οι παραπάνω καταγγελίες, δεν φαίνεται να επιβεβαιώνονται, ούτε αναπαράγονται από αγωνιστές του ΕΛΑΣ όπως ο Κεπέσης, Καπετάνιος του 6^{ου} Συντάγματος Πειραιά, το οποίο εξέδιδε σχετικά ανακοινωθέντα. Ο Σιάντος σε συνέντευξή του σε ξένους ανταποκριτές κατά την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας την 12 Φεβρουαρίου 1945, θα διευκρινίσει ότι «οι συγκεκριμένες καταγγελίες για βιασμούς στον Πειραιά αφορούσαν όχι αγγλικά, αλλά αποικιακά στρατεύματα, επισημαίνοντας ότι «*τόρα θα εξακριβώσουμε απολύτως τις καταγγελίες και αν ήταν ψευδείς θα τις διαψεύσουμε*»⁴³² - χωρίς να ακολουθήσει επίσημη διάψευση, ούτε και επιβεβαίωση. Στην ίδια συνέντευξη – και αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία ως προς το πλαίσιο των όσων δηλώνει ο γραμματέας του ΚΚΕ - χαρακτηρίζει τα Δεκεμβριανά ως «*ατυχή σύγκρουση που πέρασε και θα ξεχαστεί*», ενώ για τα Βρετανικά στρατεύματα τονίζει ότι «*αν οι σύμμαχοι αποφάσισαν να διατηρήσουν εδώ Αγγλικό στρατό, εμείς λέμε ότι αυτό είναι το συμφέρον της Ελλάδας*».

Αντιθέτως, ο Χατζής, αναφερόμενος ευθέως στην συνέντευξη Σιάντου, θα χαρακτηρίσει «*εξοργιστική διαστρέβλωση γεγονότων*» την απόδοση της υπαιτιότητας για τους βανδαλισμούς και τους βιασμούς που διέπρατταν οι Άγγλοι, στα αποικιακά στρατεύματα : «*ακόμα και οι βανδαλισμοί και οι βιασμοί που έκαναν οι Άγγλοι στη διάρκεια των Δεκεμβριανών και δημοσιεύτηκαν στον Ριζοσπάστη, εξωραϊζόνταν και εμφανίζονταν σαν έργα “όχι από αγγλικά, αλλά από αποικιακά στρατεύματα”*».⁴³³ Υπό το πρίσμα αυτό, η αρχική αμφιταλάντευση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ απέναντι στους

⁴³⁰ Ελεύθερη Ελλάδα, 14-12-1944

⁴³¹ «Το χρονικό του αγώνα», σε Αυτός ήταν ο Δεκέμβρης- η ένοπλη απάντηση του λαού στην αγγλική κατοχή, έρευνα -επιλογή κειμένων Μπ. Γραμμένος, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 2004, σελ. 96. Το «χρονικό του αγώνα», είχε δημοσιευτεί σε συνέχειες στην εφημερίδα Ελεύθερη Ελλάδα τον Δεκέμβριο 1945.

⁴³² ΚΚΕ, Επίσημα κείμενα, Τόμος Πέμπτος 1940-1945, σπ.π, σελ. 352

⁴³³ Χατζής Θανάσης, Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε, Μέρος Δ', Αθήνα, εκδ. Δωρικός, 1982, σελ. 387-388

Βρετανούς στο πεδίο των μαχών, φαίνεται να μεταφέρεται και στο προπαγανδιστικό πεδίο, με την μετάθεση των ευθυνών για βιαιότητες στους αποικιακούς στρατιώτες.

Σε κάθε περίπτωση, ο Εαμικός λόγος, συνδυασμός νεωτερικών προταγμάτων αλλά και λαϊκού/παραδοσιακού πολιτισμού,⁴³⁴ δεν θα μπορούσε να μετασχηματίσει νοοτροπίες, σχετικά με την εικόνα των εξευρωπαϊστών, που εξελίσσονταν με βραδείς ρυθμούς και συναφή ριζωμένα στερεότυπα περί πρωτογονισμού τους. Σε μια κοινωνία που οι προσλαμβάνουσες και τα ερεθίσματα σχετικά με μορφές «ετερότητας» ήταν περιορισμένα – την στιγμή που για τον κόσμο της υπαίθρου, η ζωή στην ίδια την Αθήνα έμοιαζε με μακρινή χώρα ⁴³⁵ - μπορούμε να φανταστούμε την εντύπωση που θα δημιουργούσε η ενεργός συμμετοχή στις μάχες, μελανών ενόπλων, με ιδιαίτερα ενδυματολογικά χαρακτηριστικά και όπλα.

Επιπλέον, από την Εαμική πλευρά υπάρχουν αναφορές και στον λόγο που διαχεόταν στα ίδια τα αποικιακά υποκείμενα από τους Βρετανούς ανωτέρους τους σχετικά με την εμπλοκή τους στην μάχη και τον αντίπαλο ενάντια στον οποίο πολεμούσαν. Έτσι, ο Δημήτρης Λιβιεράτος επισημαίνει ότι η μονάδα στην οποία συμμετείχε, συνέλαβε Ινδούς στην οδό Πειραιώς οι οποίοι στην ανάκριση δήλωσαν ότι «εμείς νομίζαμε ότι πολεμούσαμε τους φασίστες». ⁴³⁶ Ομοίως, στην «Ελεύθερη Ελλάδα» της 9 Δεκεμβρίου 1944 αναφέρεται ότι «χτες το πρωί [δηλαδή 8-12] 20 μαύροι επιτέθηκαν στο 8^ο νοσοκομείο του ΕΛΑΣ πίσω από το Βαρβάκειο. Τμήμα του ΕΛΑΣ τους αιχμαλώτισε όλους. Ανακρινόμενοι οι μαύροι δήλωσαν ότι οι Άγγλοι όταν τους έφεραν προχτές στην Ελλάδα τους είπαν ότι θα πολεμούσαν εναντίον των Γερμανών».⁴³⁷

Αλλά και σε εφημερίδες του ΕΑΜ της επαρχίας αναπαράγεται η πληροφορία αυτή: Σύμφωνα με δημοσίευμα της «Ελεύθερης Μεσσηνίας» που κυκλοφορεί στην Καλαμάτα, με τίτλο «Πώς ξεγελούν τους Ινδούς», Ινδός φέρεται να είπε «... Πριν φύγουμε από την Αλεξάνδρεια μας είπαν ότι θα βοηθήσουμε τους Έλληνες να διώξουν

⁴³⁴ Κοταρίδης Νίκος, ο.π.π, σελ. 102-111

⁴³⁵ Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, μτφ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1994, σελ. 294

⁴³⁶ Λιβιεράτος, Δημήτρης, *Τα Δεκεμβριανά του 1944*, Αθήνα, Μαρξιστικός όμιλος οικονομικών και κοινωνικών μελετών, 2001, σελ. 17.

⁴³⁷ Ελεύθερη Ελλάδα, 9-12-1944.

τους Γερμανούς».⁴³⁸ Στην Μυτιλήνη καταγράφεται το εξής δημοσίευμα με τίτλο «Αποικιακή συμβουλή : «Ένας αράπης είπε τούρκικα «κι απ' αλλού μας διώξαν με τις φωνές.... Συνεχίστε!»».⁴³⁹ Στο βαθμό βέβαια που έχει βάση η αναφορά αυτή (κάτι που δεν μπορεί να διασταυρωθεί), φαίνεται από μέρους του αποικιοκρατούμενου Ινδού μια σαφέστατη έκφραση συμπάθειας προς τον Εαμικό αγώνα.

Πάντως, ο λόγος αυτός που - σύμφωνα με πηγές του ΕΑΜ - φέρονται να εκφέρουν οι συλληφθέντες Ινδοί, δεν είναι αποκλειστικότητα των αποικιακών στρατιωτών μόνο. Την ίδια εικόνα φέρονται να μεταφέρουν και οι Βρετανοί στρατιώτες. Σύμφωνα με τον Κεπέση, σε επίσκεψή του στο νοσοκομείο του Σαπόρτα (Αγία Σωτήρα Παλιάς Κοκκινιάς), αρκετοί Άγγλοι τραυματίες τον διαβεβαίωσαν ότι οι ανώτεροί τους, τους έλεγαν ότι Γερμανοί και Βούλγαροι επανήλθαν στην Ελλάδα και έπρεπε να μεταφερθούν εκεί για να τους πολεμήσουν.⁴⁴⁰ Επιπλέον, ο Ορέστης Μακρής ήταν παρών την 26-12-1944 στην ανάκριση Άγγλων αιχμαλώτων στο Κατσιπόδι, οι οποίοι απάντησαν ότι, σύμφωνα με τα λεγόμενα των ανωτέρων τους, οι αντίπαλοί τους στην Αθήνα είναι «οπισθοφυλακές Γερμανών και φασίστες - τροτσκιστές».⁴⁴¹ Επιπλέον, σε ανακοίνωση της Κ.Ε του ΕΑΜ της 16 Δεκεμβρίου αναφέρεται ότι «Στην περιοχή Αγίου Γεωργίου εξουδετερώθηκε καινούρια αποβατική επίθεση. Πιάστηκαν τρεις Εγγλέζοι αιχμάλωτοι που όπως δήλωσαν πίστευαν πως πολεμούσαν με Γερμανούς, γιατί έτσι τους έλεγαν οι αξιωματικοί τους».⁴⁴² Αλλά και «αντίστροφα», σε μαρτυρίες που δημοσιεύτηκαν στην Λευκή Βίβλο του ΕΑΜ, Ελασίτες κρατούμενοι καταγγέλλουν ότι οι Άγγλοι τους βρίζανε ως «Βούλγαρους, Γερμανούς προδότες».⁴⁴³ Άλλωστε, σχετική προπαγάνδα κατά του ΕΛΑΣ αποτυπωνόταν σε αλληπάλληλα κυβερνητικά ανακοινωθέντα που έκαναν λόγο για Γερμανούς, Βούλγαρους, Ιταλούς και Ρουμάνους που πολεμούσαν στις τάξεις του

⁴³⁸ Ελεύθερη Μεσσηνία, 28-12-1944

⁴³⁹ Ελεύθερη Λέσβος, 3-12-1944

⁴⁴⁰ Κεπέσης, οπ.π, σελ. 211-212 Η Ελεύθερη Ελλάδα της 16-12 αναφέρεται πιθανότατα στο ίδιο περιστατικό, καθώς κάνει λόγο για Άγγλο τραυματία που μεταφέρθηκε στο νοσοκομείο Σαπόρτα και «δήλωσε ότι τον μετέφεραν από την Ιταλία και δεν φαντάστηκε ότι ήρθε εδώ για να πάρει μέρος στις επιχειρήσεις κατά του ελληνικού λαού», βλ. Ελεύθερη Ελλάδα, 16-12-1944

⁴⁴¹ Μακρής Ορέστης, οπ.π, σελ. 288-289

⁴⁴² ΚΕ ΕΑΜ 16-12-1944, σε Χατζής Θανάσης, οπ.π, σελ. 284. Υπάρχει και σχετικό ανακοινωθέν του 6^{ου} Συντάγματος του ΕΛΑΣ της 15-12 που αφορά μάλλον το ίδιο περιστατικό

⁴⁴³ ΕΑΜ, Λευκή Βίβλος, οπ.π, σελ. 79,81

ΕΛΑΣ: Ήδη η Ελλάδα την 7 Δεκεμβρίου αναφέρει ότι συνελήφθησαν και Γερμανοί στρατιώτες στις τάξεις του ΕΛΑΣ.⁴⁴⁴

5.03 Η φιγούρα του «ένοπλου δούλου»

Από την άλλη πλευρά, αναδύεται το ερώτημα εάν υπάρχουν όψεις του Εαμικού λόγου που να εστιάζουν στην ιδιότητα των Ινδών ως αποικιοκρατούμενων. Προς μια τέτοια κατεύθυνση, κινείται η αποστροφή του Καραγιώργη - γραμμένη πάντως μετά την μάχη, τον Γενάρη 1945 : *«Δυστυχισμένοι Ινδοί που τουρτουρίζουν από το κρύο και σκέφτονται την μακρινή σκλαβωμένη πατρίδα τους»*.⁴⁴⁵ Η εκφορά αυτή ενός λόγου συμπάθειας φαίνεται πάντως μάλλον περιορισμένη. Οι Ινδοί χαρακτηρίζονται δυστυχισμένοι και σε άλλα άρθρα (*«Χρωματιστά στρατεύματα από δυστυχισμένους Ινδούς»*),⁴⁴⁶ καθώς και σε ημερήσια διαταγή της ΚΕ του ΕΛΑΣ την 20-12-1944 : *«ο στρατηγός Σκόμπυ έφερε δυστυχισμένους μαύρους και νάνους για να μας καθυποτάξει»*.⁴⁴⁷

Σε μαρτυρία του, μαχητής του ΕΛΑΣ (γράφοντας βέβαια μετά από σαράντα χρόνια), διατυπώνει το εξής σχόλιο: *«Ήρθαν άλλοι κατακτητές, οι σύμμαχοι Εγγλέζοι. Με το πρόσχημα της έπαρσης και υποστολής σημαίας έκλειναν κάθε πρωί και βράδυ όλη την Πανεπιστημίου παρατάσσοντας εκείνους τους φουκαράδες τους Ινδούς. Με εκείνα τα παραγγέλματα μετέφεραν, πού στην Ελλάδα, τα καραγκιοζιλίκια που έκαναν στις αποικίες και τα προτεκτοράτα»*.⁴⁴⁸ Η όλη τελετουργία της έπαρσης της βρετανικής σημαίας - μια κομβική τελετουργία για το σύμβολο υπό το οποίο πολεμάει ένας στρατιώτης - τον παραπέμπει σε σκηνή από την καθημερινότητα στις

⁴⁴⁴ Ελλάδα, 7-12-1944. Αυτό θα συνεχιστεί σε όλη την διάρκεια των μαχών : σύμφωνα με την εφημερίδα Ελευθερία της 26-12-44 «εγκύρως ανακοινώθη ότι εις τρεις σχηματισμούς ΕΛΑΣ υπηρετούν 36 Ιταλοί, 8 Γερμανοί και 38 Βούλγαροι» Ελευθερία, 26-12-1944.

⁴⁴⁵ Αγώνας Τρικάλων, Γενάρης 45, σε Καραγιώργης Κώστας, *Γύρω από το Δεκέμβρη*, Αθήνα, εκδ. Προσκήνιο, 2000, σελ. 138

⁴⁴⁶ Ριζοσπάστης, 17-12-1944 «Τι γυρεύουν επιτέλους από μας οι Άγγλοι;» (κεντρικό άρθρο του Κ. Καραγιώργη)

⁴⁴⁷ Κωτσάκης, οπ.π, σελ. 189

⁴⁴⁸ Δρόλαπας Τάσος, *Μαρτυρία 1940-1944*, Αθήνα, εκδ. Κανελλόπουλος, 1984, σελ. 113

αποικίες. Συνεπώς οι Ινδοί στρατιώτες ως αποικιοκρατούμενοι αντιμετωπίζονται ως σύμβολο του βρετανικού ιμπεριαλισμού και της μετατροπής της Αθήνας σε αποικία.

Στο δε ερώτημα αν η παρουσία τους και μόνο στο πεδίο των μαχών ενέπνεε τον φόβο στον αντίπαλο, ο Μίκης Θεοδωράκης περιγράφει εκ του σύνεγγυς μάχη στη Νέα Σμύρνη με τους Γκούρκας *«που είχαν την φήμη φονιάδων και μάλιστα με μαχαίρι»*. Η μάχη, στην οποία μετείχε ο ίδιος, εξουδετερώνοντας μάλιστα έναν από αυτούς, κατέληξε σε επιτυχημένη απόθυσή τους.⁴⁴⁹ Επιπλέον, ο Σφακιανάκης που επίσης πήρε μέρος στις μάχες, θυμάται ότι οι Ελασίτες αιχμαλώτιζαν τους «αραπάδες Ινδούς» πάνω στα τανκς μαζί με τις κουβέρτες τους.⁴⁵⁰ Ο Μάνος Ιωαννίδης, περιγράφει μάχη στην Καισαριανή κατά την οποία, οι «Ινδοί και νέγροι», που ακολουθούσαν πίσω από τα βρετανικά τανκς, όταν οι Ελασίτες εκτόξευσαν μπουκάλια με βενζίνη στα τανκς, τρόμαξαν από τις φωτιές και οπισθοχώρησαν.⁴⁵¹

Πιο γλαφυρή η μαρτυρία του καπετάνιου του 1^{ου} Συντάγματος της 1^{ης} Ταξιαρχίας του ΕΛΑΣ Ορέστη Μακρή για την μάχη της Νέας Σμύρνης, ο οποίος τους θεωρεί εύκολους αντιπάλους χωρίς τα τανκς : *«Το αποικιακό πεζικό δεν έχει ψυχή. Με τις πρώτες ριπές μας υποχωρούν...»*. Το αποδίδει μάλιστα στην από μέρους τους έλλειψη πίστης στο διακύβευμα της συγκεκριμένης μάχης : *«δεν έχουν καμία όρεξη να πολεμούν για μια τόσο βρώμικη υπόθεση»*.⁴⁵²

Συναφώς, ο Δ. Λιβιεράτος θα διαγνώσει μια χαμένη ευκαιρία απεύθυνσης στους αποικιοκρατούμενους Ινδούς, με προκηρύξεις επικαλούμενες ακριβώς την ιδιότητά τους αυτή, στο πλαίσιο μιας διεθνιστικής αντίληψης προσέγγισης των αντίπαλων στρατιωτών: *«πολεμούσαμε βασικά με την Ινδική Μεραρχία και ούτε μια προκήρυξη, ούτε μια ανακοίνωση δεν έβγαλε η ηγεσία»*⁴⁵³ – την στιγμή μάλιστα που οι συλληφθέντες από την μονάδα του Ινδοί θεωρούσαν ότι πολεμούσαν εναντίον

⁴⁴⁹ Θεοδωράκης Μίκης, *Οι δρόμοι του Αρχαγγέλου*, οπ.π, σελ. 202. Είναι πάντως πιο πιθανό να επρόκειτο για Baluchis, καθώς ο ίδιος αναφέρεται σε «Γκούρκας με κίτρινα σαρίκια», τα οποία φορούσαν μόνο Ινδοί και όχι οι Γκούρκας.

⁴⁵⁰ Σφακιανάκης Νίκος, συνέντευξη στον Ιάσονα Χανδρινό, σε *Στρατιωτική ιστορία*, τεύχος 36, Η μάχη των Αθηνών, ο ματωμένος Δεκέμβριος 1944, εκδ. Περισκόπιο, σελ. 99

⁴⁵¹ Ιωαννίδης Μάνος, οπ.π, σελ. 202-203

⁴⁵² Μακρής Ορέστης, οπ.π, σελ. 268-270

⁴⁵³ Λιβιεράτος Δημήτρης, οπ.π, σελ. 17. Παρόμοιες διακηρύξεις για απεύθυνση στους «αγγλόφωνους» φαντάρους διατυπώνονται ρητά και σε μεταγενέστερα τεταρτοδιεθνιστικά έντυπα, βλ. Εργατική Πάλη 16/9/1946. Πάντως, τα στρατεύματα της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας είχαν αποχωρήσει από την Ελλάδα, τον Ιανουάριο του 1946.

Γερμανών, όπως τους είχε μεταφερθεί από τους Βρετανούς αξιωματικούς τους. Πολύ περισσότερο, που στην κατεύθυνση αυτή, υπήρχε προηγούμενο – για παράδειγμα, τον Αύγουστο 1944 οι αντάρτες του ΕΛΑΣ καλούνταν : *«Αναπτύξτε την προπαγάνδα στον Γερμανικό στρατό.... οι Χιτλερικοί έχουν στην Ελλάδα αρκετές χιλιάδες βοηθητικά στρατεύματα Αυστριακούς, Αλσατούς, Πολωνούς, Ουγγαρέζους, Ρουμάνους, Τάταρους, μαύρους τραβήχτε τους με τα όπλα τους, με ό,τι άλλο μπορούν να πάρουν, με το μέρος του ΕΛΑΣ»*.⁴⁵⁴ Προκηρύξεις στα αγγλικά εκδόθηκαν βεβαίως από το ΕΑΜ, αλλά προς τους Βρετανούς στρατιώτες, με περιεχόμενο όπως : *«Shame on Scobie», «British officers and soldiers why do you strike us?», «Do not be fooled, they are making you help the Greek fascists and their collaborators»*.⁴⁵⁵

Πάντως υπάρχει σχετική αναφορά στα βρετανικά αρχεία, αλλά αφορούσε τις Ινδικές μονάδες που βρίσκονταν στην Πελοπόννησο : ο πρεσβευτής Λήπερ ενημέρωνε ότι η προπαγάνδα των ανταρτών προέτρεπε τα Ινδικά στρατεύματα να εξεγερθούν εναντίον των «αφεντικών τους των Βρετανών». ⁴⁵⁶

Η κυρίαρχη Εαμική αντίληψη για την ιδιότητά τους ως αποικιοκρατούμενων φαίνεται να συνοψίζεται από τον Τσέκερη, μαχητή του ΕΛΑΣ που τραυματίστηκε μέσα στο Πολυτεχνείο στην μάχη της 5 Δεκεμβρίου: *«οι Εγγλέζοι είχαν κουβαλήσει στρατιώτες από χώρες υποδουλωμένες που, αντί να πολεμήσουν για την δική τους λευτεριά, βοηθούσαν τους Εγγλέζους να υποτάζουν τον ελληνικό λαό»*.⁴⁵⁷ Η προσέγγιση αυτή της ιδιότητάς τους ως αποικιοκρατούμενων, - η ανάδειξη της φιγούρας του ένοπλου σκλάβου/μισθοφόρου - ανιχνεύεται στον λαϊκό λόγο των Μυτιληνίων, που απέτρεψαν τις ίδιες μέρες του Δεκεμβρίου 1944 την εκεί αποβίβαση αποικιακών στρατευμάτων : *«ήρθαν οι δουλ' να διώζουν τους λεύτερους»*.⁴⁵⁸ Επομένως, μέσα από την διατύπωση ενός αντιθετικού σχήματος, ο λαϊκός λόγος αντιδιαστέλλει την ιδιότητα των αποικιοκρατούμενων Ινδών προς τους αγωνιζόμενους για την ανεξαρτησία – και ήδη ελεύθερους - κατοίκους του νησιού...

⁴⁵⁴ Ελεύθερη Ελλάδα, 26-8-44

⁴⁵⁵ ΑΣΚΙ, συλλογή προκηρύξεων, κουτί 3, φάκελος 2 («Δεκεμβριανά»)

⁴⁵⁶ Οικονομίδης Φοίβος, «Οι Βρετανοί, η Θεσσαλονίκη και οι πόθοι του Τίτο», σε *Ιστορικά Ελευθεροτυπίας*, 2-12-1999, σελ. 28

⁴⁵⁷ Τσέκερης Φοίβος, οπ.π, σελ. 157

⁴⁵⁸ Ελεύθερη Λέσβος, 26-12-1944

5.04 Το αυτοκρατορικό πλαίσιο: οι άλλοι «Ινδοί»

Ο Τραβέρσο έχει συνοψίσει εξαιρετικά τον τρόπο με τον οποίο το ναζιστικό φαινόμενο – χωρίς να σχετικοποιεί τη μοναδικότητά του - εγγράφεται στο νοητικό σύμπαν της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας.⁴⁵⁹ Μια άλλη πτυχή του ζητήματος συνίσταται στο ότι και κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου, η αποικιοκρατική βία των Συμμάχων συνεχίζεται, ενώ δεν έχουν εκλείψει οι φυλετικές προκαταλήψεις. Όσο οι αποικιακοί υπήκοοι πολεμούσαν στο πλευρό τους, οι Σύμμαχοι δεν είχαν λόγο να αλλάξουν στάση: Ενώ εκατοντάδες χιλιάδες Ινδοί μάχονταν στα μέτωπα, στην Βρετανική Ινδία ξεσπούν ανταποικιακές εξεγέρσεις, που πνίγονται στο αίμα.⁴⁶⁰

Όπως έχει τεκμηριώσει αναλυτικά ο Σφήκας, η βρετανική πολιτική στην Ελλάδα την περίοδο 1936-1949 είχε τα βασικά χαρακτηριστικά της ιμπεριαλιστικής πολιτικής, με την ιστορική υπόσταση του όρου.⁴⁶¹ Αυτό ίσχυε ιδίως κατά την θητεία του Τσόρτσιλ, που ήταν τέκνο της Βικτωριανής εποχής και ως πρωθυπουργός ακολούθησε το πρότυπο της αυτοκρατορικής πολιτικής του 19^{ου} αιώνα με αξιοσημείωτη εμμονή.⁴⁶²

Στην κατεύθυνση αυτή, η χρησιμοποίηση ανθρώπινου δυναμικού αποικιοκρατούμενων, αλλά και η ίδια η βρετανική επέμβαση στα Δεκεμβριανά, μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο της αποικιοκρατικής παράδοσης της Βρετανικής Αυτοκρατορίας: από το εμβληματικό τηλεγράφημα της 5 Δεκεμβρίου του Τσόρτσιλ προς τον Σκόμπυ «μη διστάστε να ενεργήσετε σαν να βρίσκεστε σε μια κατεχόμενη πόλη όπου εξελίσσεται τοπική εξέγερση», (εμπνευσμένο, καθ' ομολογίαν του, από

⁴⁵⁹ Traverso Enzo, *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας*, μτφρ Ν. Κούρκουλος, Αθήνα, εκδ. Του εικοστού πρώτου, 2013, σελ. 66-102

⁴⁶⁰ Mazower Μαρκ, *Σκοτεινή ήπειρος*, μτφ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2001, σελ. 194-196. Άλλωστε και μέσα στις φλόγες του πολέμου, τεταρτοδιεθνιστικές ομάδες - που μετείχαν στον αντιναζιστικό αγώνα αλλά ασκούσαν κριτική στην πολιτική της εθνικής ενότητας του ΕΑΜ, και γενικότερα την στρατηγική του Λαϊκού Μετώπου - προειδοποιούσαν για τον ρόλο των «"απελευθερωτών" Αγγλοαμερικάνων ιμπεριαλιστών» [«απελευθερωτών» σε εισαγωγικά στο πρωτότυπο]. Παράλληλα, εξυμνούσαν τις εξεγέρσεις των «σκλάβων του αγγλικού ιμπεριαλισμού στην Ινδία», εφημ. Προλετάριος, φύλλο 2, Γενάρης 1943 και Προλετάριος φύλλο 4, Μάρτης 1943

⁴⁶¹ Σφήκας Θανάσης, «Από τις κυβερνήσεις ανδρικών στην αντιιμπεριαλιστική μη επεμβατική ευπρέπεια- η ελληνική πολιτική της Βρετανίας, 1936-1949» σε Φλάισερ Χ. (επιμ), *Η Ελλάδα 36-49 Από τη δικτατορία στον εμφύλιο*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 2003, σελ. 73-86

⁴⁶² Σφήκας Θανάσης, *Το «χωλό άλογο»: Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης, 1941-1949*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2007, σελ. 109-163.

διαταγή του Μπαλφούρ στην Ιρλανδία του 1887)⁴⁶³, έως τις πρακτικές της (θάνατοι αμάχων λόγω βομβαρδισμών πυκνοκατοικημένων περιοχών,⁴⁶⁴ εκτοπισμός πολιτών στην Αφρική). Η έλλειψη διάκρισης αμάχων και μαχητών, ήταν βέβαια χαρακτηριστικό του ολοκληρωτικού πολέμου, αλλά η γενεαλογία της ανάγεται στους αποικιακούς Small Wars του 19^{ου} αιώνα.⁴⁶⁵

Στο πλαίσιο αυτό, βουλευτές της αριστερής πτέρυγας των Εργατικών καταγγέλλουν σε τρεις συνεδριάσεις της βουλής των Κοινοτήτων την βρετανική επέμβαση, και ο Τσόρτσιλ δέχεται κριτική για την ιμπεριαλιστική του πολιτική από τον τύπο σε Βρετανία και ΗΠΑ.⁴⁶⁶ Επιπλέον, ο Υπουργός για τα θέματα της Μεσογείου Macmillan, θα παραλληλίσει την κατάσταση που θα βιώσει στην βρετανική πρεσβεία στην Αθήνα με την, τραυματική για την βρετανική αποικιοκρατία, πολιορκία του Χαρτούμ από τον Μαχντί το 1885.⁴⁶⁷ Παράλληλα, ο γραμματέας της βρετανικής πρεσβείας στην Αθήνα θα παρομοιάσει τον Βρετανό πρεσβευτή Leeper με «κυβερνήτη αποικίας».⁴⁶⁸ Κυρίως όμως, ο πρεσβευτής των ΗΠΑ MacVeagh θα γράψει στον Roosevelt ότι ρίζα του κακού είναι η «μεταχείριση του ελληνικού λαού σαν ιθαγενών της Βρετανικής Ινδίας» (*British Raj* στο πρωτότυπο).⁴⁶⁹

Πολύ περισσότερο, ο Εαμικός τύπος θα καταγγέλλει τις αποικιοκρατικές μεθόδους των Λήπερ και Σκόμπυ που «Δολοφονούν γυναικόπαιδα όπως έκανε ο Μουσολίνι στην Αβησσυνία»⁴⁷⁰ και «όπως οι Άγγλοι στην Λιβύη εξόντωναν ολόκληρες

⁴⁶³ Churchill Winston, *The second World War, vol. 6, triumph and tragedy*, Middlesex, Penguin books, 1985, σελ. 252-253

⁴⁶⁴ Αντί πολλών, δύο πηγές μη Εαμικές: Ο Π. Κανελλόπουλος σημειώνει στο ημερολόγιό του (24 Δεκεμβρίου) τον αδιάκοπο ολονύκτιο κανονιοβολισμό του Πειραιά και της Κοκκινιάς βλ. Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ημερολόγιο κατοχής*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 2003, σελ. 728-729. Επίσης, ο Γάλλος πρεσβευτής Baelen αναφέρεται στην ολοκληρωτική καταστροφή της Καισαριανής λόγω του συστηματικού της βομβαρδισμού βλ. Οικονομίδης Φοίβος, *Ο Δεκέμβρης του '44 και η διεθνής σημασία του*, Αθήνα, εκδ. Ορφέας, 2005, σελ. 46.

⁴⁶⁵ Traverso Enzo, *όπ.π.*, σελ. 86-92

⁴⁶⁶ Macneill William Hector, *The Greek dilemma: War and aftermath*, Philadelphia and New York, J. B. Lippincott, 1947, σελ. 185

⁴⁶⁷ Macmillan Harold, *The blast of war*, London, Macmillan, 1964, σελ. 614, 639

⁴⁶⁸ Clive Nigel, *Εμπειρία στην Ελλάδα (1943-1948)*, Αθήνα, εκδ. ελληνική ευρωεκδοτική, χ.χ, σελ. 174

⁴⁶⁹ Iatrides John (ed.), *Ambassador MacVeagh reports*, *όπ.π.*, σελ. 660

⁴⁷⁰ Ελεύθερη Ελλάδα, 12-12-1944

φυλές Βερβερίνων».⁴⁷¹ Στο πλαίσιο αυτό, εντάσσονται οι παραλληλισμοί της Ελλάδας με αποικιακό προτεκτοράτο και οι αναφορές στον «*προτέκτορα Παπανδρέου*».⁴⁷²

Παράλληλα, η χρήση αποικιακών στρατευμάτων αναδεικνύει την διάσταση της σύγκρουσης με μια Αυτοκρατορία. Συνεχείς θα είναι οι αναφορές «*στα τανκς, τα αεροπλάνα και τους αραπάδες του Σκόμπυ*»⁴⁷³: οι «*αραπάδες*» συνιστούν μια διαρκή, *ορατή* υπόμνηση ότι ο ΕΛΑΣ μάχεται με την Βρετανική Αυτοκρατορία.⁴⁷⁴

Προς την κατεύθυνση αυτή, η Ινδία θα έχει μια δεύτερη «εμπλοκή» στα Δεκεμβριανά – όχι μόνο ως άμεση εισφορά ανθρώπινου δυναμικού στο πεδίο των μαχών, αλλά και έμμεση, στο συμβολικό πεδίο, καθώς προσφέρει η ίδια, ως αποικία των αποικιών, έναν ιδανικό παραλληλισμό για τον Εαμικό λόγο: διατυπώνεται η καταγγελία ότι «*οι Άγγλοι διορίζουν κυβέρνηση όπως διορίζουν διοικητή στις Ινδίες*»⁴⁷⁵ και επισημαίνεται ότι «*ο Σκόμπυ ξεκληρίζει με φωτιά και σίδερο το λαό της Αθήνας-Πειραιά, όπως συνηθίζουν να κάνουν στις Ινδίες και την Αφρική οι Άγγλοι στρατηγοί*».⁴⁷⁶

Εξόχως γλαφυρός, ο Λουντέμης στον «Μεγάλο Δεκέμβρη» - που εκδίδεται τέλη 1945, αφιερωμένος στην «*αδελφή Γιάβα*» - σκιαγραφεί την φιγούρα του Σκόμπυ ως αποικιοκράτη των Ινδιών, ενώ χαρακτηρίζει τους Έλληνες «*λευκούς Ινδούς της Βαλκανικής*». Τον παραλληλισμό καθιστά πιο ευχερή ο διορισμός του Δαμασκηνού ως Αντιβασιλέα: «*Αποκτήσαμε όπως και οι Ινδοί Άγγλο Αντιβασιλέα*». Κάνει ευθέως λόγο για «*Ινδιοποίηση*» της χώρας και καταλήγει στην συγκυρία: «*Τώρα τα βόλια του ελληνικού Δεκέμβρη βρέχουν τη Σουραμπάγια*».⁴⁷⁷

Η ιστοριογραφία βεβαίως δεν είναι λογοτεχνική αφήγηση - το γεγονός, πάντως, είναι ότι το φθινόπωρο του 1945 (με κυβέρνηση Εργατικών πλέον στην Βρετανία), Ινδικές Ταξιαρχίες, Γκούρκας συμπεριλαμβανομένων, θα σταλούν στην

⁴⁷¹ Ριζοσπάστης, 26-12-1944

⁴⁷² Ανακοίνωση ΠΓ ΚΚΕ 17-12-1944, σε ΕΑΜ, *Λευκή Βίβλος*, οπ.π, σελ. 59

⁴⁷³ Ενδεικτικά, Προκήρυξη ΚΕ ΕΛΑΣ σε *Ριζοσπάστη*, 13-12-1944

⁴⁷⁴ Αυτό αποτυπώνεται και στην αφίσα «ο πρωθυπουργός της «Μεγάλης Βρετανίας», όπου απεικονίζεται ο Παπανδρέου έξω από το ομώνυμο ξενοδοχείο, δίπλα στο Σκόμπυ να διατάζει έναν αποικιακό να πυροβολήσει το πλήθος που διαδηλώνει.

⁴⁷⁵ Ελεύθερη Ελλάδα, 14-12-1944

⁴⁷⁶ Ριζοσπάστης, 4-1-1945

⁴⁷⁷ Λουντέμης Μενέλαος, *Ο Μεγάλος Δεκέμβρης*, Αθήνα, εκδ. Μαρή και Κοροντζή, 1945, σελ. 39,72,79,82

Σαϊγκόν του Βιετνάμ και την Ιάβα της Ινδονησίας για την αποκατάσταση της κυριαρχίας Γάλλων και Ολλανδών αποικιοκρατών αντίστοιχα, «ενεργώντας σαν να είναι σε κατεχόμενες πόλεις όπου εξελίσσονται τοπικές εξεγέρσεις»....

5.05 Ιστοριοποιώντας τις στάσεις απέναντι στην ένοπλη ετερότητα

Στα Δεκεμβριανά του 1944 δεν εμπλέκονται στο πεδίο των μαχών απλώς φορείς της ένοπλης ετερότητας. Εν προκειμένω έχουμε μια ειδικότερη έκφασή της : Αποικιοκρατούμενοι που, εν μέσω του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, μεταφέρονται από το Ιταλικό μέτωπο στο οποίο συμμετέχουν στις επιχειρήσεις εναντίον των Ναζί, στην Αθήνα για να πολεμήσουν στο πλευρό των αποικιοκρατών εναντίον δυνάμεων της αντιφασιστικής αντίστασης που είναι ο στρατιωτικός βραχίονας ενός δημοκρατικού λαϊκού μετώπου. Συνεπώς, πρέπει να ιστοριοποιηθεί το υπόβαθρο των στάσεων της αριστεράς απέναντι στο ζήτημα, το οποίο, άλλωστε, είχε ήδη ανακύψει κατά τον Α' Παγκόσμιο και ιδίως μετά. Για τον λόγο αυτό θεωρήθηκε σκόπιμο να προταχθεί το εκτεταμένο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, που συνίστατο σε μια ιστορική αναδρομή της χρησιμοποίησής των αποικιακών στρατευμάτων με αυτόν τον ρόλο.

Άλλωστε, το γεγονός αυτό προβληματίζε και τα ίδια τα υποκείμενα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον ίδιο τον ηγέτη του Κογκρέσου και μετέπειτα πρώτο πρωθυπουργό της ανεξάρτητης Ινδίας, Παντίτ Νεχρού, που ενώ ήταν φυλακισμένος εν μέσω του Β' Παγκοσμίου πολέμου από τους Βρετανούς έγραφε : *«Ινδικά στρατεύματα είχαν σταλεί σαν μισθοφόροι στην Βιρμανία, την Κίνα, το Ιράν και σε διάφορες χώρες της Μέσης Ανατολής και της Αφρικής. Είχαν γίνει το σύμβολο του βρετανικού ιμπεριαλισμού σε όλες αυτές τις χώρες.... Θυμάμαι την δηκτική παρατήρηση ενός Αιγύπτιου : "δεν χάσατε μόνο την δική σας ελευθερία, αλλά βοηθάτε τους Βρετανούς να υποδουλώσουν και άλλους"»*.⁴⁷⁸ Το χαρακτηριστικό παράδειγμα στρατευμάτων που θα επιτελούν αυτόν τον ρόλο θα αποτελέσουν οι Γκούρκας, οι οποίοι και στα μεταπολεμικά χρόνια θα στέλνονται ως δυνάμεις καταστολής και

⁴⁷⁸ Νεχρού Παντίτ, *Η ιστορία των Ινδιών*, μτφρ. Ν. Ανδρικόπουλος, Αθήνα, εκδ. Φέξη, 1959, σελ. 596

αντιεξέγερσης σε χώρες που εκδηλώνονται ανταποικιακά και επαναστατικά κινήματα, στην Ινδοκίνα, την Ιάβα, και το 1948 στην Μαλαισία.

Μια δεύτερη πτυχή των προσλήψεων της παρουσίας των «Ινδών» στα Δεκεμβριανά είναι ο λόγος που διατυπώνεται για αυτούς από το ΕΑΜ, λόγος που, εντασσόμενος στα ελληνικά συμφραζόμενα, προβαίνει σε αναγωγές στο ιστορικό παρελθόν, φτάνοντας πίσω στο 1821 : Οι «αραπάδες» παρουσιάζονται ως ένας εισβολέας που έρχεται από το παρελθόν, ως ένας νέος Αιγυπτιακός στρατός του Ιμπραήμ. Ο ίδιος ο Εαμικός λόγος, ήταν σε μεγάλο βαθμό επηρεασμένος από στοιχεία παραδοσιακού λαϊκού πολιτισμού, ενώ εξίσου σημαντικό στοιχείο του είναι και η εκφορά του στην λαικομετωπική γλώσσα.⁴⁷⁹ Πρόκειται για το αντιφασιστικό, δημοκρατικό ιδίωμα στο οποίο μεταγραφόταν η στρατηγική του Λαϊκού μετώπου, μια γλώσσα πατριωτική και αντιφασιστική,⁴⁸⁰ η οποία τύγγανε σφοδρής κριτικής από τα τεταρτοδιεθνιστικά έντυπα που επέμεναν να καταγγέλλουν και μέσα στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο την «υποκριτική στάση των αποικιοκρατών Συμμάχων». Εξάλλου, το ιστορικό και διεθνές πλαίσιο μέσα στο οποίο πρέπει να αναγνωστούν τα Δεκεμβριανά - και αυτή είναι η μεγάλη εικόνα που πρέπει να έχει κατά νου οποιοσδήποτε εμπλέκεται σε εγχειρήματα ιστοριογραφικά σχετικά με την κατοχή και την απελευθέρωση - είναι ότι η μάχη της Αθήνας και του Πειραιά λαμβάνει χώρα αμέσως μετά τη ναζιστική κατοχή.⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμα και στην χρήση του όρου «αραπάδες» παρατηρείται μια διαφοροποίηση ανάμεσα στα εσωτερικά κείμενα του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, σε σχέση με τα ανακοινωθέντα και δελτία πληροφοριών: σε σύγχρονα και λίγο μεταγενέστερα εσωτερικά κείμενα (έκθεση Σιάντου, έκθεση 13^{ης} Μεραρχίας ΕΛΑΣ) επικρατεί η χρησιμοποίηση του πιο ουδέτερου όρου «μαύροι», γεγονός που δείχνει ότι όροι όπως «αραπάδες και νάνοι» χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο μιας «κοινωνικής απεύθυνσης», ενός λόγου με αποδέκτη τον «ελληνικό λαό» γενικώς, που περιλαμβάνει και τους δημοκρατικούς αξιωματικούς του ΕΔΕΣ για παράδειγμα. Επίσης το ίδιο ισχύει και γενικότερα στα μετά την Βάρκιζα κείμενα που κάνουν λόγο για «μαύρους και μαυροαποικιακά στρατεύματα».

⁴⁸⁰ Λιάκος Αντώνης, «Παντελής Πουλιόπουλος: πώς εγγράφεται η θεωρία στην κοινωνία;», *Τα Ιστορικά*, Τόμος 10, τ. 18-19, Ιούνιος - Δεκέμβριος 1993, σελ. 242 και 251

⁴⁸¹ Τον Σεπτέμβριο 1946 (μόλις έχει επιστρέψει ο Γεώργιος β'), ο πολιτικός συνασπισμός κομμάτων του ΕΑΜ, ενόψει του εορτασμού της επετείου των πέντε χρόνων από την ίδρυση του ΕΑΜ και της πραγματοποίησης του πρώτου πανελλαδικού συνεδρίου με καλεσμένους αντιπροσώπους αντιστασιακών οργανώσεων από το εξωτερικό, θα εκδώσει το λεύκωμα «για Σένα Ελλάδα» σε τρίγλωσση έκδοση. Σε αυτό θα γίνεται αναφορά στα Δεκεμβριανά, με την επισήμανση ότι «Έπειτα από 33 μέρες μάχης, τα τανκς, τα ρουκετοβόλα και τα θωρηκτά μαζί με τους μαύρους και τους νάνους λύγισαν την αντίσταση του ελληνικού λαού». Το «μαύροι και νάνοι» δεν μεταφράζεται αυτολεξεί : Στην αγγλική μετάφραση γίνεται «αποικιακές δυνάμεις» («colonial forces») και στα γαλλικά «έγχρωμα στρατεύματα» («troupes decouleur»). Την ίδια ακριβώς περίοδο, η εφημερίδα

Μια τρίτη πτυχή του Εαμικού λόγου είναι οι καταγγελίες για βιαιότητες από τα συγκεκριμένα στρατεύματα. Τα διαθέσιμα ευρήματα δείχνουν ότι ο λόγος αυτός στηρίζεται σε υπερβολές και σε κάθε περίπτωση είναι δυσανάλογος – όπως γενικότερα είναι δυσανάλογος ο περί αποικιακών στρατευμάτων λόγος του ΕΑΜ σε σχέση με τον αριθμό και την συμμετοχή τους στις επιχειρήσεις. Και εδώ η ερμηνεία για την απόδοση των βιαιοτήτων ειδικά στους αποικιακούς στρατιώτες και όχι στους Βρετανούς, έχει να κάνει καταρχήν με την λαικομετωπική γλώσσα. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω η ανακοίνωση του ΕΛΑΣ προς τους δημοκρατικούς αξιωματικούς του ΕΔΕΣ ότι «ο Βασιλιάς παραδίδει τον ελληνικό λαό στη μανία και την βαρβαρότητα των Ινδών και των αραπάδων». Επιπλέον, όμως, στο σημείο αυτό διεισδύουν και στοιχεία οριενταλιστικών στερεοτυπικών κατασκευών περί πρωτογονισμού των αποικιακών στρατευμάτων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις καταγγελίες που αφορούν τους βιασμούς, αλλά και αναφορές όπως: «οι αεροπορικές επιδρομές κατά αμάχου πληθυσμού, η μεταβολή του Παρθενώνα σε συστηματικό πυροβολείο, η χρησιμοποίηση των αραπάδων, οι τρομοκρατικές επιδρομές των τανκς είναι μέσα ανάξια για έναν στρατό σαν τον βρετανικό».⁴⁸² Θα μπορούσαν δε, να συνοψιστούν στην φράση : «Όλα τα είχαν φανταστεί οι Έλληνες, ποτέ όμως δεν πίστευαν πως θα μπορούσαν να δοκιμάσουν και τα ρόπαλα των μαύρων».⁴⁸³

Οι αναφορές αυτές βέβαια δεν θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να είναι εδραιωμένες σε φυλετικές αντιλήψεις: Στην Πάτρα τις ίδιες περίπου μέρες πραγματοποιείται αγώνας βόλεϊμπολ μεταξύ Τάγματος ΕΛΑΣ και Ινδών, καθώς και

του Κομμουνιστικού Διεθνιστικού Κόμματος Ελλάδας (4^η Διεθνής) θα καλεί σε συναδέλφωση με τους «αγγλόφωνους φαντάρους». Πρόκειται για μια ανάγλυφη αποτύπωση των δύο διαφορετικών λογικών που διέπουν τις αντίστοιχες τάσεις του εργατικού κινήματος (εντελώς ανισοβαρείς βεβαίως, από άποψη αριθμητικής δύναμης και πολιτικής επιρροής). Το χάσμα αντιλήψεων, που εκτείνεται από τον χαρακτήρα της ΕΣΣΔ και του Β' Παγκοσμίου έως την εσωτερική κατάσταση στην Ελλάδα και τα καθήκοντα της εργατικής τάξης, αποτυπώνεται ευκρινώς και εδώ.

⁴⁸² Ριζοσπάστης, 11-12-1944,

⁴⁸³ Αξίζει να σημειωθεί ότι έναν χρόνο μετά την συμφωνία της Βάρκιζας, συναντούμε μια επιβίωση του Εαμικού λόγου, που αυτή την φορά συνδέει τους αποικιακούς στρατιώτες με την διάδοση της χρήσης ναρκωτικών. Το έντυπο της ΕΠΟΝ, στο πλαίσιο εκστρατείας ενάντια στους τεκέδες καταγγέλλει ότι «οι “σύμμαχοι” αραπάδες μαζί με ναύτες μεταφέρουν το χασίς από την Αίγυπτο και το εμπορεύονται εδώ σε συνωμοτική συνεργασία με τους χίτες και κρατικά όργανα», βλ. Νέα Γενιά 25-2-1946. Αλλά και εν μέσω του εμφυλίου, τρία σχεδόν χρόνια μετά την άφιξη των Ινδικών στρατευμάτων, ο Ριζοσπάστης «Η Ινδική Μεραρχία που απελευθέρωσε την Ελλάδα απότο ΕΑΜ και ξεχύθηκε ύστερα από το Δεκέμβρη σε όλες τις περιοχές της χώρας, διέδωσε παντού το χασίς», βλ. Ριζοσπάστης 15-8-1947

ποδοσφαιρικός αγώνας Ολυμπιακού - ομάδας Ινδών και Άγγλων.⁴⁸⁴ Άλλωστε, στο επίσημο έντυπο του ΚΚΕ (Κομμουνιστική Επιθεώρηση Ιουλίου 1945) μετά τα Δεκεμβριανά φιλοξενείται άρθρο που κατακεραυνώνει τους εν Ελλάδι εκπροσώπους φυλετικών θεωριών, όπως χαρακτηρίζεται ο καθηγητής ανθρωπολογίας Ι. Κούμαρης. Στο ίδιο άρθρο μάλιστα γίνεται αναφορά στην ρατσιστική οργάνωση Κου Κλουξ Κλαν και επισημαίνεται ότι το φυλετικό μίσος δεν είναι καν πρωτοτυπία των Ναζί.⁴⁸⁵ Εν πολλοίς, οι αναφορές αυτές αρθρώνονται ως προπαγανδιστικός λόγος με βάση την συγκυρία της εμπόλεμης συνθήκης. Στο πλαίσιο αυτό – και εν μέσω σφοδρού πυρός που καθιστούσε επείγουσα ανάγκη την εκφορά ενός προπαγανδιστικού λόγου που να απευθύνεται σε ευρύτερα στρώματα και όχι μόνο στα μέλη του ΕΑΜ (τα οποία σε κάθε περίπτωση, αντιπροσώπευαν ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού που δεν θα αυτοχαρακτηρίζονταν αριστεροί και σίγουρα όχι κομμουνιστές) - ήταν ευκολότερη η προσφυγή σε αξιοποίηση φοβικών αντανakλαστικών και στερεοτύπων για τους εξωευρωπαίους που επικρατούσαν στον αθηναϊκό και πειραιώτικο πληθυσμό του 1944. Στο σημείο αυτό πρέπει να έχουμε κατά νου ότι το *«παρελθόν ήταν και αυτό μέλλον»* το φθινόπωρο του 1944, αμέσως μετά το τέλος της ναζιστικής κατοχής και υπήρχε σε ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού η προσδοκία ενός καλύτερου μέλλοντος - πιο δημοκρατικού τουλάχιστον σε σχέση με το προπολεμικό καθεστώς της δικτατορίας Μεταξά και βασιλιά - και η έλευση βρετανικών και αποικιακών στρατιωτικών δυνάμεων και η εμπλοκή τους σε πολεμική σύγκρουση με τον ΕΛΑΣ κατέρριπτε με πάταγο την προσδοκία αυτή.

Συνεπώς, ο Εαμικός λόγος - που απευθύνεται ασφαλώς σε ευρύτερα ακροατήρια μιας κοινωνίας που είχε ελάχιστη άμεση επαφή με την ετερότητα (και ιδίως με την ένοπλη, μόνο μια φορά, με τους «Σενεγαλέζους» τριάντα σχεδόν χρόνια πριν) - εκφράζει και μια προσπάθεια να σφυρηλατηθεί σε μαζική βάση το αίτημα για αντίσταση στους νέους κατακτητές που διαδέχονται τους Γερμανούς και φέρνουν μαζί τους και στρατιώτες από άλλες μακρινές χώρες, επίσης κατακτημένους και φορείς ετερότητας, για να υποδουλώσουν τους μόλις απελευθερωμένους από τους Ναζί έλληνες. Επ' αυτού, η προσφυγή στο παράδειγμα των Ινδιάνων στην

⁴⁸⁴ Ελεύθερη Αχαΐα, 2-12-1944

⁴⁸⁵ Αγγελίδης Β., «Η ψευτοεπιστήμη του ρατσισμού και οι εκπρόσωποι της στην Ελλάδα», *Κομμουνιστική επιθεώρηση*, Ιούλης 1945, στο *Κομμουνιστική επιθεώρηση της μεταδεκεμβριανής περιόδου* τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Καζάντζα, 1976, σελ. 545-555 και 548

Αμερικανική Επανάσταση από πλευράς του επίσημου λόγου του Εαμικού τύπου (ως «Χρησιμοποίηση αγρίων κατά ελεύθερων ανθρώπων») και παράλληλα το σύνθημα «ήρθαν οι δούλοι να διώξουν τους λεύτερους» από πλευράς του λαϊκού λόγου των Μυτιληνίων, αποτελούν την πιο περιεκτική συμπύκνωση, της πρόσληψης της παρουσίας των αποικιακών στρατιωτών από το ΕΑΜ.

Εξάλλου, από τα - λίγα πάντως, και η απουσία αυτή από μόνη της συνιστά ένα τεκμήριο - ευρήματα που μας επιτρέπουν να ψηλαφήσουμε στάσεις των μη άμεσα εμπλεκόμενων στην αναμέτρηση ή και των φίλα προσκείμενων στις βρετανικές δυνάμεις (Χίτες στο Ιπποκράτειο, Ζάννου στο Κολωνάκι) προκύπτει η ταχύτατη διάδοση της φήμης των αγρίων με τα μαχαίρια στα δόντια», σε «φίλους και εχθρούς».

Επιπλέον, καταλυτική είναι η σημασία της Δεκεμβριανής εμπόλεμης κατάστασης σε Αθήνα και Πειραιά, μέσα στην οποία εκφέρεται ένας ορισμένος λόγος περί των εμπλεκόμενων Ινδών στρατιωτών. Αυτό αναδεικνύεται μέσα από την σύγκριση με αφηγήσεις για την παρουσία τους σε συνθήκες μη ένοπλης εμπλοκής τους σε μάχες. Πριν από τα Δεκεμβριανά έχουμε την χαρακτηριστική αναφορά του πρεσβευτή MacVeagh για την Μακεδονία : εκεί οι Ινδοί είναι πιο δημοφιλείς σε σύγκριση με τους Βρετανούς και αυτό οφείλεται πιθανόν στο ότι οι Έλληνες έχουν ακούσει ότι οι Ινδοί απεχθάνονται την βρετανική κυριαρχία και κατά συνέπεια θα είναι πιο θετικά διακείμενοι στην ελληνική (βλέπε Εαμική) οπτική επί του ζητήματος. Αλλά και για την περίοδο μετά την Βάρκιζα, η έρευνα της Λη Σαράφη για την περιοχή της Δεσκάτης, αναδεικνύει το γεγονός ότι πολλοί από τους χωρικούς πίστευαν ότι τόσο οι ίδιοι όσο και οι Ινδοί στρατιώτες που βρέθηκαν εκεί ήταν θύματα του βρετανικού ιμπεριαλισμού. Στην μνήμη του τοπικού πληθυσμού έχει αποτυπωθεί μια εικόνα ήρεμων και συμβιβαστικών στρατιωτών, όταν βρέθηκαν ενώπιον καταστάσεων έντασης μεταξύ Εαμικών και φιλοβασιλικών.⁴⁸⁶

Αλλά και σε μια διαφορετική περίπτωση, στο βρετανικό πλοίο που μεταφέρει πολίτες εκτοπισμένους ως Εαμικούς στην Ελ Ντάμπα της Αφρικής, σύμφωνα με την αφήγηση του Καρρέρ καταγράφεται έντονα το στοιχείο της προσέγγισης των ομήρων

⁴⁸⁶ Σαράφη Λη, «Η αστυνόμευση της Δεσκάτης, 1942-1946», σε Mazower Mark (επιμ), *Μετά τον πόλεμο: η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 238

με τους Ινδούς. Παρά το γεγονός ότι οι Βρετανοί ανώτεροί τους, τους έχουν απαγορεύσει κάθε επικοινωνία με τους ομήρους, οι Ινδοί με κάθε δυνατό τρόπο, προσέχοντας να μην γίνουν αντιληπτοί από τους Βρετανούς, δείχνουν ενδιαφέρον για τους ομήρους, προσφέροντάς τους τσιγάρα και φαί. *«Αδέρφια σας νιώθουμε και σας ευχαριστούμε»* γράφει ο Καρρέρ, καταλήγοντας *«Μας θαυμάζουν τους Έλληνες, αυτοί μπορούν να καταλάβουν καλύτερα»*.⁴⁸⁷

Στις αφηγήσεις από το ίδιο το στρατόπεδο της Ελ Ντάμπα προκύπτει ότι στους «αραπάδες» (χωρίς να καθίσταται σαφές από ποιες ακριβώς χώρες προέρχονται, πιθανότατα από αφρικανικές πάντως) ανατίθεται η φύλαξη, τους αποδίδεται ο ρόλος του σκοπού.⁴⁸⁸ Συχνά αναδύεται από τις αφηγήσεις η εικόνα τους να τουρτουρίζουν πάνω στην σκοπιά από το κρύο της αφρικάνικης νύχτας μέσα στην έρημο.

Η μεγάλη εικόνα βεβαίως συνίσταται στην ευρύτερη αντίληψη των ευρωπαίων περί του αποικιακού κόσμου και της Ανατολής, αντίληψη που έχει πίσω της ένα ιστορικό βάθος. Εν προκειμένω, το ερμηνευτικό σχήμα του οριενταλισμού είναι απαραίτητο να ληφθεί υπόψη. Η Ελλάδα όμως – και η ελληνική αριστερά – εντάσσεται σε αυτό το σχήμα και πώς ; – με δεδομένο ότι οι πηγές δείχνουν ότι και η ίδια η Ελλάδα για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, θεωρείτο «Ανατολή» από τους Ευρωπαίους. Για τον λόγο αυτό, προτάχθηκε το δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, στο οποίο αφενός αναδείχτηκαν στοιχεία οiwονεί οριενταλισμού στην ελληνική προπολεμική κοινωνία και αφετέρου υπήρξε μια - όχι εξαντλητική βεβαίως - αναφορά στον λόγο του εργατικού κινήματος. Ο τελευταίος, τόσο ο κομματικός όσο και της αριστερής αντιπολίτευσης, απείχε από τα οριενταλιστικά στερεότυπα εξωτισμού και - διαρθρωμένος με ταξικό αυστηρά ιδίωμα - αντιμετώπιζε το προλεταριάτο των αποικιών ως φυσικό του σύμμαχο.

⁴⁸⁷ Καρρέρ Αλέξης, *Ελ Ντάμπα η ιστορία της ομηρίας*, Αθήνα, εκδ. Εντός, 2004, σελ. 42, 46

⁴⁸⁸ Κάτι που αποτυπώνεται και στο τραγούδι της Ελ Ντάμπα : «Δέκα-δέκα στα τσαντίρια και αρχίσαν τα μαρτύρια/ Αραπάδες μας φυλάγαν και οι Άγγλοι μας μετράγαν,» βλ. Καρρέρ, οπ.π, σελ. 96. Σε άλλο τραγούδι των εγκλείστων : «δάκρυσαν τα ματάκια μου στα σύρματα να στέκω/τους αραπάδες να κοιτώ την Ελλάδα να μην βλέπω», βλ. Ζαχαριάδης Πραξιτέλης, *Ελ Ντάμπα, 1945, Ημερολόγιον αιχμαλωσίας*, επιμ. Ι. Παπαθανασίου, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2014, σελ. 145

Περνώντας στην πολυσύνθετη συνθήκη του Β' Παγκοσμίου, αντιλήψεις οριενταλιστικές παραμένουν ισχυρές στις αποικιοκρατικές δυνάμεις και κατά την διάρκεια του «μεγάλου αντιφασιστικού πολέμου». Είναι χαρακτηριστικό το σχόλιο που κάνει ο Σεφέρης (*«Φόβος του Ιάπωνα, φόβος του νέγρου»*), με αφορμή τις δηλώσεις του ηγέτη της Νότιας Αφρικής στρατηγού Smuts ότι *«για την ώρα δεν έχει σκοπό να δώσει πυροβόλα όπλα στους ιθαγενείς»*. Ακόμα πιο σημαντικό είναι βέβαια το γεγονός ότι εξεγέρσεις στην ίδια την Ινδία καταπνίγονται στο αίμα και ηγέτες του Κογκρέσου όπως ο Νεχρού μένουν επί τρία σχεδόν χρόνια φυλακισμένοι από τους Βρετανούς.

Ηχεί παράδοξη, σαν μια από τις περιώνυμες ειρωνείες της ιστορίας, αλλά στην πραγματικότητα είναι απόλυτα συνεπής ως προς την εν γένει γραμμή των Κομμουνιστικών Κομμάτων, (και της Τρίτης Διεθνούς ως την αυτοδιάλυσή της το 1943) κατά τον Β' παγκόσμιο, η δημοσίευση στην Κομμουνιστική Επιθεώρηση τον Απρίλιο του 1945, άρθρου για *«την θέση του Κ.Κ Ινδιών στο σημερινό πόλεμο»*. Σε αυτό, ο Τζόσι, γραμματέας του ΚΚΙ, αναλύει την θέση του κόμματος με βάση το ερμηνευτικό σχήμα της μετατροπής του δεύτερου ιμπεριαλιστικού πολέμου σε πόλεμο κατά του φασισμού. Στο πλαίσιο αυτό της θεώρησης του πολέμου ως παγκοσμίου εθνικοαπελευθερωτικού πολέμου, επικρίνει την στάση ουδετερότητας του Κογκρέσου και της Μουσουλμανικής Λίγκας, τονίζοντας παράλληλα πως *«χτυπώντας αυτήν την στιγμή τον Βρετανικό ιμπεριαλισμό, κάνουμε την δουλειά των Γιαπωνέζων φασιστών»*.⁴⁸⁹ Η δημοσίευση του άρθρου αυτού, ενώ έχει προηγηθεί η αιματοχυσία της σύγκρουσης του Δεκέμβρη και τα στρατεύματα της 4^{ης} Ινδικής Μεραρχίας είναι ακόμα στην Ελλάδα, αποτελεί κλειδί για την κατανόηση των τεκταινομένων.

Συνοψίζοντας, το εγχείρημα και διακύβευμα της παρούσας εργασίας αφορούσε την απόπειρα ιστορικοποίησης που επέβαλε το ίδιο το υλικό και τα ευρήματα του. Υπό αυτό το πρίσμα, η εργασία επιχείρησε να συμβάλει στο να φωτισθεί, το τί σήμαινε η οδηγία των Βρετανών προς τους Γκούρκας να μην χρησιμοποιήσουν το κούκρι στην επιχείρηση της Καστέλας *«για πολιτικούς λόγους»*,

⁴⁸⁹ «Η θέση του Κ.Κ των Ινδιών στον σημερινό πόλεμο» σε *Κομμουνιστική επιθεώρηση*, Απρίλης - Μάης 1945, στο *Κομμουνιστική επιθεώρηση της μεταδεκεμβριανής περιόδου* τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Καζάντζα, 1976, σελ. 291-295

η αναφορά του Ταξίαρχου Block ότι *«ηθελήμενα τους είχε βάλει να ακονίζουν τα κούκρια ώστε να τους βλέπουν όλοι»*, η από τα αριστερά κριτική του Bevan στην θυελλώδη συνεδρίαση στην Βουλή των Κοινοτήτων για την επιστράτευση των Γκούρκας, και η - πέντε μήνες πριν λάβουν χώρα όλα τα παραπάνω - έκθεση του J.M Stevens, που τόνιζε ότι οι απαιτούμενες Βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις στην Ελλάδα *«πρέπει να αποτελούνται από λευκούς»*.

Επίλογος : Ο George Orwell για τους «Ινδούς» του Δεκέμβρη 1944

Μέσα στα Δεκεμβριανά, την 15 Δεκεμβρίου 1944, θα δημοσιευτεί στην αριστερή βρετανική εφημερίδα «Tribune» ανταπόκριση από την Αθήνα, που θα σχολιάζει αρνητικά την εκεί παρουσία Ινδικών στρατευμάτων. Το περιεχόμενο της ανταπόκρισης θα προκαλέσει την αντίδραση του George Orwell, στην στήλη «As I please» που διατηρούσε στην ίδια εφημερίδα, στο φύλλο της 29 Δεκεμβρίου 1944.⁴⁹⁰ Ο Orwell θα επικρίνει τον ανταποκριτή της, ο οποίος «εξέφρασε τον τρόμο και την αηδία του στο άκουσμα της είδησης ότι Ινδικά στρατεύματα χρησιμοποιήθηκαν εναντίον των Ελλήνων, και συνέκρινε την χρήση τους με την χρήση Μαροκινών από τον Φράνκο εναντίον της Ισπανικής δημοκρατίας».

Ο Orwell επισημαίνει ότι «ο αρχέγονος, αρχετυπικός αυτός φόβος» για την χρήση αποικιακών στρατευμάτων θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφύλαξη από την αριστερά. Σημειώνει καταρχήν ότι δεν είναι ορθή η σύγκριση με τους Μαροκινούς του Φράνκο, καθώς οι αντιδραστικοί φύλαρχοι του Μαρόκου έστειλαν τους στρατιώτες τους στην Ισπανία με συνειδητό στόχο να συντρίψουν την δημοκρατία. Αντίθετα, οι Ινδοί στρατιώτες είναι μισθοφόροι, που υπηρετούν τον Βρετανικό στρατό είτε λόγω οικογενειακής παράδοσης, είτε για οικονομικούς λόγους, (αν και τελευταία, επισημαίνει, μια μερίδα τους έχει αρχίσει πιθανότατα να σκέφτεται ως Ινδικός Στρατός, ως πυρήνας των ενόπλων δυνάμεων μιας μελλοντικής ανεξάρτητης Ινδίας). Σε αντίθεση με την χρησιμοποίηση των Μαροκινών, η παρουσία των Ινδικών στρατευμάτων είναι μάλλον απίθανο να έχει οποιαδήποτε πολιτική σημασία, και το πιθανότερο είναι ότι στάλθηκαν στην Αθήνα, επειδή έτυχε να είναι τα πιο κοντινά διαθέσιμα στρατεύματα.

Το κυριότερο όμως, για τον Orwell, είναι να μην τίθεται από τους σοσιαλιστές και γενικότερα από την αριστερά, ζήτημα που να σχετίζεται, έστω και υπαινικτικά, με οποιαδήποτε προκατάληψη λόγω χρώματος/φυλής. Αναφέροντας ως παράδειγμα την κατοχή του Ρουρ το 1923 και τον Ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, υπενθυμίζει ότι στο

⁴⁹⁰ Orwell George, «As I please», *Tribune*, 29-12-1944, διαθέσιμο ηλεκτρονικά <http://www.telelib.com/authors/O/OrwellGeorge/essay/tribune/AsIPlease19441229.html>

παρελθόν η κατακραυγή ενάντια στην «χρήση έγχρωμων στρατευμάτων» διατυπώθηκε σαν να ήταν υπό μια έννοια χειρότερο να πυροβολούνται οι Γερμανοί πολίτες ή οι Ισπανοί δημοκρατικοί αντίστοιχα, από Ινδούς ή νέγρους, παρά από Ευρωπαίους. Για τον λόγο αυτό, τονίζει ότι *«Το έγκλημα της Βρετανίας στην Ελλάδα είναι η ίδια η εμπλοκή και επέμβασή της καθεαυτή στις ελληνικές υποθέσεις. Το χρώμα των στρατιωτών που εκτελούν τις διαταγές είναι αδιάφορο και δεν πρέπει να μας ενδιαφέρει»*. Από την σκοπιά της αριστεράς που τον ενδιαφέρει, η καταγωγή των στρατευμάτων με τα οποία η επέμβαση αυτή διεκπεραιώνεται, δεν πρέπει να την απασχολεί.

Αντιδιαστέλλοντας με τους «Σενεγαλέζους», επισημαίνει ότι ίσως στην περίπτωση του Ρουρ να ήταν κάπως δικαιολογημένη η διαμαρτυρία ενάντια στην χρήση τους, γιατί αφενός οι Γερμανοί πιθανότατα το ένιωσαν σαν μια επιπρόσθετη ταπείνωση και αφετέρου οι Γάλλοι ίσως το έκαναν ακριβώς για τον λόγο αυτό, δηλαδή εμπρόθετα. Όμως τα συναισθήματα ταπείνωσης που βίωναν οι Γερμανοί δεν είναι καθολικά και γενικεύσιμα παντού στην Ευρώπη, εξαιτίας της ιδιαίτερης τότε συγκυρίας (των εξοντωτικών συνεπειών της συνθήκης των Βερσαλλιών, και της εμπρόθετης, ενδεχομένως, χρήσης των Σενεγαλέζων από τους Γάλλους).

Επιπλέον, ο Orwell, αμφισβητεί το κατά πόσο υπάρχει προκατάληψη στην Ευρώπη απέναντι στα Ινδικά στρατεύματα, τα οποία δεν συνοδεύονταν από φήμη παρόμοια με αυτή των Μαροκινών και γενικώς «θεωρείται ότι συμπεριφέρονται καλά» όπως επισημαίνει. Καταλήγει, τονίζοντας ότι - ακόμα και αν ο ανταποκριτής της εφημερίδας υπονοούσε ότι σε μια τέτοια υπόθεση είναι ιδιαίτερα αρνητική η εμπρόθετη χρησιμοποίηση στρατευμάτων χωρίς πολιτική συνειδητοποίηση - δεν πρέπει *«να προσβάλουμε τους Ινδούς, ισχυριζόμενοι ότι η παρουσία τους στην Αθήνα είναι πιο προσβλητική από αυτή των Βρετανών»*.

Κατά συνέπεια, ο Orwell, από μια σκοπιά σαφέστατα υπέρ των αποικιοκρατούμενων Ινδών, τονίζει πόσο προσεκτική πρέπει να είναι η Αριστερά στο ζήτημα αυτό, επικρίνοντας κατ' ουσίαν τον ανταποκριτή της Tribune ότι αναπαράγει φοβικές κραυγές, με βαθύ υπόβαθρο πίσω τους, που δεν ταιριάζουν στην σοσιαλιστική σκέψη και την πολιτική ανάλυση των εξελίξεων από αριστερή οπτική γωνία. Την προϊστορία των «κραυγών» αυτών προσπάθησε να αναδείξει η παρούσα

εργασία στο πρώτο της μέρος, που ήταν απαραίτητο για την κατανόηση των προσλήψεων της συμμετοχής των «Ινδών» στα Δεκεμβριανά.

Γενικότερα, στο εξαιρετικό αυτό άρθρο του, στην ουσία μέσα σε δύο παραγράφους, ο οξυδερκής Orwell, που είχε γεννηθεί και ζήσει στην Βιρμανία, συμπυκνώνει, μέσα στον πυρετό των αντιδράσεων για τα Δεκεμβριανά που εκδηλώνονταν και στην ίδια την Βρετανία, όλα τα ζητήματα που τέθηκαν από την παρούσα μελέτη, αναφερόμενος σε ιστορικά ζητήματα που έγιναν αντικείμενο πραγμάτευσής της, όπως οι «Σενεγαλέζοι» και σε μικρότερο βαθμό οι Μαροκινοί. Στο πλαίσιο αυτό, κρίθηκε σκόπιμο να προταχθεί όλο το πρώτο μέρος με την προϊστορία της έλευσης των αποικιακών στρατευμάτων στην Ευρώπη, κατά τον Α' Παγκόσμιο, ώστε να φανεί πόσο σημαντικός ήταν ακόμα ο απόηχος της αντιδράσεων στην παρουσία τους, και από τα αριστερά, ακόμη και μέσα στον Β' Παγκόσμιο.

Αλλά και αντίστροφα, στην αντίθετη όχθη από τον Orwell, φωτίζεται με αυτόν τον τρόπο το κρίσιμο σχόλιο του Stevens, ήδη το καλοκαίρι του 1944 ότι τα βρετανικά στρατεύματα που θα έρθουν στην Ελλάδα *«πρέπει να αποτελούνται από λευκούς»*. Η επισήμανση του Orwell ότι δεν ήταν εμπρόθετη ενέργεια των Βρετανών να στείλουν Ινδικά στρατεύματα, συνάδει με τις ανησυχίες που τους προξενούσε το ζήτημα της χρήσης αποικιακών στρατιωτών, κάτι που αποτυπώνει και η έκθεση του Stevens. Εξάλλου, πράγματι η παρουσία τους στην Αθήνα έγινε, όπως είδαμε, αντικείμενο προπαγάνδας από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ ακριβώς επειδή, μεταξύ άλλων, καθίστατο ολοφάνερο ότι οι Βρετανοί *«έστειλναν στην Ελλάδα όλες τις φυλές του κόσμου»* και μεγεθυνόταν η εντύπωση της εισβολής και παρέμβασης στα εσωτερικά ενός λαού που είχε μόλις απελευθερωθεί από τους Γερμανούς.

Ο ιστορικός δεν είναι δικαστής και, συνεπώς, δεν ανήκει στην δικαιοδοσία του να αποδώσει αμετάκλητες εκ των υστέρων κρίσεις, να δικαιώσει, να αθωώσει ή να καταδικάσει, αλλά να κατανοήσει. Το πρώτο μέρος της παρούσας ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένο, ακριβώς σε μια απόπειρα κατανόησης του νοητικού σύμπαντος που επικρατούσε το 1944.

Το γεγονός ότι ο Orwell, γράφει τα παραπάνω εν θερμώ, εν μέσω της σύγκρουσης, αφενός τον καθιστά έναν «αυτόπτη μάρτυρα» του κλίματος της εποχής, κλίμα μέσα στο οποίο αναδεικνύονται οι σημασίες που επενδύονταν και οι

συνδηλώσεις που είχε το ζήτημα της χρήσης αποικιακών στρατιωτών το 1944 – με ακόμα νωπές τις συζητήσεις που είχαν προκληθεί ήδη από τον Α' Παγκόσμιο. Αφετέρου, ο Orwell αναδεικνύεται και ως ένας οξυδερκής παρατηρητής, που διακρίνει τις λεπτές αποχρώσεις του ζητήματος, κάνοντας αναδρομή στα ιστορικά δεδομένα και με κριτικό πνεύμα ως προς την αριστερή στάση πάνω στο ζήτημα. Θέτει το ζήτημα στις διαστάσεις που συνέθεταν την ουσία της βρετανικής επέμβασης και που θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής: το έγκλημα ήταν η ίδια η Βρετανική επέμβαση στην Αθήνα, αδιάφορα από το χρώμα των ένοπλων υποκειμένων που την διεκπεραίωναν.

Υστερόγραφο για τους Γκούρκας μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο

Οι Γκούρκας, ως τμήμα του βρετανικού Στρατού, μεταπολεμικά θα μετάσχουν, εκτός των άλλων, στον πόλεμο με την Αργεντινή για τα νησιά Φώκλαντ (1982). Ο διάσημος λογοτέχνης Γκαμπριέλ Γκαρσία Μάρκες θα γράψει άρθρα σε εφημερίδες, στα οποία θα επικαλείται μαρτυρίες Αργεντινών στρατιωτών. Σύμφωνα με τις αφηγήσεις, οι Γκούρκας επεδείκνυν ιδιαίτερη δεξιότητα και στην ταχύτητα στο να κόβουν τα κεφάλια Αργεντινών στρατιωτών, και στην συνέχεια, κρατώντας το αποκομμένο κεφάλι από τα μαλλιά, έκοβαν τα αυτιά. Μάλιστα σε μια περίπτωση, ήταν τόσο συνεπαρμένοι στο θηριώδες έργο τους, που και μετά το τέλος της μάχης φέρονταν να συνέχιζαν να σκοτώνουν Άγγλους συμπολεμιστές τους! Σε άλλο άρθρο του ο γνωστός συγγραφέας επικαλείται άλλη μαρτυρία, σύμφωνα με την οποία οι Γκούρκας ήταν τόσο αφιονισμένοι - σαν να βρίσκονταν υπό την επήρεια ναρκωτικών - ώστε άρχιζαν να σκοτώνουν ο ένας τον άλλο! Η βρετανική κυβέρνηση χαρακτήρισε αυτές τις αναφορές ως «παραμύθια, εμπνευσμένα από μαύρη προπαγάνδα».⁴⁹¹ Σε κάθε περίπτωση, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι η ισχύς του συγκεκριμένου θρύλου για τους Γκούρκας – σε μεγάλο βαθμό οφειλόμενου στο κούκρι – παρέμενε αμείωτη στις αρχές της δεκαετίας του 1980.

Την δεκαετία του 2000, στην Βρετανία, μεγάλη δημοσιότητα γνώρισαν οι δικαστικοί αγώνες που έδωσαν βετεράνοι Γκούρκας, και συνοδεύτηκαν από μια ανάλογη καμπάνια υπό το σύνθημα «δικαιοσύνη για τους Γκούρκας». Βασικά αιτήματά τους ήταν η απονομή ίσης σύνταξης με τους Βρετανούς συναδέλφους τους και κυρίως η χορήγηση σε αυτούς άδειας μόνιμης διαμονής και εγκατάστασης στην χώρα, ως επιβράβευση της συμβολής τους σε πληθώρα πολεμικών αναμετρήσεων ανά τον κόσμο επί σχεδόν δύο αιώνες. Εκτός των άλλων, οι βετεράνοι Γκούρκας, επικαλέστηκαν και απειλές που δέχονταν από Μαοϊκούς αντάρτες στην πατρίδα τους.

⁴⁹²

Στο ίδιο το Νεπάλ, είχε αναπτυχθεί την δεκαετία του 1990 ένα μαζικό κίνημα υποστήριξης στο Κομμουνιστικό Κόμμα Νεπάλ (Μαοϊκό), που θα εξελιχτεί σε ένοπλο αγώνα (και τελικά στην άνοδο στην εξουσία, κερδίζοντας τις εκλογές το

⁴⁹¹ Crew Bob, *Gurkha warriors, The inside story of the world's toughest regiment*, London, Metro publishing ltd, 2003, σελ. 120-122

⁴⁹² Bullock Christopher, *Britain's Gurkhas*, London, Third millennium publishing, 2009, σελ. 235

2008). Στο πλαίσιο αυτό, το 1996, το Κ.Κ. Νεπάλ (Μαοϊκό) είχε θέσει στην κυβέρνηση κατάλογο 40 σημείων, στον οποίο συγκαταλεγόταν και το αίτημα να κλείσουν τα κέντρα στρατολόγησης των Γκούρκας και να βρεθούν αξιοπρεπείς δουλειές για τους κατατασσόμενους.⁴⁹³

⁴⁹³ Σακελλαρόπουλος Σπύρος, όπ.π, σελ. 320.

Βιβλιογραφία
Ελληνική

- Adas Michael, *Ανδρών μέτρον μηχανή: επιστήμη, τεχνολογία και ιδεολογίες της δυτικής κυριαρχίας*, μτφ Γ. Σκαρπέλος, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 2003,
- Ανδρικόπουλος Γιάννης, *1944 Κρίσιμη χρονιά*, τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Διογένης, 1974,
- Αντερσον Κέβιν, «Όχι μόνο κεφάλαιο και τάξη: Ο Μαρξ για τις μη δυτικές κοινωνίες, τον εθνικισμό και την εθνικότητα», *Μαρξιστική σκέψη*, τ. 19, Ιανουάριος-Μάρτιος 2016, εκδ. Τόπος
- Αξιώτη Μέλπω, *Άπαντα, τόμος Γ', Χρονικά*, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1980
- Αρχηγείον Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος και τα μετά ταύτην γεγονότα*, Αθήνα, ΔΙΣ, 1973,
- Αρχιμανδρίτης Νικόλαος, «Ο κόκκινος Δεκέμβρης», *Αστυνομικά Χρονικά*, τεύχος 57, 1 Οκτωβρίου 1955, και τεύχος 58, 15 Οκτωβρίου 1955,
- Αυτός ήταν ο Δεκέμβρης- η ένοπλη απάντηση του λαού στην αγγλική κατοχή*, έρευνα - επιλογή κειμένων Μπ. Γραμμένος, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 2004,
- Βαμβακάρης Μάρκος, *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή - επιμέλεια Αγγελική Βέλλου-Καίλ, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1978,
- Βαφειάδης Μάρκος, *Απομνημονεύματα, τόμος Γ' 1944-1946*, Αθήνα, εκδ. Νέα σύνορα-Α.Λιβάνη, 1985,
- Βλάχος Γεώργιος, *Άρθρα στην «Καθημερινή» (1919-1951)*, επιλογή-επιμέλεια Μ. Σταματελάτος, Αθήνα, εκδ. Ζήδρος, 1990,
- Baerenzen Lars - Close David, «Η ήττα του ΕΑΜ από τους Βρετανούς, 1944-1945», σε Close David (επιμ), *Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950 Μελέτες για την πόλωση*, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 1997, σελ. 101-128
- Βόγλης Πολυμέρης, *Η αδύνατη επανάσταση*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2014,
- Βόγλης Πολυμέρης, *Η ελληνική κοινωνία στην κατοχή 1941-1944*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2010,
- Γαβριηλίδης Κώστας, *Το ημερολόγιο της Ανάφης στη δικτατορία του Μεταξά*, Αθήνα, εκδ. Εντός, 1997,
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949) τόμος Ι*, Αθήνα, εκδ. ΔΙΣ, 1998
- «Για το ζήτημα των νέγων. Απόφαση του 4^ο συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς», *Μαρξιστική σκέψη*, τ. 19, Ιανουάριος-Μάρτιος 2016, εκδ. Τόπος,
- Γκότση Γεωργία, «Αυτοκρατορία και εξωτισμός στα διηγήματα του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή», σε Αργυρίου Α., Δημάδης Κ., Λαζαρίδου Α. (επιμ), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην ανατολή και την δύση 1453-1981, Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού συνεδρίου νεοελληνικών σπουδών, τομ. Α'*, Αθήνα, εκδ. ελληνικά γράμματα, 1999,
- Clive Nigel, *Εμπειρία στην Ελλάδα (1943-1948)*, Αθήνα, εκδ. ελληνική ευρωεκδοτική, χ.χ.

- Close David, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, μτφρ. Ρ. Χρυσοχόου, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 2003,
- Colley Linda, «Τι είναι αυτοκρατορική ιστορία σήμερα;», σε Cannadine David, (επιμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα*, μτφ. Κ. Αθανασίου, Αθήνα, εκδ. νήσος, 2007
- Γρηγοριάδης Σόλων, *Δεκέμβριος 1944 : Το ανεξήγητο λάθος*, εκδ. το Βήμα [ανατύπωση εκδ. Φυτράκη], χ.χ.
- Δελαπόρτας Παύλος, *Το λιθάρι του Σισύφου*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1981,
- Διαμαντούρος Νικηφόρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, μτφ Κ. Κουρεμένος, Αθήνα, εκδ. MIET, 2006,
- Δρόλαπας Τάσος, *Μαρτυρία 1940-1944*, Αθήνα, εκδ. Κανελλόπουλος, 1984,
- ΕΑΜ, *Λευκή Βίβλος, Μάης 1944 - Μάρτης 1945*, Τρίκαλα, 1945, ανατύπωση εκδ. Κλεψύδρα, 1975
- Ελεφάντης Άγγελος, *Μας πήραν την Αθήνα... Ξαναδιαβάζοντας μερικά σημεία της ιστορίας 1941-50*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2003,
- Ζαχαριάδης Πραξιτέλης, *Ελ Ντάμπα, 1945, Ημερολόγιον αιχμαλωσίας*, επιμ. Ι. Παπαθανασίου, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2014,
- Fauriel Claude, *Δημοτικά τραγούδια της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, εκδ. ελληνική παιδεία ΑΕ, 2002
- Η έκθεση Σιάντου για τα Δεκεμβριανά και η έκθεση της 13^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ για τη μάχη της Αθήνας*, έρευνα Π. Ροδάκης - Μπ. Γραμμένος, Αθήνα, εκδ. Γλάρος, 1986,
- Hobsbawm Eric, *Η εποχή των αυτοκρατοριών*, μτφ. Κ. Σκλαβενίτη, Αθήνα, εκδ. MIET, 2007
- Hobson J.A, *Ιμπεριαλισμός : Μια μελέτη*, μτφ. Θ. Νουτσόπουλος, Αθήνα, εκδ ΚΨΜ, 2013,
- Θεοδούλου Χρίστος, *Η Ελλάδα και η Αντάντ, 1^η Αυγούστου 1914 - 25^η Σεπτεμβρίου 1916*, Χανιά, εκδ. Πατάκη, 2011
- Θεοδωράκης Μίκης, *Οι δρόμοι του Αρχάγγελου, Τόμος Α΄*, Αθήνα, εκδ. Έθνος ΑΕ, 2014,
- Θεοτοκάς Γιώργος, *Τετράδια ημερολογίου (1939-1953)*, εισαγωγή- επιμέλεια Δ. Τζιόβας, Αθήνα, εκδ. εστία, χ.χ.,
- Θεοφάνους Κώστας, *Η εθνική αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, Αθήνα, εκδ. Λιμάνι, 1996,
- Ιατρίδης Ιωάννης, *Εξέγερση στην Αθήνα*, μτφ. Κ. Τσαμπίρης, Αθήνα, εκδ. Νέα σύνορα Α. Λιβάνη, 2013.
- Ιωαννίδης Μάνος, *Φάκελος Νο 9745/Β Στα χρόνια του μεγάλου αγώνα*, Αθήνα, εκδ. Μέδουσα, 2005,
- Καββαδίας Νίκος, *Μαραμπού*, Αθήνα, εκδ. Άγρα, 1990,
- Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ημερολόγιο κατοχής*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 2003,
- Καπετανάκης Βρασίδης, *Το λεξικό της πιάτσας*, Αθήνα, εκδ. Αλφειός, 1989,
- Καραγιώργης Κώστας, *Γύρω από το Δεκέμβρη*, Αθήνα, εκδ. Προσκήνιο, 2000,

- Καρκαβίτσας Ανδρέας, *Τα άπαντα, Τόμοι Δ' και Ε'*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα, εκδ. Γιοβάνη, 1973
- Καρρέρ Αλέξης, *Ελ Ντάμπα η ιστορία της ομηρίας*, Αθήνα, εκδ. Εντός, 2004,
- Κατσιμήτρος Γεώργιος, *Η μάχη των Αθηνών*, Αθήνα, χ.ε, 1970,
- Κεπέσης Νίκανδρος, *Ο Δεκέμβρης του 1944*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1994
- Κιουρτσάκης Γιάννης, *Καρναβάλι και караγκιόζης*, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1985,
- ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα Τόμος Τέταρτος 1934-1940*, Αθήνα, εκδ. ΚΚΕ (Εσωτερικού), 1974
- ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα Τόμος Πέμπτος 1940-1945*, Αθήνα, εκδ. ΚΚΕ (Εσωτερικού), 1974
- Κολοκοτρώνη, *Άπαντα (απομνημονεύματα - δίκη), τόμος Ι*, (επιμ. Ε. Αλεξίου), εκδ. Μέρμηγα, χ.χ,
- Κ.Ο.Α 6^η Αχτίδα, *Οι ανατολικές συνοικίες το Δεκέμβρη του 1944*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 2014,
- Κομμουνιστική επιθεώρηση της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Καζάντζα, 1976,
- Κοταρίδης Νίκος, «Ο αντίπαλος και η αντιπαλότητα στο λόγο του Άρη Βελουχιώτη», σε Κουτσούκης Κ. (επιμ), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η εθνική αντίσταση*, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 1998
- Κωστόπουλος Τάσος, *Κόκκινος Δεκέμβρης*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2016,
- Κωτσάκης Σπύρος, *Δεκέμβρης του 1944 στην Αθήνα*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1986
- Λαπαθιώτης Ναπολέον, *Η ζωή μου*, επιμ. Γ. Παπακώστας, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 2009
- Λιάκος Αντώνης, *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, 2007
- Λιάκος Αντώνης, «Παντελής Πουλιόπουλος: πώς εγγράφεται η θεωρία στην κοινωνία;», *Τα Ιστορικά*, Τόμος 10, τ. 18-19, Ιούνιος - Δεκέμβριος 1993,
- Λήμπνεχτ Καρλ, *Μιλταρισμός και αντιμιλταρισμός*, μτφρ. Β. Καραπλή, Αθήνα, εκδ. Παρουσία, 1983
- Λιβιεράτος Δημήτρης, *Τα Δεκεμβριανά του 1944*, Αθήνα, Μαρξιστικός όμιλος οικονομικών και κοινωνικών μελετών, 2001,
- Λουντέμης Μενέλαος, *Ο Μεγάλος Δεκέμβρης*, Αθήνα, εκδ. Μαρή και Κοροντζή, 1945
- Μακρής Ορέστης, *Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1985,

- Μακρής-Στάικος Πέτρος, *Ο «Δεκέμβρης» του 1944: τέσσερα άγνωστα κείμενα*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 2014,
- Μάξιμος Σεραφεΐμ, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία;*, Αθήνα, εκδ. Στοχαστής, 1975,
- Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, τόμος 1, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2005
- Μαρξ Καρλ, *Το κεφάλαιο τομ. 1*, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 2005,
- Μαρξ Καρλ, «Η βρετανική κυριαρχία στην Ινδία», σε Μαρξ Καρλ-Ενγκελς Φρίντριχ, *Η αποικιοκρατία στην Ασία*, μτφρ. Σάββας Μιχαήλ, Αθήνα, εκδ. Άγρα, 2003,
- Μαρξ Καρλ, «Οι συνέπειες της βρετανικής κυριαρχίας στην Ινδία», σε Μαρξ Καρλ-Ενγκελς Φρίντριχ, *Η αποικιοκρατία στην Ασία*, μτφρ. Σάββας Μιχαήλ, Αθήνα, εκδ. Άγρα, 2003
- Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, εισαγ. Γ. Βλαχογιάννης, εκδ. Μπάυρον, χ.χ
- Μαυρογορδάτος Γιώργος «Ο εθνικός διχασμός, Το “κράτος των Αθηνών” και το “κράτος της Θεσσαλονίκης”», σε Βερέμης Θ. - Νικολακόπουλος Η. (επιμ), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα, εκδ. ελληνικά γράμματα, 2005,
- Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, μτφ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1994
- Mazower Μαρκ, *Σκοτεινή ήπειρος*, μτφ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2001,
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, εκδ. Κέντρο λεξικολογίας, 2012,
- Μπενάς Τάκης, *Της κατοχής, Μνήμες μικρές σαν χρέος*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1990
- Μυριβήλης Στρατής, *Η ζωή εν τάφω*, Αθήνα, εκδ. βιβλιοπωλείον της εστίας, 1979
- Μωραΐτης Γιώργος, *Αναμνήσεις ενός αντάρτη, τόμος Β’*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης, 1999,
- Νεχρού Παντίτ, *Η ιστορία των Ινδιών*, μτφρ. Ν. Ανδρικόπουλος, Αθήνα, εκδ. Φέξη, 1959,
- Οικονομίδης Φοίβος, *Ο Δεκέμβρης του ’44 και η διεθνής σημασία του*, Αθήνα, εκδ. Ορφέας, 2005,
- Οικονομίδης Φοίβος, «Οι Βρετανοί, η Θεσσαλονίκη και οι πόθοι του Τίτο», σε *Ιστορικά Ελευθεροτυπίας*, 2-12-1999,
- Παλαμάς Κωστής, *Ο δωδεκάλογος του γύφτου*, Αθήνα, εκδ. Το Βήμα, 2014,
- Παπαδημητρίου Ζήσης, *Ο ευρωπαϊκός ρατσισμός*, Αθήνα, εκδ. ελληνικά γράμματα, 2000,
- Παπαδημητρίου Δέσποινα «Η χθεσινή εκδικητήριος ημέρα» , σε *Ιστορικά Ελευθεροτυπίας*, *Τα Νοεμβριανά του ’16 και το Ανάθεμα*, 16-11-2000,

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1957*, Αθήνα εκδ. Σαββάλα, 2006,

Παπαστράτης Προκόπης, «Η εθνική αντίσταση: συμμαχικές σκοπιμότητες και αντιδράσεις», σε Κουτσούκης Κλ. επιμ., *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η εθνική αντίσταση*, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 1997,

Petropoulos John, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα, εκδ. ΜΙΕΤ, 1997,

Πικρός Πέτρος, *Τουμπεκί*, Αθήνα, εκδ. Άγρα, 2010,

Πόλεμος κατά τον πόλεμον. Αποφάσεις του πρώτου πανελληνίου συνεδρίου παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού, Αθήνα, εκδ. Διεθνής βιβλιοθήκη, 1975

Πουλιόπουλος Παντελής, *Κείμενα για τον πόλεμο τη δικτατορία το νέο κόμμα*, Αθήνα, εκδ. Πρωτοποριακή βιβλιοθήκη, 1979,

Passow Arnold, *Ρωμαίικα τραγούδια*, Αθήνα, εκδ. ελληνική παιδεία ΑΕ, 2007,

Πολίτης Αλέξης (επιμ), *Το δημοτικό τραγούδι, Κλέφτικα*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 2001,

Πολίτης Νικόλαος, *Οι παραδόσεις του ελληνικού λαού, Τόμος Α΄*, Αθήνα, εκδ. Τα Νέα, 2013,

Ρηγάτος Γεράσιμος, *Για καλό και για κακό, Ευχή και κατάρα στον λαϊκό λόγο*, Αθήνα, εκδ. Το Βήμα, 2013

Ρηντ Τζον, «Η Αμερική και το ζήτημα των νέγρων», *Μαρξιστική σκέψη*, τ. 19, Ιανουάριος-Μάρτιος 2016, εκδ. Τόπος

Richter Heinz, *Η μάχη της Κρήτης*, Αθήνα, εκδ. Γκοβόστη, 2011,

Said Edward, *Οριενταλισμός*, μτφ Φώτης Τερζάκης, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1996

Said Edward, «Επανεξέταση του Οριενταλισμού», σε Said Edward, *Αναστοχασμοί για την εξορία*, μτφ Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα, εκδ. Scripta, 2006

Σακελλαρόπουλος Σπύρος, *Νεπάλ, εθνότητες, κάστες, τάξεις στην κορυφή του κόσμου*, Αθήνα, εκδ. Τόπος, 2012

Σακελλαρόπουλος Τάσος, «Η εδαφική και στρατιωτική διάσταση της σύγκρουσης», σε *Δεκέμβρης 1944 : Μύθοι και πραγματικότητες*, Αθήνα, έκδοση της Αυγής, 2013,

Σαράφη Λη, «Η αστυνόμευση της Δεσκάτης, 1942-1946», σε Mazower Mark (επιμ), *Μετά τον πόλεμο: η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2004,

Σεφέρης Γιώργος, *Μέρες Δ΄, 1 Γενάρη 1941 - 31 Δεκέμβρη 1944*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 1986

Σιμόπουλος Κυριάκος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21, τομ. 4, 1824-1826*, Αθήνα, Πολιτιστικές εκδόσεις, 2004

Σπάρτακος, *Όργανο της Κομμουνιστικής Αντιπολίτευσης (ομάδα Σπάρτακος), Κείμενα 1930-1932*, Αθήνα, εκδ. Ουτοπία, 1986

Σπυριδάκη Θάλεια, «Η γυναίκα στα μάτια των ανδρών», σε Κοταρίδης Νίκος, (επιμ) *Ρεμπέτες και ρεμπέτικο τραγούδι*, Αθήνα, εκδ. Πλέθρον, 1996,

Σταυροπούλου Έρη, «Μαρτυρίες λογοτεχνικές », σε, *Ιστορικά Ελευθεροτυπίας, Τα Νοεμβριανά του '16 και το Ανάθεμα*, 16-11-2000

Stevens J.M, «Σχέδιο πρόταση για την πρόληψη της κατάληψης της εξουσίας από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ κατά τον τερματισμό της κατοχής του Άξονα», σε Μακρής-Στάικος Πέτρος, *Ο «Δεκέμβρης» του 1944: τέσσερα άγνωστα κείμενα*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 2014,

Στρατιωτική ιστορία, τεύχος 36, Η μάχη των Αθηνών, ο ματωμένος Δεκέμβριος 1944, εκδ. Περισκόπιο,

Σχορέλης Τάσος, *Ρεμπέτικη Ανθολογία, Τόμος Β΄*, Αθήνα, εκδ. Πλέθρον, 1978

Σφήκας Θανάσης, *Οι Άγγλοι εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Φιλίστωρ, 1997

Σφήκας Θανάσης, *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος*, Αθήνα, εκδ. Στάχυ, 2000,

Σφήκας Θανάσης, «Από τις κυβερνήσεις ανδρεικέλων στην αντιιμπεριαλιστική μη επεμβατική ευπρέπεια- η ελληνική πολιτική της Βρετανίας, 1936-1949» σε Φλάισερ Χ. (επιμ), *Η Ελλάδα 36-49 Από τη δικτατορία στον εμφύλιο*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 2003,

Σφήκας Θανάσης, *Το «χωλό άλογο»: Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης 1941-1949*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2007

Σφήκας Θανάσης, *Με τον Μέτερνιχ ή με τον Πάλμερστον; Οι Βρετανοί και ο Δεκέμβριος του 1944*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ζήτη, 2015

Σωμερίτης Ριχάρδος, *Ένας μικρός Δεκέμβρης*, Αθήνα, εκδ. Νέα σύνορα-Α. Λιβάνη, 1994

Τα τελευταία λόγια του Ευγένιου Λεβινέ, Αθήνα, εκδ. Ουαπίτι, 2016,

Τερζάκης Φώτης, *Ανορθολογισμός, φονταμενταλισμός και θρησκευτική αναβίωση*, Αθήνα, εκδ. των συναδέλφων, 2013

Τζιόβας Δημήτρης, «Μεταξύ ανατολής και δύσεως: Α.Ρ. Ραγκαβής και Γ. Βιζυηνός», σε Αργυρίου Α., Δημάδης Κ., Λαζαρίδου Α. (επιμ), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην ανατολή και την δύση 1453-1981, Πρακτικά Α΄ Ευρωπαϊκού συνεδρίου νεοελληνικών σπουδών, τομ. Α΄*, Αθήνα, εκδ. ελληνικά γράμματα, 1999,

Το αντάρτικο και το επαναστατικό τραγούδι, (συλλογή - επιμέλεια Κυριαζή Ευτυχία), Αθήνα, εκδ. Μνήμη, 1986

Τομανάς Κώστας, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης (1875-1920)*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Νησίδες, 1995

Todorova Maria, *Βαλκάνια, η Δυτική φαντασίωση*, μτφ Ι. Κολοβού, Θεσσαλονίκη, εκδ. Επίκεντρο, 2005,

Τσακαλώτος Θρασύβουλος, *Δεκέμβριος 1944, Η μάχη των Αθηνών*, Αθήνα, χ.ε, 1969,

- Τσέκερης Φοίβος, *Εδώ Πολυτεχνείο στα χρόνια της κατοχής*, Αθήνα, εκδ. Εντός, 2007,
- Traverso Enzo, *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας*, μτφ. Ν. Κούρκουλος, Αθήνα, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, 2013,
- Traverso Enzo, «Ο μαρξισμός και η Δύση», μτφρ Ν. Κούρκουλος, σε *Πανοπτικόν*, τ. 21, Σεπτέμβριος 2016, σελ. 25-39
- Τρικαλινός Γιώργης, *Ανασκαλεύοντας την χόβολη της μνήμης*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1998,
- Τυροβούζης Χρήστος, «Το ΕΑΜ ως κοινωνικός και εξουσιαστικός συνασπισμός. Μερικά προβλήματα», σε *Θέσεις*, τεύχος 21, Οκτώβριος -Δεκέμβριος 1987,
- Χαραλαμπίδης Μενέλαος, *Δεκεμβριανά 1944. Η μάχη της Αθήνας*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2014
- Χατζηδουλής Κώστας, (επιμ) *Βασίλης Τσιτσάνης, Η ζωή μου, το έργο μου*, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1980,
- Χατζηπανταζής Θόδωρος, *Της Ασιάτιδος μούσης ερασταί*, Αθήνα, εκδ. Στιγμή, 1986,
- Χατζής Θανάσης, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε, Μέρος Δ΄*, Αθήνα, εκδ. Δωρικός, 1982,
- Χριστιανόπουλος Ντίνος, *Δημοσιεύματα για το ρεμπέτικο 1942-1968*, Παιανία, εκδ. Μπιλιέτο, 2003,
- Young Robert, *Μεταποικιακή θεωρία, μια ιστορική εισαγωγή*, μτφρ. Γ. Δεμερτζίδης, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2007

Αγγλόφωνη

- Avinery Shlomo (ed), *Karl Marx on colonialism and modernization*, New York, Anchor books, 1969
- Bellamy Chris, *The Gurkhas Special force*, London, John Murray, 2011
- Bourke Joanna, «Gender roles in killing zones», in Winter Jay (ed), *The Cambridge history of the first World War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014,
- Bullock Christopher, *Britain's Gurkhas*, London, Third millennium publishing, 2009
- Caplan Lionel, *Warrior Gentlemen, "Gurkhas" in the western imagination*, Providence -Oxford, Berghahn books, 1995,
- Churchill Winston, *The second World War*, vol. 6, *triumph and tragedy*, Middlesex, Penguin books, 1985
- Cohen Stephen, «The untouchable soldier: caste, politics and the Indian Army», *The journal of Asian studies*, vol. 28, no3, (1969)

Congress of the peoples of the East, Baku, September, 1920, Stenographic report, London, New park publications, 1977,
 Crew Bob, *Gurkha warriors, The inside story of the world's toughest regiment*, London, Metro publishing ltd, 2003,

Dear I.C (ed), *The Oxford Companion to the Second World War*, Oxford, Oxford University Press, 1995,

Elkins W.F, «Unrest among the negroes: a British document of 1919», in *Science and Society*, vol. 32 no. 1 (1968),

Hansard Parliamentary Debates, House of Commons, 5th Series, Vol. 127, London, 1920,

Hansard Parliamentary Debates, House of Commons, 5th Series, Vol. 128, London, 1938,

Hansard Parliamentary Debates, House of Commons, 5th Series, Vol. 406, London, 1945

Hennell Reginald, A *famous Indian regiment*, London, John Murray, 1927

Iatrides John (ed.), *Ambassador MacVeagh reports*, Princeton, Princeton University press, 1980,

Lawrence James, *Raj : The making and unmaking of British India*, New York, St' Martin's Griffin, 1997,

Lawrence James, *Churchill and Empire: portrait of an imperialist*, London, Phoenix, 2014

Lunn Joe, «“Les races guerrieres”: racial preconceptions in the French military about west African soldiers during the First WW», *Journal of Contemporary history* 34, (1999)

MacMillan Harold, *The Blast of war*, London, MacMillan, 1967,

MacMunn George, *The armies of India*, Bristol, Crecy books, 1984

Macneill William Hector, *The Greek dilemma: War and aftermath*, Philadelphia and New York, J. B. Lippincott, 1947

Maule Henry, *Scobie: hero of Greece. The British campaign 1944-5*, London, Arthur Barker Ltd, 1975,

Mayer Arno, «Post war nationalisms 1918-1919», *Past and present*, vol. 34, (1966)

Metcalf Thomas, *Imperial connections, India in the Indian Ocean arena, 1860-1920*, Berkeley, University of California Press, 2008,

Nelson Keith, «The “black horror on the Rhine”: Race as a factor in Post World War I diplomacy», *Journal of Modern History*, vol. 42, no 4, (1970),

Omissi David, «Martial races: ethnicity and security in colonial India 1858-1939», σε *War and society*, τ. 1, τομ. 9, (1991),

Preston Paul, *The Spanish civil war 1936-39*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1990,

Reinders Robert, “Racialism on the left, E.D Morel and the “black horror on the Rhine”, *International review of social history*, vol. 13 no. 1 (1968),

Santanu Das (ed), *Race, empire and First world war writing*, Cambridge, Cambridge University press, 2011

Santanu Das, «India and the First World War», in *A part of history, aspects of the British experience of the first World War*, London, Continuum, 2008,

Smith E.D, *Valour : A history of the Gurkhas*, Woodstock- New York, The overlook press, 1998, Stevens G.R., *Fourth Indian Division*, East Sussex, The Naval and military press Ltd, 1948

Wolpert Stanley, *A new history of India*, New York, Oxford University Press, 2004

Αρχεία

ΑΣΚΙ, συλλογή προκηρύξεων, κουτί 3, φάκελος 2 («Δεκεμβριανά»),

Εφημερίδες

Ελεύθερη Αχαΐα, 1944

Ελεύθερη Ελλάδα, 1944

Ελεύθερη Λέσβος, 1944

Ελεύθερη Μεσσηνία, 1944

Ελλάς, 1944

Εμπρός, 1914-1915

Εργατική Πάλη 1946

Λαϊκή Νίκη 1944

Μακεδονία, 1929

Πολιτική Επιθεώρησης, 1917

Προλετάριος, 1943

Ριζοσπάστης, 1929-1947

Σκριπ 1914-1915

Διαδικτυακές πηγές

Βραχιονίδου Μαρία, *Η έννοια του «ξένου» μέσα από γλωσσικές παρατηρήσεις. Συνέχειες και ασυνέχειες » Πρακτικά (ηλεκτρονικά) Ε' Συνεδρίου Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών: «Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία»* (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014) (επιμ. Κωνσταντίνος Δημάδης). Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, τόμ. Δ, 567-584.

http://www.eens.org/EENS_congresses/2014/vrachionidou_maria.pdf

Γαβριηλίδης Άκης, «Δίκη Ρίχτερ: κατά του ρατσισμού με ρατσιστικά επιχειρήματα» <https://nomadicuniversality.com/2015/12/09/%CE%B4%CE%AF%CE%BA%CE%B7-%CF%81%CE%AF%CF%87%CF%84%CE%B5%CF%81-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%83%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D-%CE%BC%CE%B5-%CF%81%CE%B1/>

Γαζή Έφη «Άγγλοι, Γάλλοι και Σενεγαλέζοι: Αντιλήψεις για τη φυλή, το έθνος και την αυτοκρατορία στην Ελλάδα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο», ανακοίνωση στο Συνέδριο που διοργάνωσαν το περιοδικό Ιστορικά, το Τμήμα ιστορίας και Αρχαιολογίας του πανεπιστημίου Κρήτης και το Μουσείο Μπενάκη «*Προσλήψεις και χρήσεις των φυλετικών θεωριών στην Ελλάδα 19ος-20ος αιώνας*», Αθήνα, 17-18/1/2014

<http://www.blod.gr/lectures/Pages/viewlecture.aspx?LectureID=1203>

Γαζή Έφη, συνέντευξη στην ιστοσελίδα της Υπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ

<http://www.unhcr.gr/1againstracism/o-senegalezos-tragos/>

(ημερομηνία πρόσβασης 28-10-2014)

Commonwealth war grave commission

<https://www.cwgc.org/find-a>

[cemetery/cemetery/2022200/PHALERON%20WAR%20CEMETERY](https://www.cwgc.org/find-a-cemetery/cemetery/2022200/PHALERON%20WAR%20CEMETERY)

Δημητρακοπούλου Λένα, «Η πρόσληψη του πριμιτιβισμού στο πεδίο της ελληνικής τέχνης κατά την περίοδο 1900-1950», διπλωματική εργασία στο ΠΜΣ Ιστορίας της Τέχνης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 2012, διαθέσιμη στο

[https://elocus.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?filename=/var/www/dlib-](https://elocus.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?filename=/var/www/dlib-portal/dlib/a/a/6/attached-metadata-dlib-1355129670-756434-4284/20121102_Dimitrakopoulou_Lena_Mc.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=595&height=842&maxpage=254)

[portal/dlib/a/a/6/attached-metadata-dlib-1355129670-756434-](https://elocus.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?filename=/var/www/dlib-portal/dlib/a/a/6/attached-metadata-dlib-1355129670-756434-4284/20121102_Dimitrakopoulou_Lena_Mc.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=595&height=842&maxpage=254)

[4284/20121102_Dimitrakopoulou_Lena_Mc.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=595&height=842&maxpage=254](https://elocus.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?filename=/var/www/dlib-portal/dlib/a/a/6/attached-metadata-dlib-1355129670-756434-4284/20121102_Dimitrakopoulou_Lena_Mc.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=595&height=842&maxpage=254)

Ζάννου Άλεξ, *Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος στην Ελλάδα. Αναμνήσεις*, στην ιστοσελίδα http://www.snhell.gr/testimonies/content.asp?id=638&author_id=144

Imperial War Museum <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/31131>

Κοτελίδης Γεώργιος «Η εικονογράφηση της Ινδίας στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα», σε Ταμπάκη Α. - Αλτουβά Α. (επιμ), *Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19^ο αιώνα, Πρακτικά συνεδρίου*, σελ. 187-190, ηλεκτρονική έκδοση

http://chrisalis.eu/images/simpleig/diaxisi_apotel/politismikes_19/metafrasi_kai_peridikos_tipos19_aionas.pdf

Koller Christian, Colonial military participation in Europe (Africa), in 1914-1918-online International encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter

Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer And Bill Nasson, issued by Freie Universitat Berlin, Berlin 2014-10-08

<https://encyclopedia.1914-1918->

[online.net/article/colonial_military_participation_in_europe_africa](https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/colonial_military_participation_in_europe_africa)

National army museum <https://collection.nam.ac.uk/detail.php?acc=1983-10-275-1>

Orwell George, «As I please», *Tribune*, 29-12-1944,

<http://www.telelib.com/authors/O/OrwellGeorge/essay/tribune/AsIPlease19441229.html>

Singh Gajendra, «Gurkha», in *1914-1918-online International encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer And Bill Nasson, issued by Freie Universitat Berlin, Berlin 2014-10-08, σε <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/gurkha>